

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НЕЧИТАЙЛО ВАЛЕРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК: 930=161.2(043)(477.5)«1648-1764»

ДИСЕРТАЦІЯ

ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ (1648-1764 РР.)

07.00.06 – історіографія, джерелознавство

та спеціальні історичні дисципліни

03 Гуманітарні науки

032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Нечитайло

Науковий керівник: **Орлик Василь Михайлович**,

доктор історичних наук, професор

Кропивницький – Переяслав-Хмельницький – 2019

АНОТАЦІЯ

Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648-1764 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (032 – Історія та археологія). – Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, 2018; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2018.

У дисертаційному дослідженні вперше в українській та світовій історичній науці комплексно та глибоко проаналізовано основні проблемні питання історії грошового обігу Гетьманщини в період з 1648 по 1764 рр. Особливу увагу було сфокусовано на питанні економічної експансії та агресії Московії проти українських земель, яка здійснювалася шляхом упровадження невдалих грошових реформ. Проведені московським та Санкт-Петербурзьким урядами грошові реформи призвели до низки подій, важливих нині у фокусі вивчення історії грошового обігу та нумізматики. У дослідженні ми довели, що дії московського уряду проти українського грошового ринку, традиційно орієнтованого на країни Західної Європи, можна охарактеризувати не інакше, як використання українських земель в ролі майданчика для фінансових експериментів.

Про це свідчать такі заходи московського царського на російського імперського урядів:

1. Уведення до грошового обігу контрамаркованих талерів за завищеною проти ринкової ціною.

2. Введення до обігу мідних рублів та полтин у сер. XVII ст., які збувались представниками московської влади на українських ринках, що можна впевнено порівняти із таємним поширенням фальшивої монети на державному рівні.

3. Введення до обігу мідних монет за номінальною ціною срібних монет у 1660-ті рр..
4. Проект карбування чехів у Путивлі протягом 1670-их рр..
5. Запровадження у Севську карбування імітації півтораків Речі Посполитої нижчої якості у 1686 р..
6. Проект уведення на українські ринки знецінених московських полушок у 1720-х рр.
7. Окреслити перспективи досліджень проблем грошового обігу на території Гетьманщини.

Також у процесі наукового пошуку нам удалося надати подальшого розвитку питанням, які раніше не висвітлювалися у вітчизняній нумізматиці та історії грошового обігу. Так, зокрема, у дисертації введено до наукового обігу нові різновиди імітацій солідів, виготовлених на монетарні в Сучаві, та наведено додаткові свідчення про загадкові монети із зображенням храму та легендами SOLID CIVIT HAV та SOLID CIVIT HAMB; опубліковано нові знахідки чехів монетного двору міста Севська з 1686 р., а також імітацій польсько-литовських тимфів доби правління Петра I; виявлено на сторінках українських дорадянських газет відомості про знахідки скарбів, які раніше не були враховані у складених попередниками топографіях; розглянуто невідомі дослідникам архівні матеріали щодо обігу в Гетьманщині монет російського імператора Іоана Антоновича; уточнено та охарактеризовано структуру складу скарбів із вмістом мідних монет другої пол. XVII ст.; уперше наведено факти стосовно обігу фракцій московських мідних монет – деньги та гроша.

Аргументовано доведено, що першими, поширеними за часів правління Петра I срібними монетами, були алтини та алтинники, гривні та гривенники, що суперечить наявним в українській нумізматиці історіографії висновкам, сформульованим лише на основі законодавчих актів. У дисертації проаналізовано нові факти щодо знахідок в Україні монет Петра I, здійснених із

застосуванням точної пошукової техніки, що значно розширює розуміння процесів проникнення цих монет на територію Гетьманщини.

Набуло подальшого розвитку питання уточнення іконографії проекту путивльських чехів. При спробі ідентифікації знака мінцмейстера у вигляді якоря (елемента іконографії путивльського чеха) введено до наукового обігу півторак Речі Посполитої із наявною на його полі оригінальною контрамаркою, що, на нашу думку, може становити спільні риси зазначених монет.

Сформовано та проаналізовано загальну картину знахідок фальшивих монет Речі Посполитої та інших емітентів Центральної та Західної Європи на території Гетьманщини, підтверджено новими знахідками результати попередніх досліджень в українській нумізматиці історіографії.

Вперше у вітчизняній історичній науці нами охарактеризовано знахідки ісламських монет на території Гетьманщини, здійснено узагальнення та аналіз знахідок монет ісламського світу досліджуваного періоду. Доведено, що основними ісламськими монетами, які перебували у грошовому обігові на території Запорозжя у другій пол. XVII ст., були срібні османські куруші – «леви», а в першій пол. XVIII ст. – білонні бешлики ханів династії Гіреїв, срібні пара, акче і мідні мангіри Османської імперії.

З огляду на те, що тривалий час у вітчизняній нумізматиці науковій літературі панували хибні стереотипи та міфи радянського часу, ми вважаємо вкрай необхідною зміну ідеологічного руслу у вивченні обігу «єфімків з ознаками», акцентуючи увагу на злочинних фактах фінансової агресії Московії під час планування нею реформи. Вивчення процесів обігу монет в Україні, на нашу думку, необхідно здійснювати відповідно до історичних реалій, на відміну від розгляду цих питань в ідеологічно заангажованих працях імперської та радянської доби.

Відсутність протягом останніх 20 років відомих достовірних знахідок мідних полтин московського царя Олексія Михайловича дає можливість висловити припущення про невикористання їх у грошовому обігу Гетьманщини, на противагу усталеній в радянській нумізматиці історіографії

думці про наявність цих монет у ньому, нібито переправлених з монетного двору Москви. Доведено, що описані попередниками спроби московитів ввести в обіг нібито прислані з Москви мідні гроші великого номіналу, є актом збуту фальшивих грошей.

У результаті вивчення ареалу обігу «єфімків з ознаками» та складеної попередниками топографії, нам удалося встановити район найбільш масових знахідок скарбів із вмістом цих монет – Новосанжарський р-н Полтавської області, що раніше залишалося поза увагою дослідників, які концентрували свої зусилля на пошуку найбільших знахідок навколо області чи історичного регіону – Чернігівщини.

Уточнено функції та роль московських золотих дровових монет. У нумізматичній історіографії описано сутність золотих дровових московських монет та досліджено ареал їх обігу, що підтверджується новітніми знахідками. До того ж, знахідки золотих дровових московських монет на території України свідчать про те, що ці монети виконували, окрім функції нагороди, функцію платежу, будучи повноцінними монетами грошового обігу. Можна впевнено припустити, що описане М. Котляром та В. Рябцевичем «нагородження» козаків війська Богдана Хмельницького було звичайним жалуванням та виплатою, що здійснювалася у вигляді золотої монети. Таку форму оплати не маємо підстав вважати свідченням ставлення до українців як до підданих Московського царства. То традиція оплата за надані військові послуги та підтримку на паритетних умовах, що було вдало приховано і замасковано радянськими істориками під час визначення головної функції золотої дрової копійки як переважно своєрідної нагороди, а не обігової монети.

Протягом другої половини XVII та першої XVIII ст. місцевим населенням підроблялися усі найбільш поширені типи московських та російських монет. У період побутування монет із дроту були відомі підробки срібних та мідних копійок, а також лудіння та посріблення останніх. З упровадженням Петром I прогресивних у той час технологій, зокрема карбувальних машин, кількість підробок дещо зменшується, масовими

прототипами для підробки лишаються лише мідні полушки. Хоча не можна виключати можливість потрапляння їх із території Росії у процесі товарообміну, адже збережені в сучасній Російській Федерації документи того часу фіксують непоодинокі випадки фальшування полушок та п'ятаків. Незважаючи на відносну рідкість обігових золотих монет, їхні підробки також було введено до наукового обігу, що сприяло відокремленню даних монет від більш поширених серед населення жіночих прикрас – дукачів.

На початку ХХ ст. в нумізматичних колах України точилася активна наукова дискусія щодо імовірності карбування за ініціативи козацьких гетьманів власних монет. Проте таких монет не було виявлено, а неодноразові згадки про них у друкованих джерелах інформації залишаються лише підґрунтям для різного роду гіпотез. До монет, що могли гіпотетично бути карбованими за наказом Богдана Хмельницького, ми можемо умовно віднести імітації півтораків, виготовлених із застосуванням срібла. Плани Івана Виговського щодо карбування у Києві монети Великого князівства Руського, подібної до польсько-литовських монет, на жаль, не здійснились. Ми припускаємо, що монетами, карбованими від імені та за ініціативою Петра Дорошенка, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла. На наше глибоке переконання, емісія за дорученням козацьких гетьманів була реальною, про що свідчить проведений і викладений в дисертації аналіз новознайдених українських скарбів, серед монет яких трапляються монети, ймовірно, карбовані гетьманами.

Головним досягненням даного дисертаційного дослідження вважаємо формування принципово нового бачення історії грошового обігу України-Гетьманщини у 1648-1764 рр., ґрунтовний опис та аналіз основного змісту реформ, що запроваджувалися московською владою в Україні.

Ключові слова: Гетьманщина, грошовий обіг, економічна експансія, лічба монет, грошова реформа, підробка монет, гетьманські монети, архівні джерела.

ABSTRACT

Nechitailo V. V. The monetary circulation on the territory of the Hetman State (1648-1764). – Qualifying paper. Manuscript copyright.

A thesis is submitted for obtaining a Candidate Degree in history (for the PhD), by speciality 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines (032 – History and Archaeology). – Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, 2018; State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnysky National Pedagogical Hryhorij Skovoroda University», Pereyaslav-Khmelnysky, 2018.

In this dissertational research the main problematic questions of the history of the Hetman State money circulation during 1648 to 1764 were completely and deeply analyzed for the first time in Ukrainian and world historical science. Special attention was focused on the question of the economic expansion and aggression of Muscovy against Ukrainian lands carried out by unsuccessful monetary reforms. The monetary reforms carried out by the Moscow and St. Petersburg Governments led to the series of events in the focus of the study of the history of monetary circulation and numismatics. In this study we have proved that the actions of the Moscow government against the Ukrainian money market, traditionally oriented to the countries of Western Europe, can be characterized only by the use of Ukrainian lands as a platform for the financial experiments. This is evidenced by such an actions of the Moscow tsardom and Russian imperial governments:

1. Involving into the monetary circulation the thalers with the special countermarks with the higher against market price;

2. Involving into the monetary circulation of a copper rubles and poltines in mid. XVII cent., which were distributed with the representatives of Moscow authorities in Ukrainian markets, which can be confidently compared with the secret spread of a fake coin at the state level.

3. Introduction to the circulation of copper coins at the nominal price of silver coins in the 1660's;

4. The project of the production of the Czechs in Putivl in the 1670's;

5. The introduction to the monetary circulation of the low quality imitations of the poltoraks of the Polish-Lithuanian Commonwealth minted in Sevsk in 1686;

6. The project of introducing into the Ukrainian markets of the cheap Moscow polushkas of the 1720's.

7. To outline prospects for further research on money circulation problems in the territory of the Hetmanate.

In the process of the scientific research, we also succeeded in providing a further development to the questions that were previously ignored in the domestic numismatics and history of monetary circulation. Thus, in particular, in the dissertation were introduced into scientific circulation the new types of the imitations of solids made on the monetary mint in Suceava and are given the additional evidences over the mysterious coins depicting the temple and the legends SOLID CIVIT HAB and SOLID CIVIT HAMB; New discoveries of the Sevsk Czechs from 1686, as well as imitations of the Polish-Lithuanian tymfs during the reign of Peter I, were published; to disclose on the pages of the Ukrainian pre-Soviet newspapers the information about the findings of treasures, which had not previously been taken into account in topographies compiled by predecessors; to discover the archival materials unknown before to the researchers about the circulation of the coins of the Russian emperor Ioan Antonovich in the Hetman State. The structure of the treasure composition with the content of the copper coins of the second half of the XVII cent. is specified and characterized; For the first time, are given the facts concerning the circulation of the Moscow copper coins – denega and grosz.

It is argued that the first widespread coins under the reign of Peter I were the Altyns and Altyniks, hryvnias and gryvniki, which contradicted the conclusions of the predecessors in the Ukrainian numismatic historiography, which were formed only on the basis of the old legislative acts. The dissertation analyzes a new facts about the excavations of the coins of Peter I in Ukraine, carried out with the use of

the modern searching technology, which significantly increases the understanding of the processes of penetration of these coins into the Hetman State.

There has been given a further development of the elaboration of the iconography of the project of the Putivl Czechs. When trying to identify the iconic element of the Putivl Czech, the sign of the mint smith in the form of the anchors, was introduced into the scientific circulation of the poltorak of the Polish-Lithuanian Commonwealth with an original countermark in it's field, which, according to our belief, may have a common features.

The general picture of the finds of counterfeit coins of the Polish-Lithuanian Commonwealth and other issuers of Central and Western Europe on the Hetman State territory was formed and analyzed, confirming the results of previous studies in Ukrainian numismatic historiography with the new modern excavations.

Proceeding from the fact that for a long time in the domestic numismatic scientific researches were common the false stereotypes and myths of the Soviet time, we consider it absolutely necessary to change the ideological course in the study of the circulation of «efimoks with signs», focusing on the criminal facts of the financial aggression of the Muscovy at the planning stage of the reform. We study the processes of circulation of coins in Ukraine in accordance with historical reality, in contrast to the positions of ideologically engrossed works of the imperial and Soviet times.

We have also characterized the finds of the Islamic coins on the territory of the Hetman State which are the first in the national historical science general analysis the findings of the coins of the Islamic world in the studied period. It is proved that the main Islamic coins, which traveled into the monetary circulation in the territory of Zaporozhye in the second half. of XVII century were the large silver Ottoman kurushes called «lions», and in the first half of the XVIII century the billon beshliks of the Giray dynasty of the Crimean Khanate and the silver paras, akches and the copper manghirs of the Ottoman Empire.

The absence for over the last 20 years of the known true finds of the copper poltine of the Moscow's Tsar Alexei Mikhailovich makes it possible to assume about

the complete absence of them in the Hetman State's monetary circulation, as opposed to the established presence in the Soviet numismatic historiography about the presence of these coins transmitted from the Mint of Moscow. We have proved that the predecessors described the attempts of Muscovites to sell supposedly sent from Moscow a copper money of a large denomination, that is an act of selling of the false money.

As a result of the study of the area of the spreading and the preceding compilation by the predecessors of the study of «efimoks with signs», we managed to establish the regional area of the most massive treasure finds with the contents of these coins – the Novosanzhary district of the Poltava region, which was previously left out of the attention by the researchers, concentrating an efforts on the finding just around the region or historical region – Chernihiv region.

The functions and the role of Moscow gold coins are specified. The numismatic historiography describes the essence of the gold wire Moscow coins and investigates the area of their circulation, which is confirmed by the latest findings. In addition, the discovery on the territory of Ukraine of gold wire Moscow coins indicates that these coins served in addition to the reward function as well as the function of payment, being full-fledged coins in the monetary circulation. We can confidently assume that the studied by M. Kotlyar and V. Ryabtsevich «rewardings» of the Cossacks army of Bogdan Khmelnytsky was the usual gratuity when the payment made by a gold coin. Such forms of payment does not characterize in any way the form of relations of Ukrainians and the Moscow kingdom as the servants described by predecessors, but is paid for the provided military services and support on parity conditions, which was successfully concealed and masked by Soviet historians in describing the main function of the golden kopeck as a predominantly peculiar award than a circulating coin.

During the second half of the XVII and the first half of the XVIII cent., the local population has falsified all of the most common types of the Moscow and Russian coins. During the period of the wire coins circulation, are known the forgeries of the silver and copper kopecks, as well as lustering and silvering them.

With the introduction by Peter I of the progressive technology for that time – the minting machines, the number of the counterfeits reduces, massive prototypes for the forgery remain only copper polushkas. Although it cannot be excluded the possibility of their entry from the territory of the modern Russia in the process of the trade and exchange, because the documents stored in modern Russia at that time fix the heterogeneous cases of falsification of the polushkas and pyataks (5 kopecks). Despite the relative rarity of the circulating gold coins, their counterfeits were also introduced into the scientific circulation, distinguishing them from the more common among the population of women's ornaments of clothing – dukaches.

At the beginning of the 20th century in the numismatic circles of Ukraine there was an active scientific discussion about the probability of the production by the Cossack Hetman of the imitative own coins. However, several times published sources of that time, without the description of such a coins themselves, remain only the basis for the various hypotheses. To the coins that could have been hypothetically made by the order of Bogdan Khmelnytsky, we can conventionally include the imitations of the poltoraks, made with the use of silver. The plans of Ivan Vyhovsky about the starting of his own coinage of the Grand Duchy of Rus in Kiev, like the Polish-Lithuanian coins, unfortunately, have not been fulfilled. We assume that coins borrowed from the name and on the initiative of Peter Doroshenko could be coins of average denomination, made of silver. According to our deep conviction, the issues on behalf of the Cossack Hetmans were real, as evidenced by the analysis of the new Ukrainian treasures, which are described in the dissertation, which include coins that are typical to the ones possibly minted by hetmans.

The main achievement of this dissertation research is the formation of a fundamentally new vision of the history of the monetary circulation of Ukraine-Hetman State in 1648-1764, and described and proved the main essence of the reforms of the Moscow authorities in Ukraine.

Key words: Hetman State, monetary circulation, economic expansion, money counting, monetary reform, coin counterfeiting, hetman coins, archival sources of study.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Нечитайло В.В. Щодо новітніх досліджень питання обігу в Україні московських єфімків з ознаками. *Український селянин*. Вип. 20. Черкаси, 2018. С. 35-54.
2. Нечитайло В.В. Джерела дослідження грошового обігу на території козацької держави України-Гетьманщини у 1648-1764 роках. *Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей*. Серія «Історичні науки». Вип. 6. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 153-181.
3. Нечитайло В.В. Фальшування монет Речі Посполитої та Західної Європи на території козацької Держави України. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 3. Bialystok, 2019. S. 103-110.
4. Нечитайло В.В. Інформаційний потенціал Інтернет-ресурсів у вивченні проблем грошового обігу України-Гетьманщини. *Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей*. Серія «Історичні науки». Вип. 7. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 77-87.
5. Нечитайло В.В. Імітація коронних шостаків Яна II Казимира з датою «1660». *Етнічна історія народів Європи*. № 1. Київ, 2019. С. 23-26.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

6. Нечитайло В.В. Исторические периоды денежного обращения в Украине и их краткая характеристика. *Нумизматика и фалеристика*. № 2. Киев, 1997. С. 8.
7. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины в XIV – XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. № 2. Киев, 1997. С. 9-17.

8. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины в XIV – XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. № 3. Киев, 1997. С. 11-22.

9. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины в XIV – XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. № 4. Киев, 1997. С. 9-10.

10. Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. Збірник наукових праць. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 2005. С. 224-225.

11. Нечитайло В.В. Юбилейный аукцион № 1 Киевского «Нумизмат-Клуба». Киевскому клубу 30 лет. Киев, 2010.

12. Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. 60 с.

13. Нечитайло В.В. Каталог монет крымского хана Шахин-Гирея. Киев, 2012. 44 с.

14. Нечитайло В.В. Каталог подільських, молдавських і валаських монет, що були в обігу на Україні у XIV – XVII ст. Київ, 2014. 112 с.

15. Нечитайло В.В., Замеховський Є.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. 192 с.

16. Нечитайло В.В., Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. 47 с.

17. Нечитайло В.В. Нові знахідки севських чехів 1686 року на території України. Збірник наукових праць. *Нові дослідження пам'яток козацької доби*. № 28. Київ, 2019.

ЗМІСТ	С. 14.
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	С. 15.
ВСТУП	С. 16.
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	С. 23.
1.1. Історіографія.....	С. 23.
1.2. Джерела дослідження.....	С. 31.
1.3. Методологія.....	С. 48.
РОЗДІЛ 2. ОБІГ МОНЕТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ТЕРЕНАХ ГЕТЬМАНЩИНИ	С. 54.
2.1. Обіг дукатів і талерів як фактор європейської торгівлі.....	С. 54.
2.2. Монети дрібних номіналів у грошовому обігу.....	С. 68.
2.3. Монети останніх монархів Речі Посполитої в обігу Гетьманщини.....	С. 89.
РОЗДІЛ 3. ОБІГ МОНЕТ МОСКОВІЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – ЕКОНОМІЧНА ЕКСПАНСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ	С. 101.
3.1. Роль «єфимків з ознакою» у грошовому обігу України.....	С. 101.
3.2. Вплив московської дротової копійки на території Гетьманщини.....	С. 116.
3.3. Реформи Петра I та приєднання грошового ринку до імперського.....	С. 129.
РОЗДІЛ 4. ФАЛЬШУВАННЯ МОНЕТ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ	С. 148.
4.1. Підробка монет Західної Європи та Речі Посполитої.....	С. 148.
4.2. Фальшування московських та російських монет.....	С. 155.
4.3. Теорії щодо емісій козацькими гетьманами власних монет.....	С. 169.
ВИСНОВКИ	С. 186.
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	С. 194.
ДОДАТКИ	С. 232.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АЕС – атомна електростанція;

БКМ – Білоцерківський краєзнавчий музей;

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет;

ДВНЗ – Державний вищий навчальний заклад;

ДІАЗ – Державний історико-архітектурний заповідник;

ДІКЗ – Державний історико-культурний заповідник;

ДІМ – Державний історичний музей у Москві;

ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії Наук України;

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського;

м.д. – монетний двір;

МІК – Музей історії м. Києва;

МІКУ – Музей історичних коштовностей України (філія НМІУ);

н/д – не датована монета;

НАНУ – Національна Академія Наук України;

НІЕЗ – Національний історико-етнографічний заповідник;

НІКЗ – Національний історико-культурний заповідник;

НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний
заповідник;

НМІУ – Національний музей історії України;

ПЗЗРІ – Повне зібрання Законів Російської імперії;

РДАДА – Російський державний архів давніх актів;

ФДКМ – Фастівський державний краєзнавчий музей;

ХОКМ – Хмельницький обласний краєзнавчий музей;

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві;

ЦНТУ – Центральноукраїнський національний технічний університет.

ВСТУП

Важко не погодитись із позицією провідних українських істориків – В. Смолія та О. Гуржія, щодо політики російського самодержавства стосовно українських земель: «не можна не вказати і на негативну роль політики царизму стосовно українців (безпосередньо на тих етнічних землях, що увійшли до складу єдиного державного утворення). Протягом другої пол. XVII – XVIII ст. самодержавство посилювало національно-колоніальні акції з метою зробити їх звичайними провінціями без будь-яких ознак самостійності й національної самобутності»¹.

Значущість монетних знахідок для різноманітних аспектів дослідницької діяльності в галузі історичної науки аргументував ще за імперського часу В. Шугаєвський, підкреслюючи можливість використання нумізматичних джерел у датуванні об'єктів, вивченні економічних процесів, обчисленні густоти населення, визначенні локації давніх населених пунктів, які пізніше зникли, визначенні часу та місця карбування самих монет, датуванні речей, супутніх у скарбі, наданні висновків щодо тривалості перебування монет в обігу².

Класик української нумізматики М. Котляр справедливо зазначав, що «грошове господарство України XVIII – поч. XIX ст. довгий час залишалось поза увагою дослідників. Цей період вважався нецікавим, асортимент монет – одноманітним, скарби – схожими за складом і обсягом»³. Зрозуміло, що така характеристика справедливо може бути надана періоду, починаючи з сер. XVIII ст., але і в першій своїй частині зауваження М. Котляра не позбавлене сьогодні актуальності, оскільки питанню обігу монет в Україні на початку XVIII ст. присвячено досить незначну кількість праць, у яких, до того ж, трапляються суттєві неточності.

¹ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почалась формуватись українська нація. Київ: Наукова Думка, 1991. С. 27-28.

² Шугаєвський В.А. О научном значении монетных находок. СПб., 1911. С. 2-40.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 151.

Актуальність теми. Середина XVII ст. – важлива віха в історії української державності. Саме в цей період «постала Українська козацька держава – Гетьманщина, з власним державним апаратом, у тому числі й фінансовим»¹. Академік В. Смолій наголошує, що Українська козацька держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена перспектив розвитку під протекторатом московського царату, відповідно, «наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Йшов поступовий, але невблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів»². Проте у другій половині XVII ст., як указує професор В. Орлик, навіть незважаючи на те, що Гетьманщина перебувала під московським протекторатом, «українські гетьмани зберігали повну автономію у фінансовій галузі»³.

Період Гетьманщини у вітчизняній історії становить надзвичайно важливий етап розбудови української державності. Поразка визвольних змагань Івана Мазепи на початку XVIII ст. надовго та кардинально змінила життєвий устрій населення, зміни відбулись й у фіскальній системі, а також грошовому господарстві країни, – посилювався процес експансії московської монети на Україну.

Нині дослідження історії грошового обігу Гетьманщини актуальне і в контексті побудови музейних експозицій, що слугуватимуть своєрідним виховним механізмом для української молоді, презентуючи відвідувачам музеїв справді об'єктивну історію, підтверджену конкретними артефактами – музейними предметами в експозиції. Вважаємо, що висвітлення історії грошового обігу Гетьманщини в історичних та краєзнавчих музеях має містити не лише найпоширеніші в грошовому обігові регіону монети Речі Посполитої, Бранденбургу-Пруссії, Нідерландів, балтійських володінь Швеції, Московщини і Російської імперії та їхні змішані скарби, а також обов'язково знакові

¹ Орлик В.М. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654-1764 рр.). Бористен. № 8. 2010. С. 25

² Смолій В.А. Українська козацька держава. Український історичний журнал. № 4. 1991. С. 11.

³ Орлик В.М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії. Історична пам'ять, Вип.1-2. 2005. С. 53.

артефакти спроб економічної експансії Московщини – севські чехи, «ефімки з ознаками», мідні дратові копійки. Звісно ж, останні дві монети надзвичайно рідкісні й, відповідно, досить вартісні, тому в сучасній музейній практиці, на нашу думку, можна обмежитись тимчасовим експонуванням їхніх якісних реплік задля висвітлення важливих для сьогодення фінансових процесів досліджуваної доби.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до планової науково-дослідної теми кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету «Спеціальні галузі історичної науки в архівній, бібліотечній та музейній справі». Номер державної реєстрації 0119U000514.

Об'єкт дослідження – монети, скарби, актові та архівні джерела, а також нові виявлені та зафіксовані нумізматичні джерела, дані яких формують об'єктивні особливості грошового обігу в Україні у другій пол. XVII – третій чверті XVIII ст.

Предмет дослідження – історія грошового обігу Гетьманщини, особливості та характерні риси побутування монет різних емітентів на її території, пошук можливих центрів монетних емісій в Україні.

Хронологічні рамки дослідження визначено з 1648 по 1764 рр. Нижня хронологічна межа обґрунтовується початком козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького 1648 р., яке переросло в національно-визвольну війну українського народу і внаслідок якого на європейському континенті постала нова держава – Гетьманщина. Верхню межу визначено 1764 р. – роком ліквідації автономії Гетьманщини та запровадження Другої Малоросійської Колегії.

Географічні межі окреслено територією Гетьманщини та Задніпрських місць – у сучасних кордонах Чернігівської, Полтавської, Північного Сходу Сумської, Кіровоградської, лівобережних частин Київської, Черкаської обл., а також м. Києва.

Мета та завдання роботи полягають у дослідженні історії грошового обігу Гетьманщини у 1648-1764 рр. та висвітлення сутності фінансових заходів царату в Україні, що уможлиблюється шляхом вирішення таких завдань:

- Встановити стан наукової розробки питання грошового обігу Гетьманщини;
- Продовжити вивчення актуальних та проблемних питань історії грошового обігу Гетьманщини та виявити його особливості, враховуючи новітні знахідки монет в Україні;
- Охарактеризувати роль ісламських монет у грошовому обігові Гетьманщини;
- Розкрити сутність фінансових експериментів та грошових реформ Московської держави на території Української козацької держави у другій пол. XVII – на поч. XVIII ст. (обігу «єфімків з ознаками», золотих дровових монет, карбування чехів у Севську та Путивлі, проникнення монет машинного карбування за Петра I);
- Сформувати комплексне та повне уявлення про фальшивомонетництво на території Гетьманщини досліджуваного періоду;
- Визначити ймовірність виготовлення окремих типів монет за ініціативи козацьких гетьманів: Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Петра Дорошенка;
- Окреслити перспективи досліджень проблем грошового обігу на території Гетьманщини.

Методологічною основою роботи стали принципи науковості, всебічності, наступності, системності, об'єктивності та історизму із застосуванням класичних історичних методів: систематизації та узагальнення, проблемно-хронологічного та ретроспективного. Оскільки основним джерелом дослідження орбано збережені донині монети, в роботі застосовуються і власне нумізматичні методи, зокрема штемпельного аналізу та топографування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у всебічному розкритті засад грошового обігу Гетьманщини у 1648-1764 рр., а також зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії комплексних узагальнюючих праць із обраної тематики.

У дисертаційному дослідженні *вперше*:

- Введено до наукового обігу нові різновиди імітацій солідів, виготовлених на монетарні в Сучаві.

- Звернуто увагу на нові знахідки севських чехів 1686 р., а також тимфів Петра I.

- Проведено комплексний аналіз знахідок скарбів, інформацію про які виявлено на сторінках українських дорадянських газет.

- Охарактеризовано структуру складу скарбів із вмістом мідних монет другої пол. XVII ст.

Удосконалено:

- Загальну картину знахідок фальшивих монет за прототипом монет Речі Посполитої та інших емітентів Центральної та Західної Європи на території Гетьманщини, що підтверджено новими знахідками.

- Відомості про знахідки ісламських монет на території Гетьманщини.

Набули подальшого розвитку питання:

- Дослідження монет із зображенням храму з легендами SOLID CIVIT HAB та SOLID CIVIT NAMB.

- Уточнення іконографії путивльських чехів.

- Ідентифікації елемента іконографії путивльського чеху, а також знака мінцмейстера у вигляді якоря.

- Використання у грошовому обігу Гетьманщини фракції московської мідної монети – деньги та гроша.

- Особливостей функціонування в обігу періоду Гетьманщини монет імператора Іоана Антоновича.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати стануть у нагоді при складанні методичних рекомендацій для музейних працівників, підручників для закладів вищої освіти, що в умовах сьогодення мають відтворювати реалістичну модель українсько-російських відносин, висвітлюючи у різноманітних аспектах картини посягань Московії на українські землі, у тому числі й у фінансовому. Знання історії та особливостей грошового обігу Гетьманщини допоможе у побудові спеціалізованих виставкових проектів в Україні та за її межами, що висвітлюватимуть етапи українського державотворення, зокрема дипломатичні й політичні процеси в Гетьманщині другої пол. XVII – першої пол. XVIII століть.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота – самостійно виконане наукове дослідження, в якому результати та висновки належать автору особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження обговорювалися на засіданнях і методологічних семінарах кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи ЦНТУ, звітних наукових конференціях ЦНТУ, а також за попередніми результатами дослідження здійснено доповіді на наукових конференціях в Україні та за її межами, а саме: IV Міжнародній науковій конференції «Forum Numizmatyczne: Polska – Wschod», м. Августов, Підляське воєводство, Польща (заочна участь); II Міжнародній дистанційній науково-методичній конференції «Передові технології реалізації освітніх ініціатив» на кафедрі документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький, Україна (заочна участь); XXVIII міжнародній науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», м. Київ, Україна (очна участь); V науково-практичній викладацько-студентській конференції «Моя Україна: історія та сьогодення», м. Вінниця, Україна (очна участь); Міжнародному фаховому семінарі «Грошовий обіг на теренах Південно-Східної Європи в XIV – XVII ст.» на базі Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж», м. Меджибіж, Україна (очна участь).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення у 17 публікаціях, 5 із яких надруковано в наукових фахових виданнях України та Польщі.

Структура дисертації зумовлена характером та метою дослідження. В основу дослідження покладено територіальний та хронологічний підхід. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, поділених на параграфи, висновків, списку використаних джерел та літератури (423 назви, у т.ч. 36 архівних справ), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 249 стор., із них основного тексту – 178 стор.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1 Історіографія

Цікавість до вивчення історії українських земель зародилась ще у XIX ст. Численні етнографічні спогади про скарби, заховані козаками, занотовані ще у XIX ст. М. Сементовським¹ та Я. Новицьким².

Вагомий внесок у вивчення історії нумізматики та грошового обігу зробив М. Деммени, який опублікував витяги із всіх томів ПЗЗРІ, що містять інформацію з питань монетної та медальєрної справи³. Закони Російської імперії з погляду призначення покарань за фальшивомонетництво проаналізував та опубліковував у ґрунтовному юридичному дослідженні В. Сокольський⁴.

У відродженій Українській Державі побачила світ і одна з перших власне українських праць про вітчизняну історію грошового обігу та процеси, пов'язані з ним, – книга В. Шугаєвського, опублікована в Чернігові у 1918 р.⁵ Основні наукові осередки української нумізматики сформувалися вже окремою секцією при Всеукраїнській академії Наук у 1926 р.⁶ Першопроходців української нумізматики найперше цікавило питання: чи існувала в Україні власна монета з середини XVII ст.? Цьому питанню приділили увагу В. Шугаєвський⁷ та М. Слабченко¹, у процесі дискусії вчені обґрунтовували

¹ Сементовский Н. Запорожская рукопись, указывающая в каких именно местах и какие сокрыты клады гайдамаками и местными жителями. Киев: Типография А. Гаммершмида, 1857. 96 с.

² Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. Випуск 1. До 150-ліття Якова Новицького. Запоріжжя: Тандем-У, 1997.

³ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выход 1. СПб.: Издание Вел. кн. Георгия Михайловича, 1887.

⁴ Сокольский В.В. О нарушениях Уставов монетных. Историко-Юридическое исследование. Киев, 1873. 215 с.

⁵ Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. 47 с.

⁶ Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 3.

⁷ Шугаевський В.А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XIX. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 56-57.

власні припущення стосовно цього питання, спираючись на дані актових джерел. М. Петровський, погоджуючись із позицією М. Слабченка, все ж підтримував тезу В. Шугаєвського про те, що монети Богдана Хмельницького досі не знайдено².

Комплексно згрупував воєдино та проаналізував припущення про гетьманські емісії М. Котляр, виклавши основні свідчення з цього питання³. Вченим також здійснено вагомий внесок у формування основ української нумізматики та історії грошового обігу: складено топографію скарбів⁴. Також за радянської доби в Україні видано перший вітчизняний нумізmatичний словник, складений В. Зваричем⁵.

Варто наголосити на тому, що нумізматами радянської доби через тотальну ідеологію було сформовано уявлення про модель грошового обігу Гетьманщини як таку, що потребувала втручання та тотального впливу з боку Московії. Такий лейтмотив прослідковується у працях І. Спаського⁶, М. Котляра⁷ та В. Рябцевича⁸.

Із здобуттям Україною незалежності та звільненням від радянських ідеологічних кайданів спостерігається підвищення цікавості світового українства до вивчення вітчизняної культури, мови та історії. В. Смолій⁹ та О. Гуржій¹⁰ піддали справедливій критиці всі недоліки радянської тоталітарної системи, окресливши напрямок подальшого розвитку історичної науки в Україні шляхом очищення від стереотипів та ідеологічних нашарувань

¹ Слабченко М.Е. Чи була в Гетьманщині своя монета. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XX. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 64-66.

² Петровський М.Н. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XXI. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 120.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 110-112.

⁴ Kotlar M. Znaleziiska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Wiadomosci Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S. 193-256.

⁵ Зварич В.В. Нумизматический словарь. Изд. 3. Львов: Вища школа, 1978. 338 с.

⁶ Спасский И.Г. Галеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. 98 с.

⁷ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. 174 с.

⁸ Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 2-е изд. Минск: Народная Асвета, 1977. 399 с.

⁹ Смолій В.А. Українська козацька держава. Український історичний журнал. №4. 1991. С.11.

¹⁰ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почалась формуватись українська нація. Київ: Наукова Думка, 1991. С. 27-28.

радянської епохи, її орієнтації на європейські цінності. У сучасній нумізматиці пріоритетними визнаються напрямки дослідження вітчизняного грошового обігу, орієнтовані на кращі світові практики.

Серед робіт сучасних українських нумізматів варто відзначити праці Г. Козубовського. Вчений розглядає інформацію з літопису Самійла Величка про джерело отримання гетьманом Богданом Хмельницьким сировини для виготовлення власної монети, якими були дорогоцінні метали, здобуті як трофей після перемоги під Жовтими Водами¹.

Археологічні дослідження на місцях козацьких битв проводилися ще за радянських часів, високою результативністю характеризувалися багатолітні пошуки під керівництвом І. Свешнікова на полі Берестецької битви². Проте нумізматичні знахідки з поля цієї битви були детально проаналізовані лише в 2005 р. Р. Шустом³. Також значна увага науковців в сучасній Україні приділяється аналізу та новітнім археологічним пошукам, серед яких особливо важливими у контексті нашого дослідження вважаємо висновки археологів щодо результатів розкопок козацьких поселень та окремих міст на території тогочасної Гетьманщини. Такими результативними виявилися масштабні розкопки у м. Києві історичного Подолу під керівництвом Г. Івакіна⁴, розкопки Ближніх Печер на території Києво-Печерської Лаври⁵. Скарби московських монет з Верхнього міста висвітлено Г. Козубовським⁶, знахідки монет з території Софії Київської – О. Опимах⁷. Потужні археологічні

¹ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 38-44.

² Свешніков І.К. Розкопки на місці Берестецької битви. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України. XV наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Одеса, 1972. С. 368-370.

³ Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 213-221.

⁴ Івакін Г., Чміль Л., Чекановський А., Івакін В. Знахідки XVI-XVIII ст. з науково-рятивних розкопок Київського Подолу у 2016 р. (вул. Кирилівська, 37). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 26. Київ: УТОПІК, 2017. С. 37-47.

⁵ Кабанець Є.П., Сирота В.В. Вивчення нумізматичного комплексу XVII ст. з Ближніх печер Києво-Печерської Лаври. Музейні читання. Київ, 1999. С. 172-176.

⁶ Козубовський Г.А. «Стрелецькі кладки» XVII ст. в Києві. Тезиси докладов и сообщений «Всероссийская нумизматическая конференция». Вологда, 18-21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С.63-65.

⁷ Опимах О.Г. Надходження до нумізматичної збірки Національного заповідника «Софія Київська» у 2003 та 2004 рр. Збірник праць IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в

пошуки відбувались у багатьох козацьких містах та фортецях, де археологами також зафіксовані знахідки монет, зокрема в м. Жаботині¹, замку в Черкасах², на о. Мала Хортиця³, серед численних археологічних предметів із козацької фортеці Самарь⁴, знахідок з історичного Чорнобиля⁵ та ін.

Значення архівних джерел у контексті історії грошового обігу та скарбознавства Київщини всебічно окреслені у дослідженнях архівознавця О. Белої⁶.

Стан наукової розробки питань грошового обігу Запорізької Січі та Гетьманщини розглянуто О. Скороход з наведенням основної історіографії праць нумізматичного характеру із зазначеної теми⁷. Також дослідницею проаналізовано історіографію праць з історії економічного розвитку Нової Січі (1734-1775 рр.) у контексті політики Російської імперії у сфері грошового обігу⁸.

Численні роботи з дослідження історії грошового обігу Гетьманщини належать О. Бакальцю⁹. Але варто зазначити, що більшість ранніх праць

системі допоміжних історичних дисциплін». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 62-64.

¹ Ляшко Ю. Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина. Збірник матеріалів VI міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). Археологія & Фортифікація. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 184-185.

² Куштан Д.П. Нові дослідження посаду Черкаського замку. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 13. Київ, 2004. С. 19-22.

³ Пустовалов В., Пустовалов С. Знахідки монет на острові Мала Хортиця (Байда). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 24. Київ, 2015. С. 140-143.

⁴ Шалобудов В. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 109-113. Його ж. Шалобудов В. Монети з Самарі – Новобогородицької фортеці в контексті датування пам'ятки. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Випуск 8. Дніпропетровськ, 2010. С. 401-407.

⁵ Стрельник М., Стрельник О. Матеріали новітніх археологічних досліджень літописного Чорнобиля на виставці «Скарби землі Чорнобильської» в Національному музеї історії України. Археологічні зошити з Пересопниці. Вип. III. Пересопниця: Видавець О.Зень, 2015. С. 100-107.

⁶ Беляя О. Архівні джерела про монетні скарби Києва. Пам'ятки. Археографічний щорічник. № 14. Київ, 2013. С. 189-194.

⁷ Скороход О.В. Грошовий обіг Запорізької Січі: історіографія. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pięniadz I Mennice»*. № 1. Białystok, 2016. S. 164-168.

⁸ Скороход О. Стан наукової розробки проблеми заходів російського уряду у сфері грошового обігу на Півдні України у другій половині XVIII ст. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 2. Białystok, 2016. S. 51-59.

⁹ Бакалець О.А. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – I чверті XVIII ст. Історико-географічні дослідження в Україні. № 8. Київ: Інститут історії НАН України, 2005. С. 308-334. Його ж. Бакалець О.А. Талер у грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни. № 12. Київ, 2005. С. 142-171. Його ж. Бакалець О.А. Українські літописи XVII – XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. Спеціальні історичні дисципліни. № 11. Ч. 1. Київ, 2004. С. 218-232. Його ж. Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Бар, 2004. 25 с.

дослідника – це переважно компіляція робіт попередників (В. Антоновича, В. Шугаєвського, І. Спаського, М. Котляра та В. Рябцевича), тому не вводять до наукового обігу майже нічого нового. Більшість цитованих у роботах О. Бакальця скарбових знахідок вже опубліковані та відомі в нумізматичній історіографії, складених топографіях тезаврацій, відповідно, їх наукова цінність досить незначна. До того ж, у працях О. Бакальця наявні численні недоліки та неточності, які стосуються, наприклад, правильності ідентифікації монет, публікації монет, які, найімовірніше, є антикварними підробками ХХІ ст., а це, відповідно, викликає сумніви щодо достовірності наданих ним у його працях даних. У деяких публікаціях дослідник аналізує виключно вже введені до наукового обігу скарби, не доповнюючи існуючої топографії новими даними¹.

Сучасні дослідники історії грошового обігу Гетьманщини сконцентрували зусилля головним чином на введенні у науковий обіг монетних скарбів, що уточнюють складену ще за часів Російської імперії загальну картину вітчизняного грошового обігу. Музейні колекції, зокрема скарби, вивчалися такими науковцями: В. Коцуром², К. Поворознюк³, О. Попельницькою⁴, Б. Гарбузом⁵ та Н. Стрижаковою, О. Маламуж⁶, З. Зразюк⁷, Р. Яушевою-Омельянчик⁸, Т. Немічевою¹.

¹ Бакалець О.А. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни. Число 14. Київ: Інститут історії НАНУ України. Київ, 2007. С. 310-335.

² Коцур В.П. Португал Богемії з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки». (21 – 22 червня 2018 р.). Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 89-90.

³ Поворознюк К.В. Монетні скарби XV-XVIII ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (ХОКМ). Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. 18-19 листопада 2010 р. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 97-105.

⁴ Попельницька О. Нумізматично-речові скарби як історичне джерело (на прикладі скарбу XVI-XVII століття з села Старосілля). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 11. Частина 1. Київ, 2004. С. 204-217. Її ж. Попельницька О. Речовий скарб XVII ст. із с. Новоселиці. Вісник. № 1 (3). Київ: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 1999. С. 58-59.

⁵ Гарбуз Б., Стрижакова Н. Польские монеты в Национальном музее Украины (история и стан коллекции). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 21-30.

⁶ Маламуж О. Скарб монет XVII ст. (з фондів НІКЗ «Чигирин»). Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 9. Київ, 2000. С. 74-80.

⁷ Зразюк З.О. Монетні скарби першої половини XVII ст. з території Правобережної України (сучасна територія Київської та Житомирської областей). Тематичний збірник наукових праць. Національному музею історії України – 110. Частина 1. Київ, 2009. С. 158-168.

⁸ Омельянчик Р.М. Монетні скарби музею. Київ і кияни. Випуск 2. Київ: Кий, 2002. С. 95-96.

Безперечне джерело дослідження історії грошового обігу будь-якого регіону та історичного періоду становлять скарби, що неодноразово підтверджувалось відомими дослідниками. Зокрема, ґрунтовні підсумки та перспективи скарбознавства всебічно та якісно представлено В. Коцуром², який окреслив також основні напрямки та актуальні проблеми скарбознавства в Україні³. Питанню введення скарбів до наукового обігу присвячено праці В. Безпалька⁴, О. Бакальця⁵, А. Ключова⁶, Н. Чигирик⁷, Р. Яушевої-Омельянчик⁸, А. Шостопа⁹.

Процеси підробки монет на території України були висвітлені у працях М. Котляра¹⁰, З. Зразюк¹¹, О. Огуя¹², О. Храменкова¹³.

Вагомий внесок у вивчення процесів фальшування обігових монет, результатом чого стали завдані збитки та обман населення, належить досліднику А. Бойку-Гагаріну¹⁴, результатом багатолітньої плідної праці якого став вихід

¹ Немічева Т. Монетні знахідки XVII століття з фондів ДІАЗ «Хотинська Фортеця». Тези доповідей II наукового семінару. Археологія Буковини: здобутки та перспективи. (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. С. 62-63.

² Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 3.

³ Коцур В.П. Історіографія українського скарбознавства. Український Нумізматичний Щорічник. № 1. Київ, 2017. С. 15-32.

⁴ Безпалько В. Скарб солідів XVII ст. із с. Стара Аврамівка Полтавської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 117-120.

⁵ Бакалець О.А. Барський скарб польсько-литовських монет XVII ст. Історико-географічні дослідження в Україні. № 7. Київ: Інститут історії НАН України, 2004. С. 325-330. Його ж. Бакалець О.А. Велико-Бушівський скарб 2004 р. західноєвропейських монет XVII ст. Історико-географічні дослідження в Україні. № 11. Київ: Інститут історії НАН України, 2009. С. 197-203.

⁶ Ключов А. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII – XVIII ст.). Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 66-68.

⁷ Чигирик Н., Лищенко А. Монетний скарб XVII ст., знайдений на Чигиринщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 27. Київ: УТОПК, 2018. С. 116-119.

⁸ Яушева-Омельянчик Р.М. Скарб знайдено. Нумізматики і фалеристика. № 1. Київ, 2002. С. 12-13.

⁹ Шостопа А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. 120 с.

¹⁰ Котляр М.Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII ст. Український Історичний Журнал. № 9. Київ, 1970. С. 105-109.

¹¹ Зразюк З.А. Монеты-подделки из клада, найденного в 2000 году в с. Лелюховка Новосанжарского района Полтавской области. Тезисы докладов и сообщений «XIV Всероссийская нумизматическая конференция». Санкт-Петербург, 2007. С. 124-125.

¹² Огуя О. Фальшування монет-домніц на Сучавській монетарні у XVII ст. Materiały z VII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej «Pamięć pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czas współczesny», Białystok-Augustów, 7-10 września 2006. Warszawa, 2006. S. 152-162.

¹³ Храменков А.В. Производство и обращение фальшивых полушек образца 1718 года. Нумизматический сборник ГИМ. Том XVIII. Москва, 2007. С. 195-218.

¹⁴ Бойко-Гагарін А.С. Група ідентичних фальшивих шведських солідів XVII ст. зі знахідок Черкаської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 133-137. Його ж. Бойко-Гагарін А.С. Нове надходження до зібрання НМІУ – «севський чех» 1686 року. Нумізматики і Фалеристика. № 2. Київ,

монографії, присвяченої вивченню проблеми фальшивомонетництва у країнах Центральної та Східної Європи часів Середньовіччя й раннього Нового часу¹.

Актуальним напрямком вітчизняних нумізматичних розвідок вважаємо пошук центрів власних монетних емісій в Україні, зокрема й таких, де, ймовірно, здійснювалося карбування монет за ініціативи козацьких гетьманів. Висловлена ще у першій пол. ХХ ст. дана гіпотеза й нині залишається важливою, продуктивною й перспективною. Вивченням питання козацьких емісій займались Г. Козубовський², В. Нечитайло³, А. Бойко-Гагарин⁴ та А. Каліновський⁵.

Сучасні наукові дослідження в галузі нумізматики також зорієнтовані на уточнення та з'ясування ролі окремих монет у грошовій системі України. Зокрема, І. Сінчуком окреслено особливості обігу оболів князівства Тешен⁶ та встановлено причини домінування в Україні протягом майже всього ХVІІ ст.

2018. С. 16-18. Його ж. Бойко-Гагарин А.С. Новые данные о фальшивых проволочных копейках Петра I Алексеевича (1696-1725). Банкаўскі веснік. Мінск, Сакавік 2014. С. 40-41. Його ж. Бойко-Гагарин А.С. О кустарной подделке голландского дуката 1729 года. Нумізматика і Фалеристика. 2014. №3. С. 18. Його ж. Бойко-Гагарин А.С. Фальсификаты польских полтораков 1614 года с изображением орла. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 33. С. 207-211. Його ж. Бойко-Гагарин А.С. Фальсификаты шотландских торнеров, найденные на Украине и технологи их производства. Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16-19 мая 2013, Кошице, Словакия, 2013, С. 66-67.

¹ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. 560 с.

² Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в ХVІІ ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 38-44.

³ Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини ХV-ХVІІІ ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. 60 с. Його ж. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины в ХІV – ХVІІІ вв. Нумізматика і фалеристика. № 2. Киев, 1997. Його ж. Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 224-225. Його ж. Нечитайло В.В., Замеховський Є.І. Каталог монет ХVІІ ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. 192 с. Його ж. Нечитайло В.В. Імітація коронних шостаків Яна ІІ Казимира з датою «1660». Етнічна історія народів Європи. № 1. Київ, 2019. С. 23-26.

⁴ Бойко-Гагарин А.С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет. VIII Богданівські читання, Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. Черкаси, 2014 С. 118-122.

⁵ Калиновский А. Шостак Яна Казимира 1669 г. подражания, фальшивки или оригиналы? Studia I Materialy. Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice. № 2. Bialystok, 2016. S. 189-194.

⁶ Сінчук І.І. Оболы Тешена в кладах Украины. Numizmatika. № 1. Lietuvos nacionalinis muziejus, 2000. P. 53-62.

півтораків Речі Посполитої¹; А. Бойком-Гагаріним досліджено процеси функціонування монет графства Ольденбург².

Зарубіжні нумізматичні джерела, що стали у нагоді під час вивчення запропонованої теми дисертаційного дослідження, – це переважно нумізматичні каталоги, присвячені окремим напрямкам нумізматики різноманітних емітентів країн Центральної та Східної Європи. Серед комплексних праць, присвячених питанню класифікації та типологізації монет Речі Посполитої, варто згадати дослідження Е. Копіцьки³, І. Шаталіна⁴ й Т. Ігера⁵, монет Балтії – Г. Хальяка⁶, монет Об'єднаних провінцій Нідерландів – А. Дельмонте⁷, монет Російської імперії – В. Узденікова⁸, В. Біткіна⁹ та ін.

Значний науковий доробок, що має важливе значення для вивчення доби козаччини, з'явився у вітчизняній науці завдяки зусиллям організаторів таких постійних наукових конференцій, як: «Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні», яка проводиться в м. Києві, «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки», що започаткована 2011 р. у м. Кропивницькому (на момент заснування – м. Кіровограді), «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». Питання історії грошового обігу Гетьманщини знаходять висвітлення на сторінках популярних в Україні періодичних наукових видань, серед яких: «Український нумізматичний щорічник», «НумізMATика і Фалеристика», «Львівські нумізматичні записки», фахові видання Інституту історії НАНУ – «НумізMATика і Сфрагістика», «Спеціальні історичні дисципліни», «Український історичний журнал».

¹ Синчук И.И. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 199-212.

² Бойко-Гагарин А.С. Солиды Антона Гюнтера графа Ольденбурга. НумізMATика і Фалеристика. № 1. Київ, 2017. С. 16-18.

³ Kopiccki E. Ilustrowany skorowidz pieniedzy Polskich i z Polska zwiazanych. Warszawa, 1995.

⁴ Шаталін І. Орты Сигизмунда III Вазы и орты Густава Адольфа, Георга Вильгельма. Москва, 2015. 124 с.

⁵ Iger T. Katalog trojakow polskich. Warszawa, 2008. 330 s.

⁶ Haljak G. Livonian coins XIII – XVIII century. Part II: Kingdoms. Tallin, 2011. 352 p.

⁷ Delmonte A. The silver Benelux. Crowns – half-crowns and siege coins in the territories of the former northern and southern Netherlands. Amsterdam, 1967.

⁸ Узденіков В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. 207 с.

⁹ Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть I. (1699-1740). Киев: «Юнона-Монета», 2003. 544 с.

1.2. Джерела дослідження

У процесі вивчення історії грошового обігу Гетьманщини ми використовували різнопланові джерела, зокрема, матеріали музейних колекцій, скарби, приватні зібрання, матеріали архівів, літописи, актові матеріали, етнографічні джерела, матеріали періодичних видань та Інтернет-ресурси. Безперечно, кожне із зазначених вище джерел мало різну ступінь наукової корисності та достовірності. В основу аналізу джерел дослідження історії грошового обігу Гетьманщини покладено класифікацію нумізматичних джерел, запропоновану В. Потіним¹. У нашій роботі, як і в інших подібного типу студіях, нумізматичні джерела поділяються на основні та допоміжні. До основних нумізматичних джерел дослідження грошового обігу Гетьманщини належать монети, монетні знахідки, матеріали та інструменти для монетного карбування, а також вагові гирьки. Щодо допоміжних нумізматичних джерел, то під час дослідження було використано різноманітні сфрагістичні та письмові джерела. Зупинимось детальніше на розгляді особливостей основних нумізматичних джерел.

Невід’ємна складова процесу виконання наукових пошуків – дослідження найбільш значимого нумізматичного джерела – власне монет та монетних і монетно-речових скарбів. Безперечним джерелом дослідження історії грошового обігу будь-якого регіону та історичного періоду були і залишаються скарби, що неодноразово підтверджувалось відомими дослідниками, зокрема підсумки та перспективи скарбознавства всебічно та якісно представлено В. Коцуром². Згідно з твердженням М. Котляра, саме «нерозвиненість товарного обігу, панування натурального господарства доби феодалізму сприяли тому, що повсюди гроші випадають у скарби»³. Доповнити влучну тезу вченого можна лише тим, що в Україні досліджуваного нами

¹ Потин В.М. Введение в нумизматику. Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа. Ленинград: Искусство, 1986. Т. XXVI. Ч. 6. С. 71-72. (69-162).

² Коцур В.П. Історіографія українського скарбознавства. Український Нумізматичний Щорічник. № 1. Київ, 2017. С. 15-32.

³ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 5.

періоду відчувалася відсутність банків та інших фінансово-кредитних установ, що негативно позначалося на розвиткові економіки, оскільки населення було позбавлене можливості вкладення власних коштів до стабільних фінансових інституцій, натомість єдиним надійним та вже досить традиційним на ту пору способом збереження статків було заховування їх у землю. Ускладнювали ситуацію й постійні війни, які руйнівними хвилями прокочувались по українських землях. Ми погоджуємося із тезою Р. Шуста про скарби як такі, що «є своєрідними зразками монетної маси, які на момент випадання з обігу (відкладення монет у землю, в дупло дерева тощо) обслуговували потреби грошового господарства»¹. Особливу роль в аспекті скарбознавства відіграють монетні скарби з умістом у їх складі немонетних часток, що дозволяють датувати включені до них вироби: прикраси, елементи одягу та ін². В. Шугаєвський справедливо зазначив, що окрім даних стосовно датування археологічних пам'яток та сторінок економічної історії нумізматичні скарби слугують важливим джерелом визначення заселеності тієї чи іншої місцевості в конкретну історичну добу³. У дослідженні скарбів необхідно враховувати й той факт, що вони становлять не лише нумізматичне, а й археологічне джерело. Г. Козубовським цілком справедливо вказано, що лише комплексні та ретельно сплановані археологічні пошуки в Лисянці, Чигирині й Торговиці спроможні наблизити нас до відповіді на запитання: «Чи була в Україні власна гетьманська монета?»⁴. Під час аналізу скарбів вкрай важливе вивчення методу розкладання монет та їх пакування всередині скарбу. Наприклад, І. Сінчук вдало використовує дані про розкладання монет у рулони та сувої, що зафіксовано мемуарними джерелами XVII-XIX ст.⁵.

¹ Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 214.

² Попельницька О. Нумізматично-речові скарби як історичне джерело (на прикладі скарбу XVI-XVII століття з села Старосілля). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 11. Частина 1. Київ, 2004. С. 204.

³ Шугаевский В.А. О научном значении монетных находок. С.-Петербург, 1911. С. 17.

⁴ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 38.

⁵ Сінчук И.И. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 201.

Своєрідними скарбами, втіленими в ювелірному мистецтві, виявляються поширені у кін. XVII – першій пол. XVIII ст. срібні чаші та кубки, виготовлені із вмістом монет. Такі кубки, відомі в колекції МІКУ та НМІУ, часто містять у своєму складі монети Сигізмунда III Вази так само, як і опублікований О. Перелигіною кубок німецьких майстрів із колекції Львівського історичного музею¹.

Нерідко колекції музеїв формуються за рахунок дарунків місцевих жителів, які складаються з монет, що були виявлені в тій самій історичній місцевості. Дана особливість походження таких колекцій історичних та краєзнавчих музеїв забезпечує їх високу інформативність для вивчення грошового обігу. Особливо це стосується колекцій музейних закладів, які розташовані в географічних межах Гетьманщини, а також тих монет і скарбів, що були знайдені та передані до інших музеїв. У процесі наукових пошуків ми, перш за все, досліджували монети та скарби, що зберігаються в музеях. Так, зокрема, нами було опрацьовано фонди НМІУ, НКПКЗ, МІК, МІКУ, НІЕЗ «Переяслав», Фастівського державного краєзнавчого музею. У фондах названих державних музейних установ України нами опрацьовані знайдені на території Лівобережної України монети різних номіналів Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, архієпископства Зальцбурга, Богемії, Московського царства, періоду Шведської окупації земель Балтії, герцогства Ольденбург, Об'єднаних провінцій Нідерландів, Угорщини, Бранденбурга-Пруссії, герцогства Брабант та Російської імперії. Також окрім окремих монет ми вивчили монетні та монетно-речові скарби, які зберігаються у даних музейних установах та відображають грошовий обіг у Гетьманщині досліджуваного періоду. Зокрема в МІК скарб, знайдений у с. Великі Проходи Дергачівського району Харківської обл.², в НМІУ – скарб західноєвропейських та московських

¹ Перелигіна О. Кубок з монетами. Нумізмати́ка і фалеристика. № 1. Київ, 1999. С. 17.

² МІК. Скарб з с. Великі Проходи, Дергачівського району Харківської області. Інв. № Нз 6972-7168.

монет, знайдений поблизу с. Лелюхівка Новосанжарського району Полтавської обл.¹, та ін.

До специфічного виду скарбів можна віднести заховані колишніми власниками прикраси, виконані із монет. Висока наукова інформативність деяких із них може спонукати до вивчення процесів історії грошового обігу в новому ракурсі. Так, опубліковане А. Бойком-Гагаріним намисто із с. Гущинці Калинівського району Вінницької обл. свідчить про проникнення шостаків Яна II Казимира на Поділля та курсування їх одночасно із монетами Сигізмунда III Вази².

Досліджуючи скарбові комплекси, варто приділяти ретельну увагу точності ідентифікації монет. Оскільки вмістити в публікацію фото всіх монет зі скарбу часто виявляється неможливим, точність та правильність визначення монет залишається надзвичайно актуальним (без помилок, друкарських огріхів та з урахуванням усіх деталей). Наприклад, в опублікованому О. Бакальцем скарбі монет XVII ст., знайденому неподалік м. Бара Вінницької обл.³, помітні суттєві неточності. Публікатором наводиться у вмісті скарбу шостак Речі Посполитої 1614 р., проте в цьому році карбування шостаків не виконувалось, таким чином, у депозиті, нійімовірніше, присутній шостак 1624 р. Крім того О. Бакальцем вказується на наявність півтораків карбування міст Кракова, Бидгоща та Вільно у складі Барського скарбу. Звісно, всі перераховані монетні двори карбували півтораки у період правління Сигізмунда III Вази (також у його монетному господарстві 1620 р. був задіяний монетний двір м. Риги), але емісії Віленського монетного двору 1619-1620 рр., як відомо, досить рідкісні, тому в нас виникає сумнів щодо реальної наявності їх у складі описуваного скарбу.

¹ НМІУ. Московське царство. Копійки царя Михайла Федоровича. Московський м.д. частина скарбу західноєвропейських та московських монет. знайденого у 2000 році біля с. Лелюхівка. Новосанжарського р-ну. Полтавської області. Інв. № AR-23918.

² Бойко-Гагарін А.С. Намисто із шестигрошовиками, карбованими на львівському монетному дворі, найдене у Вінницькій області. Львівські нумізматичні записки. № 10. Львів, 2014. С.48.

³ Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Бар, 2004. С. 17.

Звісно ж, у нумізматиці, як і в будь-якій сфері людської діяльності, не буває без винятків. Дійсно, вміст деяких відомих науці скарбів з ряду причин може вважатись сумнівним. Не говорячи вже про можливу високу ймовірність отримання хибних даних від осіб, що знайшли скарб, особливо нині, коли більшість власників віднайдених скарбів остерігаються розголошення достовірної інформації про місцезнаходження останніх серед інших скарбошукачів, які можуть продовжити пошуки у місці знахідки. Сумніви можуть виникнути і при обробці офіційно знайдених скарбів. Так, К. Поворознюком вказано на історію вивчення скарбу із колекції ХОКМ, що був знайдений в околицях с. Попівці Летичівського району на Хмельниччині. Дослідник повідомляє, що В. Анохін виявив у складі скарбу, окрім монет XVI – XVII ст., також частину монет XVIII – XIX ст., припускаючи при цьому, що скарб з ранніх монет міг з часом доповнитись більш пізніми монетами, що зберігались «як спадок»¹. Очевидно, таку версію слід вважати не інакше, як сумнівною, а потрапляння монет настільки різних епох до одного скарбу стало результатом помилки та недбалості зберігачів. На високу ймовірність допущеної помилки вказує і факт наявності численних неточностей в описах та легендах монет зазначеного комплексу, яких припустився публікатор скарбу. На непрофесійну обробку скарбу вказує і виявлення після проведення контролю пробірної інспекції монет з недорогоцінного металу того факту, що дослідники віднесли його до часу правління Сигізмунда III Вази². Ймовірно, до рук археологів потрапили тогочасні підробки монет, проте при первинному обстеженні монет скарбу зазначена обставина не уточнювалася.

На жаль, на даному етапі скарби у повному обсязі та зі збереженими в них всіма монетами трапляються дуже рідко, а такі монетні комплекси нині відіграють значну роль та мають величезну актуальність в уточненні висновків, зроблених науковцями-попередниками. Зокрема, до таких вартісних у

¹ Поворознюк К.В. Монетні скарби XV-XVIII ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (ХОКМ). Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. 18-19 листопада 2010 р. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 98.

² Там само. С. 102.

науковому плані скарбів належить скарб, опублікований О. Бакальцем, що був знайдений в околицях с. Велика Бушинка Немирівського району Вінницької обл. і в повному обсязі потрапив до фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею¹.

Необхідно зазначити, що у процесі використання музейних матеріалів дослідники часто стикаються з певними організаційними та бюрократичними складнощами, викликаними особливостями музейного зберігання та фондової роботи. Наприклад, на момент написання монографії для її автора, М. Котляра, були недоступними скарби з НМІУ через переїзд фондосховища до іншого приміщення, що стало причиною відсутності їх описів у працях дослідника, присвячених топографії скарбів та монетних знахідкок².

Окрім монет, що зберігаються у колекціях державних музеїв, важливе місце посідають монети з приватних колекцій, які сформовані зі знахідок, що мали місце на території областей Лівобережної України. Ми підтримуємо позицію В. Коцура щодо необхідності фіксації таких знахідок та введення їх до наукового обігу³. Опрацьовуючи монети з приватних колекцій, варто з певною обережністю вводити їх до наукового обігу, зважаючи на ту обставину, що, на жаль, далеко не всі колекціонери, збираючи власні колекції, фіксують важливу для науковців інформацію⁴.

Окрім основних нумізматичних джерел ми використовували й допоміжні, зокрема сфрагістичні джерела. На наш погляд, додатковим матеріалом для вивчення торгівлі й, відповідно, грошового обігу на теренах Гетьманщини можуть слугувати торговельні пломби, оскільки зарубіжні торговці привозили в Україну не лише свої товари, а й гроші, які

¹ Бакалець О.А. Велико-Бушівський скарб 2004 р. західноєвропейських монет XVII ст. Історико-географічні дослідження в Україні. № 11. Київ: Інститут історії НАН України, 2009. С. 200.

² Яужева-Омельянчик Р.М. Монеты Польши и Московского государства в кладах Украины (на материалах Национального музея история Украины). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Białorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 101.

³ Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 4.

⁴ Нечитайло В.В. Джерела дослідження грошового обігу на території козацької держави України-Гетьманщини у 1648-1764 роках. Соціум Документ Комунікація. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 122-155;

використовували у торговельних операціях купівлі-продажу. Про торговельні європейські зв'язки Гетьманщини із країнами Західної Європи свідчать знахідки торгових пломб. Так, наприклад, археологами під час розкопок цитаделі у замку м. Батурина було виявлено торговельну пломбу м. Бреслау¹.

Щодо інших допоміжних нумізматичних джерел, які залучалися під час виконання дисертаційного дослідження, то, як зазначалося вище, ми використовували ряд як опублікованих, так і не опублікованих писемних джерел. Серед опублікованих значний інформаційний потенціал становили матеріали Густинського, Межигірського та Острозького літописів а також козацько-старшинських літописів, зокрема, літописів Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Вагома цінність літописів у вивченні історії грошового обігу Гетьманщини була відзначена та проаналізована нашими попередниками, зокрема М. Котлярем², О. Бакальцем³ та Г. Козубовським⁴.

Важливим джерелом для вивчення історії грошового обігу Гетьманщини є опубліковані архівні документи та матеріали. Зокрема, опис справ Архіву Коша Нової Запорізької Січі, що був підготовлений та виданий окремою збіркою під керівництвом Л. Гісцової та Л. Демченко⁵, власне документи Архіву Коша Нової Запорізької Січі⁶, каталог документів Київської археографічної комісії, упорядкований Я. Дашкевичем⁷, описи міста Полтави у Румянцевському описі Малоросії, виконані Ю. Волошиним⁸, фундаментальні

¹ Желіхівська Н.М. Батурина – один із торговельних центрів Гетьманщини XVII – XVIII ст. Конотопські читання. Випуск IV. Конотоп, 2013. С. 13.

² Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. 174 с.

³ Бакалець О.А. Українські літописи XVII – XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. Спеціальні історичні дисципліни. № 11. Ч. 1. Київ, 2004. С. 218-232.

⁴ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 39.

⁵ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ 1713-1776. Упор. Л.З.Гісцова, Л.Я. Демченко. Київ: «Наукова думка», 1994. 225 с.

⁶ Архів Коша Нової Запорізької Січі: корпус документів 1734–1775. т.1-5. К., 1998-2008.

⁷ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899. Упор. Я.Р. Дашкевич. Київ: «Наукова думка», 1971. 183 с.

⁸ Волошин Ю. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. Київ: Наш час, 2012. 576 с.

збірки документів, присвячених гетьману Іванові Мазепі, видані Т. Мацьківим¹ та С. Павленко².

До допоміжних нумізматичних джерел, використаних нами у дослідженні історії грошового обігу Гетьманщини, зокрема знахідок монет, ми відносимо й газетні видання.

Наприклад, свідчення про скарбові знахідки, які залишалися невідомими для дослідників, нам удалося виявити у дорадянських газетах, які виходили в Наддніпрянській Україні, що уможливило введення до наукового обігу корпусу скарбів, не представлених у нумізматиці. Наведемо найяскравіші приклади таких знахідок з території Гетьманщини. 16 травня 1915 р. вінницька газета «Південно-Західний край» повідомляє про знахідку: «Полтава. 14 V. У Миргородському уїзді знайдено скарб монет часів польських королів, переважно Сигізмунда третього»³. 9 червня 1913 р. кам'янець-подільська газета «Подільянин» повідомляє про знахідку скарбу: «У Стасях, Полтавського уїзду, знайдено скарб з 2350 польських та німецьких срібних та мідних монет початку XVII століття»⁴. Судячи із наявності у складі скарбу мідних монет, можна припустити, що редакторами газет було допущено помилку, відповідно, тезаврація із села Стаси сучасного Диканського району Полтавської обл. датується другою пол. XVII ст. Газета «Київські вісті» повідомляє 29 жовтня 1909 р. про знахідку скарбу в околицях с. Великий Самбор Конотопського району Сумської обл.: «Скарб. У с. Великий Самбор Конотопського району Черн. губ. козак Олександр Коваль, копаючи у дворі яму, викопав на глибині одного аршину глечик із старовинними монетами не російського походження, числом 600 штук. Глечик, в якому знаходився скарб, зачеплений лопатою, розшукався. Знайдений скарб цілком відправлений губернській владі у Чернігів»⁵. Про знахідку значного за кількістю депозиту московських дровових

¹ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. Вид. 2. Київ-Полтава, 1995. 310 с.

² Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1044 с.

³ Кладь. Юго-Западный Край. 16 травня 1915 року. № 110. Вінниця, 1915. С. 3.

⁴ Кладь. Подольянин. 9 червня 1913 року. № 783. Кам'янець-Подільський, 1913. С. 2.

⁵ Кладь. Киевские вести. 16 (29) жовтня 1909 року. № 275. Київ, 1909. С. 4.

монет повідомляє «Кієвлянин», публікуючи інформацію про археологічні розкопки А. Хребтова у печерах Межигір'я (сучасний Вишгородський р-н Київської обл. – В.Н.): «в головній галереї печери, на відстані сажені від її кінця, на глибині чвертей двох-трьох знайдено глиняний горщик, сповнений срібними монетами до-Петровського періоду, кількістю більше 1500 од. Все це переправлено до Імператорської археологічної комісії»¹.

У сучасних газетах також трапляється інформація про знахідки окремих монет чи скарбів. Наприклад, О. Байвидович у столичній газеті «Вести» повідомила про найновіші сучасні пошуки при реконструкції Поштової площі в Києві та знахідки мідних солідів Яна II Казимира².

Як бачимо, більшість газетних заміток не містить широких деталей знахідок, проте мають певні неточності, що спонукає нас до обережного поводження з подібними джерелами. Проте газетні публікації містять і корисні свідчення: приблизну ідентифікацію монет, їх кількість, вміст скарбу, інколи навіть ім'я особи, що знайшла скарб, та обставини знайдення. Старі та сучасні газетні замітки можуть містити дані, не введені до наукового обігу, отже, їх вивчення покликане допомогти суттєвому розширенню топографії, що має місце на сучасному етапі дослідження. Привертає увагу факт чіткого акценту газетних заміток на приналежність монет до російських чи іноземних емітентів, за чим явно розпізнається відтінок бажання їх авторів перевищити роль усього російського у пресі XIX – поч. XX ст., що, безумовно, викликане вимогами часу публікації таких повідомлень.

До писемних джерел історії грошового обігу на теренах Української козацької держави ми віднесли й опубліковані етнографічні дослідження. Так, зокрема, відомі етнографічні свідчення про скарби, зафіксовані краєзнавцями зі слів козаків, які брали участь у Коліївщині та передавали з уст в уста згадки про заховані предками скарби. Таким цікавим, з наукової точки зору, етнографічним джерелом є рукопис М. Сементовського, присвячений питанню

¹ Открытие новых пещер в Межигорье. Киевлянин. № 305. Киев, 1907. С. 4.

² Байвидович О. На Подоле обнаружили русло и польские монеты. Вести. № 161 (561). 9 сентября 2015. Киев, 2015. С. 3.

(мовою оригіналу), «в каких именно местах и какие сокрыты клады Гаймамаками и местными жителями», опублікований в Києві у 1857 р. Загалом рукопис наповнено досить неправдоподібними свідченнями про скарби, яких, найімовірніше, або зовсім ніколи не було, або ж місцем їх знаходження називалося фантастичне неіснуюче місце. І навпаки, на достовірне місце розташування того чи іншого скарбу вказувалося тоді, коли його вже було віднайдено та привласнено у тому ж ХІХ ст. Проте складене М. Сементовським видання містить цінні відомості про ємності скарбів, у яких ховали гроші, покриваючи зверху тканиною, навіть власним одягом, тобто йдеться про діжечки, шкіряні гаманці, горщики, казанці та котли¹. Загалом у більшій частині згадок скарб називається як «здобич» з поодинокими вказівками на те, які саме монети там заховано. У згадці № 108 знаходимо інформацію про схованку, де були «два мішки грошей, один з рублями, а іншій грошовий»². Також згадка № 115 вказує на схованку «злата дукатов»³. Із цих свідчень бачимо, що в усних переказах почасти застосовано найпоширенішу для тогочасного населення одиницю обрахунку «рубль», а також для збільшення ефекту від цінності скарбу названо колись вартісні та цінні золоті дукати.

Про інше етнографічне джерело згадує у своїй розвідці Г. Козубовський, цитуючи зібрані М. Грушевським у 1897-1899 рр. перекази з села Суботова: «А що кладі Хмельницького є багато у землі, то є /.../ На шляху /.../ виносить водою гроші, дукачі, намиста /.../ Гроші є і з баввонцем у короні – се, мабуть, польські позоставались, а то все з козаком на коні з пікою – все вже, мабуть, виробка часу Хмельницького. Є й гетьман з булавою на деяких. Махей Трегуб старий, Топчій, розкажує, що як козакував у лісі /.../ та бачив знайшли у Тіньках люди Хмельницького грошей золотих чимало й по проваллях, і по ямах увалених, то по могилах і у Суботові. Та се кісь инчі були – тоненькі, як луска з

¹ Сементовский Н. Запорожская рукопись указывающая в каких именно местах и какие сокрыты клады гайдамаками и местными жителями. Киев: Типография А. Гаммершмида, 1857. С. 15.

² Там само. С. 5.

³ Там само. С. 8.

риби і жовті все – мабуть давніші се, бо за Хмельницького золото як жар червоне все було, скіко не доводилось бачити»¹.

Свідчення про скарби з о. Хортиця, зафіксовані у другій пол. ХІХ ст. Я. Новицьким: «На тім же острові Чорної скелі, єсть Музичина балка, а в балці – криниця, в тій криниці запорожці сховали мідний чавунець з червонцями. Там ті гроші і досі, бо страшно брать – закляті»².

Серед неопублікованих писемних джерел, безперечно, першість за науковою значимістю посідають документи та матеріали архівних установ. М. Котляр справедливо зауважив, що дослідники нумізматики зрідка звертаються до архівних джерел, переважно вивчаючи безпосередньо монетний матеріал³, тобто максимально використовують монети як історичне джерело, не підкріплюючи отримані висновки даними архівів. Проте протягом останніх років дослідники активно працюють із цією групою джерел, що дозволило їм значно розширити та поглибити наукові нумізматичні студії. Так, зокрема, значення архівних джерел у контексті вивчення історії грошового обігу та скарбознавства Київщини всебічно окреслені у дослідженнях О. Белої⁴. Щодо монет аналізованого періоду, науковець повідомляє дані про наявність у фондах ЦДІАК, зокрема у фонді № 442 «Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора» свідчень про знахідки московських дратових копійок, а також утримання московським урядом військового гарнізону у Верхньому місті, видачу військовим жалування московськими копійками⁵.

У процесі проведення дисертаційного дослідження нами були опрацьовані документи фондів № 51 «Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурич, м. Глухів» та № 121 «Стайківська

¹ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в ХVІІ ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 39.

² Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. Випуск 1. До 150-ліття Якова Новицького. Запоріжжя: Тандем-У, 1997.

³ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні ХІV – ХVІІІ ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 3.

⁴ Белая О. Архівні джерела про монетні скарби Києва. Пам'ятки. Археографічний щорічник. № 14. Київ, 2013. С.189-194.

⁵ Там само. С. 193.

прикордонна митна застава, с. Стайки Київського полку, з 1782 р. – Київського намісництва» в ЦДІАК (м. Київ). Так, зокрема, у фонді № 51 містяться свідчення про тогочасних фальшивомонетників: у 1724 р. було затримано та відправлено до Глухова жителів міста Келеберди – Д. Криворутченка¹ та Д. Сементовича². У Полтавському полку було затримано фальшивомонетників також у 1731 р. в Старих Санжарах та вислано до Сибіру³, а 1723 р. фальшивомонетників було затримано на ярмарку в Миргород⁴. У фонді Генеральної військової канцелярії також містяться свідчення про офіційні заходи боротьби державної влади, спрямовані проти фальшивомонетників. Так, зокрема, 1723 р. наказним гетьманом Павлом Полуботком було надіслано чернігівській полковій старшині універсал про необхідність вилучення фальшивих монет з обігу⁵.

На жаль, в силу ряду об'єктивних причин, пов'язаних із російською агресією проти України, розпочатою 2014 р. з анексії Криму та розв'язання війни на Сході України, ми не змогли опрацювати документи та матеріали трьох російських архівів, зокрема, РДАДА, де зберігаються документи Малоросійського приказу, через який російський уряд здійснював владу в Україні, в тому числі фонд 124/1 «Малоросійські справи», в якому містяться свідчення про податкову політику царського уряду щодо населення Гетьманщини, про збір податків до царської та гетьманської скарбниці⁶. Саме в цій архівній установі зберігаються матеріали Московського архіву Міністерства Юстиції, у яких І. Сінчук виявив документи, що підкреслюють домінуючу участь польсько-литовських півтораків у грошовому обігові України після 1650 року в умовах поступової окупації її грошового ринку московською монетою⁷.

¹ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 1337. Арк. 1-4.

² ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 1353. Арк. 1-7.

³ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 3950. Арк. 1-9.

⁴ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 1103. Арк. 1-16.

⁵ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 1077. Арк. 1-2.

⁶ Швидько Г. Джерела до історії Гетьманщини в архіві зовнішньої політики Росії. Третій міжнародний конгрес українців. 26-29 серпня 1996 р., Історія. Частина 1. Харків, 1996. С. 89-92.

⁷ Сінчук И.И. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 201.

У Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі¹ та Центральному державному архіві Санкт-Петербурга містяться відомості про діяльність Санкт-Петербурзького монетного двору навіть з сер. XVIII ст.².

Серед комплексу допоміжних джерел, які ми використали у процесі дослідження, необхідно відзначити електронні ресурси. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів та їхнє значення у нумізматичних дослідженнях проаналізовано В. Орликом³, О. Шпортун⁴ та І. Хромовою⁵, а також дисертантом⁶.

В. Коцуром комплексно та влучно аргументовано необхідність введення до наукового обігу нових знахідок монет з числа приватних пошуків⁷. Аналіз низки сайтів нумізматичного змісту (говорячи професійною мовою – «контентом»), проведено О. Шпортун. Дослідницею зазначено, що нумізматичні сайти в мережі Інтернет – це ресурсами не лише комерційного та інформаційного характеру, а й наукового профілю⁸. Погоджуємось із позицією дослідниці в тому, що наявність більше ніж 500 тисяч сайтів нумізматичної тематики на запит у пошуковій системі «Google» свідчить про значний інтерес

¹ Орлик В.М. Фонди міністерства фінансів у Російському державному історичному архіві. Студії з документознавства, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Вип.1. Кіровоград: КНТУ, 2011. С.98-110.

² Смирнов М.И. Архивный фонд Петербургского монетного двора: история и современное состояние. Тезисы докладов и сообщений «Всероссийская нумизматическая конференция». Вологда, 18-21 мая 1993 г. – Вологда: ЛиС, 1993. С. 80-83.

³ Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю «Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі». 14 березня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С. 129-133.

⁴ Шпортун О. Нумізматичні веб-сайти України. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 174-179. Її ж. Шпортун О. Проблеми використання сайту «Auction.violity.com» в нумізматичних дослідженнях. Збірник праць IV Міжнародної науково-практ конференції «Актуальні проблеми нумізматичної системи допоміжних історичних дисциплін». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 125-127.

⁵ Хромова І.К. Програмне забезпечення у нумізматичному дослідженні колекції. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. Число 25. С. 173-179.

⁶ Нечитайло В.В. Інформаційний потенціал Інтернет-ресурсів у вивченні проблем грошового обігу України-Гетьманщини. *Соціум Документ Комунікація*. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 53-66.

⁷ Коцур В.П. Щодо проблеми використання матеріалів «чорної» археології в наукових дослідженнях з нумізматичної системи спеціальних галузей історичної науки. Тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматичної системи спеціальних галузей історичної науки». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 11-14.

⁸ Шпортун О. Нумізматичні веб-сайти України. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 174.

аудиторії до вивчення нумізматики та популярності її як спеціальної галузі історичної науки¹.

Фактично, найбільш популярним Інтернет-ресурсом, що відвідується любителями старожитностей, краєзнавцями та пошукачами скарбів, став сайт «Violity»². Згаданий Інтернет-ресурс охоплює широку аудиторію відвідувачів як в Україні, так і далеко за її межами. Науковий потенціал матеріалів, що їх викладають приватні пошуковці на даному ресурсі, давно відзначений і в сусідніх державах. Крім того ресурс «Violity» набув ознак широко відомого бренду. «Violity» складається із Форуму – місця, де зареєстровані його учасники незалежно від країни реєстрації мають можливість обговорювати ті чи інші проблемні теми, а також з Аукціону – ділянки з продажем товарів.

Популярними серед користувачів мережі Інтернет стали також електронні аукціони, що не мають у своїх системах майданчиків для обговорення предметів старовини, це такі, як: «New Auction»³ та «Unc.ua»⁴. До позитивних рис згаданих ресурсів зараховуємо можливість зворотного зв'язку для уточнення місць та обставин знахідки монет, що належать до тематики наукового дослідження, перспектива збирання фотографій для подальшого іконографічного та штемпельного аналізу монет тощо. Серед недоліків зазначених ресурсів варто відзначити поширену помилкову думку та переконання щодо дійсної історичної періодизації, коли багато користувачів сайтів називають монети нового часу середньовічними. Слід відзначити, що і структура гілок аукціону побудована нерідко у різних ресурсах відповідно до такої самої хибної думки. Проте у користуванні цими ресурсами приваблює можливість сортування знахідок за металом, оригінальністю й ціною та доступність до значної кількості монет – на обох сайтах завантажено одночасно майже 100 000 монет. Скориставшись пошуковими системами зазначених

¹Ibid. S. 174.

² Шпорту О. Проблеми використання сайту «Auction.violity.com» в нумізматичних дослідженнях. Збірник праць IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі допоміжних історичних дисциплін». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 125-127.

³ Аукціон New Auction. URL: <https://newauction.com.ua/> (актуальність 03.01.2019 р.).

⁴ Аукціон UNC. URL: <https://unc.ua/> (актуальність 03.01.2019 р.).

ресурсів, ми встановили, що цілих чи частково розділених скарбів у продажу на цих майданчиках не було.

Високою популярністю та відвідуваністю характеризується міжнародна потужна Інтернет-мережа – електронна енциклопедія «Wikipedia». Дана енциклопедія має свої як позитивні, так і негативні аспекти. До позитивних рис можна віднести її безкоштовність, доступність всіма світовими мовами, можливість створювати сторінки з інформацією про історичні події, терміни та регіони, а також присвячені персоналіям, надавати покликання на джерела. Але головним недоліком такої інформації виступає її, так би мовити, «всенародна» організація, коли її наповнюють та модерують люди по всьому світу, що, в разі відсутності професійного моніторингу профільних тем фахівцями, призводить до проникнення в науковий обіг неперевіреної та часто хибної інформації. Нагадаємо, що серед наукової спільноти давно сформувалась позиція про небажаність покликань на матеріали «Wikipedia» у серйозних наукових дослідженнях. Неточності та суттєву неповноту завантажених до згаданої енциклопедії даних ми виявили і стосовно досліджуваної нами теми – проблем грошового обігу Гетьманщини. Зокрема, в електронній енциклопедії «Wikipedia» міститься оглядова стаття про історію Гетьманщини, або Війська Запорозького¹, а також про розвиток її економіки². Але обидві ці сторінки не те що комплексно, а й навіть поверхово не висвітлюють усієї складності та багатогранності грошового обігу доби Гетьманщини, а також процесів окупації її грошового ринку та постійних експансій збоку Московії. Частково цю сторінку фінансово-економічних відносин Гетьманщини та Московії висвітлює стаття «Севский чех»³, присвячена емісії у 1686 році на монетному дворі у місті Севську імітації монет Речі Посполитої, які несли на своєму полі імена московських царів – Іоанна та Петра Олексійовичів, та їх регента – Софії. Це мало на меті «привчити» населення до московської монети, незважаючи на те,

¹ Гетьманщина або Військо Запорозьке. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гетьманщина_або_Військо_Запорозьке (актуальність 03.01.2019 р.).

² Економіка Гетьманщини. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Економіка_Гетьманщини. (актуальність 03.01.2019 р.).

³ Севський чех. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Севський_чех (актуальність 03.01.2019 р.).

що Україна мала вже наявний грошовий обіг з європейською якісною та сучасною, з технологічної точки зору, монетою. У замітці лише поверхово визначено історію введення цієї монети до обігу, надано зображення лише її аверсу (при тому, що монета має два боки), а також помилково вказано сучасну адміністративну область, до якої входить місто Севськ, – насправді до Брянської, а не до Орловської обл. сучасної Російської Федерації¹. Також на сторінці із зазначеною статтею представлено якісну ілюстрацію чеха 1686 року з колекції НМІУ².

Високо інформативною вважаємо популярну у світі соціальну мережу для науковців Academia.edu. Вказана соціальна мережа створена для науковців, які готові ділитись власними досягненнями та публікаціями з колегами-дослідниками всього світу. В даній соціальній мережі наявні як приватні сторінки вчених, так і сторінки груп, об'єднаних за тематиками досліджень. На жаль, окремої тематики для вивчення історії Гетьманщини в зазначеній мережі покищо не існує.

Вважаємо, що, попри наявні недоліки, особливості та певні небезпеки у використанні, електронні WEB-ресурси все ж мають вагомий інформаційний та науковий потенціал для вивчення специфіки грошового обігу Гетьманщини та сприяють введенню до наукового обігу фактів і нових даних, що допоможуть виявити раніше невідомі сторінки цього періоду історії України, а також конкретизувати вже частково висвітлені попередниками його важливі моменти.

Досліджуючи інформаційний потенціал електронних ресурсів у фокусі використання їх у нумізматичних дослідженнях, О. Шпортун була справедливо відзначена корисність у цьому контексті соціальних мереж³. Ми розуміємо, що на момент написання авторкою свого дослідження такі російські соціальні мережі, як «Вконтакте» та «Однокласники» мали високу популярність в

¹ Шуст Р. М. Севські чехи. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9: С. 503.

² Бойко-Гагарін А.С. Нове надходження до зібрання НМІУ – «севський чех» 1686 року. Нумізматика і Фалеристика. № 2. Київ, 2018. С. 16-18.

³ Шпортун О. Нумізматичні веб-сайти України. Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». № 1. Białystok, 2016. S. 175, 179.

Україні та, відповідно, містили і деякий потенціал щодо отримання корисної нумізматичної інформації. Але на даному етапі, відповідно до вимоги Президента України, ці, як і низка інших інформаційних джерел Російської Федерації, стали недоступними для користувачів з міркувань державної безпеки України. Натомість, найбільшу популярність серед соціальних мереж отримав «Facebook». До переваг соціальної мережі «Facebook» єможна зарахувати зручність у користуванні та швидкість поширення інформації, можливість розсилання будь-яких новин засобами приватних повідомлень тощо. Корисними в нумізматичних дослідженнях можуть виявитись не лише персональні сторінки нумізматів, що викладають у «Facebook» окремі результати своїх наукових пошуків, а й сторінки нумізматичних товариств, музеїв, торговельних майданчиків цієї соціальної мережі. Нерідко приватними колекціонерами та науковцями для полегшення роботи зі значними масивами даних використовуються спеціальні програмні додатки та системи¹, також доступні сьогодні навіть на мобільних телефонах.

У процесі дослідження історії грошового обігу Гетьманщини ми використали такі Інтернет-аукціони та форуми: «Violity», «New Auction», «Unc.ua». Частина наукових праць попередніх дослідників завантажено в соціальній мережі для науковців «Academia.edu». Розміщені в електронній енциклопедії «Wikipedia» матеріали з історії грошового обігу Гетьманщини мають ряд неточностей. Соціальна мережа «Facebook», а також приватні канали на «Youtube» – високо інформативні, хоча часто містять непідтверджені дані без покликання на достовірні джерела. Кожен із зазначених сервісів має як свої переваги, так і недоліки. Під час користування Інтернет-ресурсами нам вдалось виявити нові дані для нумізматичної науки, зокрема визначити та зафіксувати раніше неопубліковані різновиди монет Петра I, що знайдені на території Гетьманщини, ввести до наукового обігу знахідки тих монет, які у вітчизняній науковій нумізматичній історіографії вважалися рідкісними.

¹ Хромова І.К. Програмне забезпечення у нумізматичному дослідженні колекції. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. Число 25. С. 173-179.

1.3. Методологія

У сучасному науковому світі під методологією дослідження визначають сукупність методів, прийомів та способів, що використовуються у процесі наукового пізнання. Тема дисертаційного дослідження тісно пов'язана з політикою, історією зовнішньої економічної діяльності, економічною історією, історією економічної думки та історією грошового обігу України.

Абсолютно погоджуємось із твердженнями І. Михальчишин та А. Вдовиченко про те, що: «предметом історичної науки є сукупність історичних закономірностей. Розуміння закономірностей – найважливіший момент в історичному вивченні. Окрім цього, інтереси історика нового типу є надзвичайно широкими, він слідкує за досягненнями всіх наук про людину, і тому і межі історичної науки є такими нечіткими»¹.

Враховуючи, що дисертаційне дослідження написане в площині нумізматики, а його основними джерелами стали збережені до нашого часу монети, в роботі значне місце посідає застосування таких нумізматичних методів: штемпельного аналізу, топографування та ін. Роль та місце комплексу методів у нумізматичних дослідженнях визначено В. Потіним, який вказує на широке застосування таких власне нумізматичних методів, як: ідентифікація монет, визначення метричних характеристик, датування монет та скарбів, типологізація монет, порівняння штемпелів, визначення структури елементного складу металу, застосування оптичних приладів². Дослідник підкреслює, що майже кожне нумізматичне дослідження неможливе без визначення (ідентифікації) використаних у процесі його виконання монет, яке поєднує встановлення її емітента, правителя, приналежності до продукції певного монетного двору та монетного майстра³. Частиною процесу дослідження монети

¹ Михальчишин І.Р., Вдовиченко А.М. До методології історичної науки. Тематичний збірник наукових праць «Національний музей історії України – скарбниця історичної пам'яті українського народу». Київ: «Ш, Лтд», 1999. С. 14.

² Потин В.М. Введение в нумизматику. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том 26. Ленинград: Искусство, 1986. С. 69-160.

³ Там само. С. 146.

складає її опис з окресленням зображень лицьової та зворотної сторін, визначення типу гурту, а також подання легенд монети з максимальною точністю, її інтерпретація та переклад. У дисертації ми застосовували аналіз написання легенд, а також використовували легенди як типологічну ознаку з метою введення у науковий обіг нових різновидів монет.

Аналізуючи нумізматичний матеріал, у виокремленні нових різновидів монет та визначенні легенд нами було застосовано **метод візуального аналізу та порівняльний метод**, що дозволили виявити відмінності деталей малюнку одного різновиду монет від іншого в межах їх одного типу (наприклад, з урахуванням відмінності у розділових знаках легенди у півторагрошових монетах Речі Посполитої, карбованих за часів правління Сигізмунда III у 1623 р. можна виявити відмінні між собою різновиди, виходячи із роздільників легенди різної форми та у різних частинах напису легенди). Аналогічним порівняльному методу в нумізматиці є застосування такого спеціального методу, як порівняння малюнків штемпелів¹. Цим методом Є. Пухову вдалось виявити принципово новий різновид надкарбування на західноєвропейських талерах, перетворених у 1654 р. у Москві на «єфімки з ознаками»².

У визначенні методологічних основ нумізматики В. Потіним вказано на можливість ідентифікації монет, опираючись лише на їх вагу³, разом з тим не оминаючи також і того факту, що метричні показники монет надають інформацію економічного, технологічного та інколи й типологічного характеру (визначення фракцій талерів, номіналів мідних монет Московії XVII ст. тощо). Також у процесі дослідження монет було застосовано **методи фізичного вимірювання** із застосуванням вимірювальних пристроїв – електронних ваг та штангенциркуля, для встановлення точних фізичних параметрів монет – їх ваги та розмірів. Для чіткого візуального аналізу нами було використано оптичне обладнання, зокрема мікроскоп моделі МБС-10. В. Потін абсолютно точно

¹ Там само. С. 149.

² Пухов Е.В. Неизвестный тип копеечного надчекана на ефимках. Петербургский коллекционер. № 5 (91). СПб., 2015. С. 18.

³ Потин В.М. Введение в нумизматику. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том 26. Ленинград: Искусство, 1986. С. 146.

вказав на широке застосування оптичних збільшувальних пристроїв та мікроскопів різної конфігурації у нумізматичних дослідженнях, відзначаючи необхідність застосування біноклярів та лінз для поверхневого огляду монет, а також мікроскопів із оптичним збільшенням у 50-100-кратному розмірі, що дозволяє проаналізувати мікроструктуру поверхні металу монети, досягти визначення середовища її перебування, технології карбування, оригінальності тощо¹.

Історико-типологічний метод застосовано для виявлення однотипних властивостей та ознак у різних явищах і подіях, пов'язаних з історією грошового обігу досліджуваного регіону, а саме при аналізі скарбів, де значна кількість монет виявляється однотипною.

У визначенні ареалу поширення монет, зміни зони їх впливу та виявлення загальної картини грошового обігу регіону нами було застосовано **топографічний метод**, який широко використовується в нумізматиці для побудови карт знахідок окремих монет та скарбів. Уведенням до наукового обігу нових, виявлених протягом останніх десятиліть, монет нам вдалось значно розширити уявлення про топографію скарбових знахідок у Гетьманщині. Також із залученням до дослідження таких мало використовуваних джерел, як періодична дорадянська преса, нами було введено до наукового обігу раніше не зафіксовані в топографії монетні скарби та знахідки. Проаналізувавши складену зусиллями попередників топографію знахідок московських монет, а саме «єфімків із ознаками», а також розглянувши новітні знахідки, ми змогли встановити найбільший обласний район концентрації скарбів з цими монетами – Новосанжарський район Полтавської області. Також на основі застосування топографічного методу ми висловили припущення про те, що процеси підробки обігових монет, які мали місце в Україні у XVII – XVIII ст., могли концентруватись в районі міст Кобеляки та Келеберда, про що свідчать знахідки фальсифікатів, що

¹ Там само С. 151.

виготовлялися з метою завдати збитків грошовому обігові, та архівні джерела, частково введені у науковий обіг попередниками.

Порівняння та топографування виконане з використанням програмного забезпечення персонального комп'ютера – додатків «My Google Maps» та «Photoshop».

Варто відзначити, що В. Потін також звернув увагу на успішне застосування **статистичних методів** у нумізматичних дослідженнях¹. Статистичні та математичні методи широко застосовано А. Пономарьовим², а допущені ним недоліки піддані справедливій критиці професором В. Орликом³. Зокрема, В. Орлик наголошує на необхідності більш ретельного вибору статистичних формул та математичних методів при проведенні досліджень, враховуючи ймовірність їх застарівання або визнання недієвими, або такими, що мають значну похибку, відповідно, не можуть бути застосованими в сучасних нумізматичних студіях. У виконаному нами дисертаційному дослідженні статистичні методи застосовані для визначення частки та, відповідно, ролі тих чи інших монет у структурі грошового обігу, а також при підрахунку середнього відсотка фальсифікатів монет того часу.

Хронологічний метод було застосовано для визначення особливостей та структури грошового обігу, спостереження за процесом поступового заповнення українського грошового ринку московськими, а згодом російськими імперськими монетами у другій пол. XVII ст. та у першій пол. XVIII ст., що має свої кардинальні та принципові відмінності. Різниця у структурах грошового обігу двох зазначених історичних періодів зумовлена, насамперед, початком проникнення московських монет та активною політичною й економічною експансією Московії на українські землі, маніпулюванням політичними ресурсами, а також упровадженням на монетних дворах Москви та Санкт-

¹ Там само. С. 152.

² Пономарев А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан XIII-XV вв. М.: Издательство Московского университета, 2011. 672 с.

³ Orlik W. W sprawie Metodologii badan numizmatycznych [Recenzja ksiazki A. L. Ponomarev, Evolucia deneznyh sistem Pricernomor'a i balkan XIII-XV vv., Moskva 2011, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta, 672 s., ISBN 978-5-211-06307-5.]// Wiadomosci Numizmatyczne, R. LVIII, 2014, z. 1-2 (197-198), S. 259-263.

Петербур нових прогресивних технологій – вальцверків та карбувальних машин, що якісно та кардинально змінили зовнішній вигляд та якість обігових монет. Як справедливо вказав В. Потін, датування монет цілком точне за допомогою аналізу скарбів із досліджуваними монетами¹. Хронологічний метод також було застосовано при датуванні монет, визначенні «наймолодшої» монети давніх скарбових тезаврацій, що слугує головним маркером датування скарбів.

Окрім спеціальних методів наукового дослідження в дисертаційній роботі нами також використано комплекс загальнонаукових методів, зокрема, емпіричні (порівняння, вимірювання), емпірично-теоретичні (аналіз і синтез, абстрагування, історичний і логічний, індукція й дедукція) та теоретичні (викладення матеріалів від абстрактного до конкретного, інтерпретація, опис).

Висновки до розділу 1.

Отже, починаючи з першої чверті ХХ ст., різко зростає цікавість до історії грошового обігу України, до виявлення його особливостей та закономірностей. Дослідниками приділяється увага складанню топографії знахідок монет в Україні, формуються загальні картини грошового обігу у різні історичні періоди, висловлюється припущення про можливість карбування власних монет козацькими гетьманами. У радянський час вченими було сформовано хибне уявлення про особливості та окремі проблемні питання історії українського грошового обігу, що пов'язане із впливом ідеологічних переконань та вимогами часу проведення більшості цих досліджень. В цей період найбільш вагомий науковий доробок у вивченні грошового обігу Гетьманщини здійснено М. Котляром.

Із здобуттям Україною незалежності у 1991 р. різко зростає інтерес дослідників до вітчизняного історичного та культурного спадку, посилюється увага до праць, присвячених дослідженню процесу формування української нації та держави. Набуває подальшого розвитку уточнення питання карбування

¹ Потин В.М. Введение в нумизматику. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том 26. Ленинград: Искусство, 1986. С. 148.

власних монет в Україні, постає необхідність формування нової, переосмисленої, вільної від радянських стереотипів та хибних висновків, моделі грошового обігу. До того ж уточнити чи спростувати окремі положення праць попередників допомагає різке збільшення кількості нових знахідок, зафіксованих з-посеред пошуків із застосуванням точної пошукової техніки.

До основних джерел дослідження запропонованої теми відносяться, насамперед, збережені донині монети та монетні скарби, що зберігаються у колекціях державних музеїв та приватних. Суттєвий науковий потенціал ми бачимо в опрацюванні нових знахідок монет, що виявлені із застосуванням сучасної пошукової техніки. Високою інформативністю у вивченні історії грошового обігу та процесів фальшування монет в Україні у XVIII ст. володіють дані державних історичних архівів та дорадянських газет, свідчення з яких вводяться до наукового обігу вперше.

Досягти поставленої в дисертаційному дослідженні мети допомогло використання не лише загальнонаукових методів, а й спеціальних нумізматичних, серед яких: ідентифікація монет, визначення метричних характеристик, датування монет та скарбів, типологізація монет, порівняння штемпелів, визначення структури елементного складу металу.

РОЗДІЛ 2

ОБІГ МОНЕТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ТЕРЕНАХ ГЕТЬМАНЩИНИ

2.1. Обіг дукатів і талерів як фактор європейської торгівлі

Найвищі дві ієрархічні позиції в системі грошових номіналів у багатому розмаїтті монет, що курсували в Україні у сер. XVII ст., посідають дукати і талери.

З процесом активного розвитку торгівлі та ринку, зростанням виробничих сил виникає потреба у великій срібній монеті. До того ж, внаслідок нестримного технічного прогресу, стають доступними нові знаряддя виготовлення монет – молотові снаряди та вальцверки¹, в Європі, починаючи з XVI ст., настає «Епоха талера»².

Талери та дукати О. Бакалець називає монетами, що відігравали домінуючу роль на грошовому ринку України в період Гетьманщини³. Звісно ж, вагому роль талера та дуката як монет з верхівки грошової системи важко переоцінити, проте домінуючу роль у грошовому обігові відігравали монети меншого номіналу – півтораки та трояки Речі Посполитої. Також О. Бакальцем визначено талери як «монети для багатих» із зазначенням того, що королями, князями, графами, герцогами та іншими представниками нобілітету здійснювалися саме талерами виплати за значними торговельними угодами, боргами, викупами, оплата військам тощо⁴. Не піддаючи сумніву той факт, що багаті верстви населення та представники влади, звісно ж, частіше ніж

¹ Бойко-Гагарін А.С. Монети Центральної та Східної Європи XIV – XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування: дис. ... кан. істор. наук: 07.00.06. Кіровоград, 2014. С. 104-122.

² Махун С., Пядышев Д. Монета талер. История, стиль, легенды, искусство граверов, портреты великих... Киев: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2014. 408 с.

³ Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Бар, 2004. С. 3.

⁴ Там само. С. 8.

простолюдини мали справу з талерами, не можна виключати і використання їх у грошових розрахунках, що здійснювалися представниками нижчих верств.

Одними з найбільш поширених на території Гетьманщини різновидів талерних монет при укладанні значних торговельних угод були альбертусталери, або «патагони», емітовані на території іспанських Нідерландів іспанськими королями Філіпом IV (1621-1665 рр.) та Карлом II (1665-1700 рр.) у провінціях Брабант, Антверпен, Фландрія та Турне. Близькими до них були зільбердукати, левендаальдери та ріксдаальдери нідерландських Об'єднаних провінцій та міст¹ (найпопулярніші серед них карбування провінцій Голландія, Утрехт і Західна Фрізія, міст Цволле та Кампен – В.Н.).

У великій кількості у складі скарбів трапляються талери Швейцарських кантонів – Базель та Сент-Галлен, Цуг та Шаффгаузен, а також талери німецьких земель та міст. Так, наприклад, срібний талер швейцарського кантону Базель, карбований у 1622 р., знайдено археологами під час розкопок цитаделі Батуринської фортеці у 1996 р.² Більш поширеними, аніж вважалось в нумізматичній історіографії, є талери Австрії (земель Тіроль, Штирія, Богемія), Угорщини, рідше – королівств Норвегії, Данії, Речі Посполитої (а саме королівства Польського, адже талери у ВКЛ у другій пол. XVII ст. не карбувались).

Справедливо помітив М. Котляр, що частина попередніх дослідників хибно сприймали за «іспанські талери» великі монети «макукіни» номіналом 4 та 8 реалів, емітовані у Латинській Америці під владою Іспанії³. Дійсно, знахідки власне цих монет вкрай нечисленні на території Гетьманщини, і ми підтримуємо позицію А. Бойка-Гагаріна, який дослідив основні шляхи

¹ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 157.

² Желіхівська Н.М. Батурин – один із торговельних центрів Гетьманщини XVII – XVIII ст. Конотопські читання. Випуск IV. Конотоп, 2013. С. 13.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 122.

потрапляння, особливості побутування та підробки цих монет на території України¹.

Враховуючи те, що на території Гетьманщини у другій пол. XVII ст. домінувала монета Речі Посполитої та пов'язаних із нею територій, варто охарактеризувати основні процеси у її грошовому господарстві.

16 травня 1650 р. польським урядом була оголошена нова монетна ординація та прийнято рішення карбування повновартісної монети, що виявилось вимушеним кроком через перебування у грошовому обігові значної кількості неповновартісних монет. За основу було взято монетну стопу німецьких талерів, відповідно до якої у Речі Посполитій передбачалось виготовлення восьми талерів, еквівалентних 24 польським злотим, із однієї вагової гривні срібла. При цьому вартість талера мала чітко відповідати собівартості наявного в ньому вмісту дорогоцінного металу, що створювало не вигідні умови його карбування у державі². Саме тому, на нашу думку, кількість відомих сьогодні власне польських талерів порівняно незначна у скарбових знахідках українських земель. Така монетна вагова норма була орієнтована головним чином на карбування та стабілізацію вартості дрібних розмірних монет, яких з гривні вагового срібла планувалось виготовляти на суму 36 ортів (монет номіналом 18 грошів, або $\frac{1}{4}$ талера), 108 шостаків або 216 трояків. Подвійні та одинарні гроші було понижено у вмісті срібла з 14 до 7-лотової проби³. Крайнім терміном обігу старих неповновартісних державних та іноземних монет було визначено 29 вересня 1650 р., а також указом короля Яна II Казимира встановлено чіткі курси повновартісних європейських та польсько-литовських монет, відповідно, надалі 1 талер мав коштувати 3,5 польських злотих, старий орт – 21 гріш, левендаальдер – 2,5 польських злотих, шостак – 7 грошів, трояк – 3,5 гроша, двогріш – 7 шелягів⁴.

¹ Бойко-Гагарин А.С. Испанские реалы XVI-XVII вв. и их фальсификаты в находках на территории Украины. Збірник наукових праць II Міжнародна конференція «Расмир: східна нумізматика». м. Одеса, 9-11 серпня 2012 року. Київ, 2015. С. 83-95.

² Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 133.

³ Там само. С. 133.

⁴ Там само. С. 134.

Нова монетна ординація також спричинила зміни у карбуванні золотих дукатів, яких відповідно до нового стандарту мало виготовлятися 58,660 од. з нової краківської гривні, що, як вдало підкреслив Р. Шуст, відповідає стандартам карбування золотої монети ще 1528 р.¹. Нові золоті монети також потрапляють на територію України, про що свідчить наявний у зібранні НМІУ золотий дукат Яна II Казимира, карбований у 1650 р. у Торуні (Рис. 1). Серію золотих польських монет з колекції зазначеного музею, що отримані з Кременецького ліцею, було введено до наукового обігу З. Зразюк², яка повідомила про зберігання в колекції НМІУ також цікавих в досліджуваних нами хронологічних межах гданських дукатів 1673 та 1677 рр.³, а також коронного дуката 1754 р., емітованого за часів Августа III Саксонця (Рис. 2).

Проаналізувавши склад монетних скарбів Гетьманщини третьої чверті XVII ст., приходимо до висновку, що українське населення посилює тезаврацію також старих польсько-литовських монет, про що свідчать скарби. Зокрема, у скарбі з с. Старі Бабани Уманського району Черкаської обл. зафіксовано монети Речі Посполитої у кількості 1879 одиниць, серед яких, окрім переважаючої кількості монет емісії Сигізмунда III, був також орт Яна II Казимира, карбований у 1650 р.⁴. Орт Яна II Казимира 1657 р. карбування також було знайдено на околицях с. Пристроми на Київщині, що є монетою найбільшого номіналу серед нумізматичних знахідок, відшуканих археологами на околицях села⁵.

К. Поворознюком вказано на цілком справедливую причину потрапляння монет після 1650 р. у склад скарбів, що відбувалось відповідно до закону

¹ Там само.

² Зразюк З.О. Рідкісні золоті монети Речі Посполитої в нумізматичному зібранні НМІУ, що походять з колекції Волинського (Кременецького) ліцею. Зб.наук.пр. «Науковий вісник Національного музею історії України». Випуск 2. Київ, 2017. С. 212-224.

³ Емісії золотих монет цього року були здійснені за дорученням Яном III Собеським коронному підскарбію Яну Андрію Морштині відновити виготовлення монет згідно ординації 1658 року (Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 144.)

⁴ Шостопа А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 62.

⁵ Прядко О., Юрченко О. Нумізматичні знахідки ранньомодерного часу з с. Пристроми на Переяславщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 24. Київ, 2015. С. 143.

Коперника-Грешема, коли кращі монети (тобто, карбовані за часів Сигізмунда III Вази – В.Н.) потрапляють у тезаврації¹.

Погіршення монетної стопи ортів, карбованих 1654 року у Торуні та Гданську, а також захоплення польських територій шведським королем Карлом X Густавом (1654-1660 рр.) спричинили необхідність поновлення роботи монетарні у Львові, де почали карбувати орти з 1 березня 1656 р.². Грунтовний штемпельний аналіз дозволив В. Шлапінському та С. Білопольському якісно та всебічно аргументувати штемпельні відмінності монет Яна II Казимира, карбованих у Львові, від монет інших коронних монетних дворів³. Нові монети різко відрізнялись за стилістикою оформлення від монет, виготовлених на інших монетарнях Речі Посполитої, що при візуальному аналізові навіть може викликати уявлення про віднесення їх до тогочасних імітацій⁴.

Згідно з аналізом архівних джерел, у другій пол. XVII ст. на території Лівобережжя талери фігурують у торговельних розрахунках не лише як монети, а й у ролі лічильних одиниць. При цьому щодо монет у джерелах використовується додавання до суми в талерах епітета «битий»⁵ чи «твердий», «готовий» чи «добрий»⁶. Протягом другої половини курс талера на Лівобережжі відносно гроша складав 90/1⁷. У праці А. Єршова знаходимо згадку іншого епітету до талерів – «ритий», що, на думку дослідника,

¹ Поворознюк К.В. Монетні скарби XV-XVIII ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (ХОКМ). Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. 18-19 листопада 2010 р. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 99.

² Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 135.

³ Szlapinskij W., Bielopolskij S. Monety koronne Jana Kazimierza, bite w mennicach zarzadzanych przez Andrzeja i Tomasza Tymfow w latach 1662-1667 (przypisanie do poszczegolnych mennic). Lwow, 2003. S. 37-61.

⁴ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 10.

⁵ Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. С. 21.

⁶ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 149.

⁷ Там само. С. 151.

стосувалося лише тих талерів, які були викопані у знайдених чи повернутих із землі скарбах¹.

О. Федонін звернув увагу також на те, що нерідко позитивними епітетами наділялася і легенда самих монет, таких, як частина легенди «MONETA NOVA» або монета «добра» (Рис. 3). У контексті досліджуваної нами проблеми підтримуємо наведений дослідником приклад рубля Петра I карбування 1704 р. із легендою «МАНЕТА ДОБРАЯ ЦЕНА РУБЛЬ АВД»² (Рис. 4).

Доповнимо також тезу М. Котляра щодо побутування альбертусталерів Іспанських Нідерландів на території України, популярність яких учений відносить до сер. XVII ст., описуючи згадку про ці монети в документах XVIII ст. із акцентом на цікавості їх появи в цьому періоді³. На нашу думку, фігурування таких талерів у документі 1723 р. не повинно викликати такого значного здивування, адже, попри популярність в Україні в сер. XVII ст. найбільш масових «крижових талерів» 1649 р., їх карбування у Фландрії та Турне тривало майже до кінця XVII ст.⁴, що могло бути результатом наявності у згаданого в документі жителя Прилук талера емісії другої пол. XVII ст. Прикладом, який засвідчує наявність подібних монет у населення Гетьманщини, може слугувати відомий скарб із с. Лелюхівка, наймолодшою монетою в якому був левендаальдер 1685 р.⁵, і це при тому, що період накопичення скарбу тривав понад століття.

Окрім з найбільш поширених талерів у складі скарбів, знайдених в українських землях, Н. Стрижакова визначає як досить рідкісні талерові зразки

¹ Єршов А.С. До історії грошової лічби у монети на лівобережній Україні XVII-XVIII в. Науковий збірник за 1929 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XXXII. Київ: Державне видавництво України, 1929. С. 112.

² Федонин А. Новая, добрая. Нумізматика і фалеристика. № 2. Київ, 2008. С. 14-15.

³ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 196.

⁴ Delmonte A. The silver Benelux. Crowns – half-crowns and siege coins in the territories of the former northern and southern Netherlands. Amsterdam, 1967. P. 105-110.

⁵ Зразок З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць. Музей та його колекції. Київ: «ПІ, ЛТД», 2003. С. 89.

карбування Трансільванії, Італії, Швеції¹. Хоча, варто зауважити, що італійські талери провінції Тоскана неодноразово зафіксовані у випадково знайдених скарбах за останні два десятиліття. Наприклад, у складі відомого скарбу 1898 р. із Києво-Печерської Лаври² серед дукатів трапився рідкісний 10 скудо 1630 р. Савойї, карбований від імені Карла Еммануїла I (1580-1630 рр.)³.

У XVII ст. талерова монета виконувала не лише функції обігу, платежу та накопичення, а також слугувала інструментом нагородної системи, за стандартом талерів були виготовлені і деякі європейські медалі. Один з таких медальних талерів опублікований О. Курмазом та Р. Яушевою-Омел'янчик із зібрання МІК (Рис. 5)⁴.

Структура грошового обігу дещо змінюється у другій пол. XVII ст. із розширенням різноманіття великих монет за рахунок монет австрійських Габсбургів, які масово карбували 15-крейцерові монети у Сілезії, Каринтії, Штирії, Тіролі та ін.⁵, що також відомі у знахідках Лівобережної України.

На особливу увагу заслуговують скарби, що складаються переважно із монет великих фракцій. Одним з таких скарбів є опублікований О. Бакальцем комплекс, знайдений у 1950 р. в околицях Меджибожа, що складався з 11 левендаальдерів та 1 половини талера, 14 ортів та 1 шостака, наймолодша монета скарбу – левендаальдер міста Гельдерн 1666 р.⁶.

У сер. XVII ст. у грошовому обігові українських земель перебуває значна кількість четвертинних фракцій європейських талерів, відомих як ортів, емітованих у Речі Посполитій, а також у курфюршестві Бранденбург-Пруссія. Як влучно зазначив Р. Шуст, у тогочасних джерелах пруські орти окремо не

¹ Стрижакова Н. Талери Західної Європи в українських скарбах. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 231. Львів, 1996. С.344.

² Чернова К. Історія скарбу Великої церкви Києво-Печерської лаври XVII-XVIII ст. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 26. Київ: УТОПК, 2017. С. 178-182.

³ Потин В. Сокровища монастырской казны (Киево-Печерский клад 1898 г.). Нумизматика і фалеристика. № 4. Київ, 2000. С. 31.

⁴ Курмаз А., Яушева-Омельянчик Р. Памятная медаль Польши XVII в. в собрании Музея истории г. Киева. Нумизматика і фалеристика. № 2. Київ, 2005. С. 33-34.

⁵ Шуст Р.М. Нумизматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 157.

⁶ Курок О., Бакалець О. Скарби монет XV-XVIII ст. із Меджибожа та його окраїн. Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Число 22-23. Київ, 2013. С. 473.

виділялись у наведенні підрахунків. Зростання присутності пруської монети забезпечується також монетами емісії Фрідріха III (1688-1713 рр.) та Фрідріха Вільгельма (1713-1740 рр.), що набули значного поширення в українських землях¹. Яскравим прикладом може слугувати наявність великої кількості півтораків Фрідріха Вільгельма з монетами Сигізмунда III, що були у складі скарбу із м. Борзни Чернігівської обл.².

Талер як рахункова та грошово-лічильна одиниця, а також як «добра» стара монета так глибоко був відкладений у свідомості українців, що навіть в усних переказах про заховані скарби, зібрані у 1857 р. М. Сементовським, фігурує назва «талер». Так, у зафіксованому повідомленні № 89 зазначається, що поблизу Умані «До ризиной идучи от смелянщины смотри как у ризину у село уходишь, у человека стоит дуб на валу, на окопе, коло того дуба яма, то саме улица: схована добичь, точно есть талери самые»³.

Проте верхівку грошової системи складали дукати – золоті монети середньою вагою 3,5 г., що вдвічі переважали за вартістю талери⁴. На сучасному етапі основні аспекти та проблематику вивчення питання участі в обігу золотих дукатів відзначені академіком В. Коцуром⁵. На рідкість золотих дукатів у грошовому обігу України вказує В. Шугаєвський, аргументуючи нечисленність згадок про них у тогочасних документах та особливо нечасте потрапляння до складу скарбів. Учений називає найбільш поширеними золотими дукатами (так само і їх декількакратними фракціями) монети емісії Речі Посполитої, карбовані у Польщі, Литві, Данцігу та Торуні, а також золоті

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 155-156.

² Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських монет XVII ст. із м. Борзни Чернігівської області, знайдений у липні 1986 року. Тематичний збірник наукових праць «Шляхи становлення Національного музею історії України: від першовитоків до сьогодення». Київ, 1994. С. 43.

³ Сементовский Н. Запорожская рукопись указывающая в каких именно местах и какие сокрыты клады гайдамаками и местными жителями. Киев: Типография А. Гаммершмида, 1857. С. 2.

⁴ Зварич В.В. Нумизматический словарь. Изд. 3. Львов: Вища школа, 1978. С. 71.

⁵ Коцур В. Знахідки золотих дукатів в Україні – проблеми та перспективи дослідження. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 2. Białystok, 2016. S. 18-24.

монети королівства Угорщини, Венеції, Османської імперії, Іспанії та Об'єднаних провінцій Нідерландів¹.

Для грошового ринку Лівобережжя у другій пол. XVII ст., як зазначає М. Котляр, окрім більш поширених західноєвропейських дукатів у складі скарбів відомі й монети Османської імперії². Дослідник вказує на використання османських золотих монет населенням України паритетно іншим західноєвропейським дукатам³. Проте на сучасному етапі вивченню ролі османських золотих монет в Україні вітчизняними вченими приділено досить незначну увагу⁴.

Нині значно зросла кількість зафіксованих знахідок золотих монет, що дозволило переосмислити сформульоване В. Шугаєвським та М. Котляром бачення аспекту обігу золотих монет в Україні. Нами зафіксовані відомості про нові знахідки скарбів із вмістом золотих дукатів провінцій Голландія, Утрехт, Цволле, Кампену, Турне, Західної Фрізії, у меншій кількості – дукатів Священної Римської імперії (німецьких земель), Трансильванії, Австрії, Угорщини, королівства Польського, Венеції та інших італійських земель.

Так, зокрема, монетний депозит, що зберігається та експонується в Навчальній лабораторії Історичного факультету Білоруського державного університету, окрім монет Речі Посполитої містить одне золоте османське султані. Значну знахідку султані зафіксовано М. Федоровичем у Запорізькій обл., а саме в Якимівському районі поблизу с. Володимирівки, де на баштані було знайдено 48 золотих монет Сулеймана I, Селіма II, Мурада III, Мехмеда III та Ахмеда I разом із двома дукатами Гданська⁵.

У складі скарбів зазвичай фігурують одиничні золоті дукати. Але відомі і більш високі дукатові номінали, серед яких у грошовому обігу зрідка наявні монети номіналом 2, 5 та рідше 10 дукатів. У музейних зібраннях Польщі

¹ Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. С. 8.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 156.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 125.

⁴ Коцур В.П. Знахідки золотих дукатів в Україні – проблеми та перспективи дослідження. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 2. Białystok, 2016. S. 19.

⁵ Там само. С. 137.

відомий цілий широкий номінальний ряд дукатів, які використовувались для авторитетних подарунків знатним особам, зведений у єдиній праці Я. Дутковскі¹. Але вказана робота містить, на нашу думку, суттєві недоліки, оскільки надає пробним відтискам дрібних обігових монет у золоті нестандартних номінальних вартостей, виходячи із ваги, що, очевидно, є хибним через відсутність цих монет в обігу.

Прикладом перебування у грошовому обігу окрім однодукатових монет їхніх подвійних та п'яти- і десятикратних фракцій можуть слугувати монети з колекції НМІУ, що містять у зібранні найпоширеніші з донатив – монети 5 та 10 дукатів, які потрапили до колекції музею та нумізматичних зібрань установ його попередників (Волинського ліцею, Університету Св. Володимира) із знахідок на території сучасної України. Подвійний дукат 1637 р. карбування Австрії виявлено у складі скарбу, віднайденого неподалік м. Брусилів Житомирської обл.². Найбільша відома фракція дукатів – 100-дукатова золота донатива Сигізмунда III Вази зберігається у Музеї ім. Емеріка Гутен-Чапського у Кракові (Рис. 6).

Аналізуючи архівні джерела, М. Котляр дійшов висновку про незначну кількість згадок декількох кратних дукатових монет, або «дукатів подвійних», котрі частіше фігурували як засоби накопичення капіталів, аніж грошового обігу³. Подвійні дукати королівства Угорщини, Іспанії, а також Німецької імперії зафіксовано М. Котляром у складі захованого грошового депозиту з Чернігова, знайденого у 1890 р.⁴. До того ж ученим не зафіксовано на час проведення власного дослідження знахідок золотих польських дукатів Сигізмунда III Вази. Стосовно даного питання озвучено припущення, що: «З невідомих поки причин українське грошове господарство не сприймало польських золотих і срібних великих монет»⁵. Хибність цієї позиції

¹ Dutkowski J. Wielodukaty w XVII wieku na zemiach Polskich, ile prestizu ile ekonomii. *Studia i Materiały "Pieniądz i systemy monetarne wspólne dziedzictwo Europy"*, Augustów-Warszawa, 2012. P. 201.

² Kotlar M. Znaleziiska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. *Wiadomosci Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82)*. Warszawa, 1977. S. 248.

³ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 157.

⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 145.

⁵ Там само. С. 118-119.

проглядається вже крізь призму того, що українське населення приймало будь-які золоті та срібні монети Західної Європи, зважаючи на фактичний вміст срібла в їхньому складі, за умови, звісно, що такі монети не були фальшивими й містили дорогоцінний метал у своєму складі. Знахідки дукатів Сигізмунда III Вази справді досить рідкісні. Разом з тим сучасні Інтернет-ресурси дають змогу зафіксувати знахідки таких монет, хоча і в суттєво меншій кількості порівняно з дукатами Голландії. Окремої упередженої антипозиції щодо польських монет в українського населення, звісно ж, не могло бути. До того ж в описі скарбових знахідок з території Запорізької та Рівненської областей М. Котляр суперечить висловленій ним же тезі стосовно наявних фактів присутності талерів Сигізмунда III Вази у скарбах з Балаклії Смілянського району¹ та Більча Млинівського району (щоправда, після згадки про останню знахідку поставлено знак «?»). Таким чином, М. Котляр піддає сумніву визначення монет, надане В. Антоновичем). Знахідку двох польських дукатів разом з османськими монетами зафіксовано вченим і в Запорізькій обл.². Талер Речі Посполитої, емітований за влади Владислава IV Вази, зафіксовано у складі скарбу з с. Пологи на Київщині³.

Талери Сигізмунда III Вази відомі у знахідках з наукових публікацій сучасників, що також спростовують висновки М. Котляра. Так, О. Пінкасевиц та В. Саламаха повідомляють про знахідку талера 1636 р. а також талера карбування монетного двору Риги у скарбах, знайдених в околицях м. Умані, Черкаська обл.⁴.

У пошуках причини нечисленності знахідок золотих монет на території України М. Котляр справедливо зауважив, що, очевидно, значна їх частина не

¹ Там само. С. 136-137.

² Там само. С. 137.

³ Гарбуз Б., Стрижакова Н. Польские монеты в Национальном музее Украины (история и стан коллекции). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 29.

⁴ Пінкасевиц О., Саламаха В. Три скарби XVII ст. з-під Умані. // Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки». (21 – 22 червня 2018 р.). Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 97-99.

була зафіксована дослідниками через привласнення таких знахідок особами, що знайшли скарб, або повідомлення про знахідку у значно меншій кількості¹.

Найбільш поширеними дукатами у знахідках України все ж залишаються дукати Голландської республіки, Іспанських Нідерландів, королівства Угорського, а також цехіни Венеції².

Погоджуємось із позицією В. Коцура про необхідність уведення до наукового обігу рідкісних золотих донатив, які зберігаються в колекціях державних музеїв України, як, зокрема, 10-дукатова золота донатива, або португал Богемії, карбований у Празі у 1648 р., що зберігається у зібранні НКПІКЗ (Рис. 7)³.

Ми не поділяємо позиції М. Котляра у висвітленні особливостей обігу золотих монет як однозначну, де вченим вказується, що: «Золоті монети стояли над щоденним обігом, не змішуючись у ньому із розмінними монетами»⁴. Дійсно, щодо золотих монет, то у складі скарбів часто можна помітити окремі вмістилища, згорнутість їх у ганчірку окремо від дрібних срібних монет, але присутність їх у скарбах дуже часто є одночасною. Зазначимо, що кількість золотих дукатів у скарбах зазвичай є незначною. Переважна більшість скарбових комплексів XVII ст. не містить дукатів взагалі, або ж містить лише кілька їх екземплярів, що характерно вже для тезаврацій із великим вмістом монет. Яскравим прикладом одночасного перебування у давньому депозиті золотих, срібних монет та прикрас із дорогоцінного металу можна розглядати нині експонований у НМІУ відомий скарб з с. Лелюхівка, що на Полтавщині, у ньому окрім золотих дукатів, зокрема рідкісного зразка дуката німецького м. Росток, великої кількості срібних талерів, міститься понад 12000 московських монет з дроту⁵. Також прикладом одночасного перебування у

¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 124.

² Там само. С. 125.

³ Коцур В.П. Португал Богемії з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки». (21 – 22 червня 2018 р.). Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 89-90.

⁴ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 129.

⁵ Зразок З.А. Монеты-подделки из клада, найденного в 2000 году в с. Лелюховка Новосанжарского района Полтавской области. Тезисы докладов и сообщений «XIV Всероссийская нумизматическая конференция».

грошовому обігу золотих і срібних монет може слугувати переданий у 1991 р. до Москви скарб із с. Капустине Шполянського району Черкаської обл., де, за повідомленням А. Шостопала, було заховано близько 2000 срібних, 3850 мідних та 5 золотих монет в одній посудині¹. Показово, що часовий проміжок між наймолодшою та найстаршою монетою в цьому депозиті складає 137 років, а комплекс загалом датується кінцем XVII ст.

Цікаво, що дослідниками нумізматичного матеріалу, знайденого на полі Берестецької битви, не виявлено жодного золотого дуката, а зафіксовано лише рядові та поширені монети Речі Посполитої, Бранденбургу-Пруссії та балтійських володінь Швеції, що наштотує дослідників на думку про віднесення учасників битви 1651 р. до біднішого прошарку населення – селян та міської голоти².

Епізодично свідчення про дукати трапляються в архівних джерелах періоду другої половини XVII ст. Так, І. Сінчук, опрацьовуючи справи Білгородського розрядного столу в Архіві Міністерства Юстиції (м. Москва), виявив доповідну за 1677 р., складену від імені переяславського воєводи Федора Волконського про виплату жалування солдатам, а також обмін золотих та срібних грошей на мідні польські гроші на ярмарку в Ніжині³.

На етапі майже повної «окупації» грошового ринку Гетьманщини російською розмінною монетою золоті європейські монети все ж трапляються у знахідках як монети міжнародної торгівлі. Не рідкісними стали й поодинокі знахідки золотих дукатів, переважно голландського виробництва. Один з таких дукатів був знайдений у Корсунь-Шевченківському районі Черкаської обл.⁴.

Знаковою подією для розвитку грошової системи Російської імперії, що також відобразилось на грошовому обігові Гетьманщини, став початок емісії у

Санкт-Петербург, 2007. С. 124-125.; Зразюк З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць. Музей та його колекції. Київ: «ІІІ, ЛТД», 2003. С. 88-95.

¹ Шостопал А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 63.

² Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 219-220.

³ Сінчук І.І. Чому полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 202.

⁴ Шостопал А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 71.

1755 р. золотих монет – імперіалів, та половини імперіала, відповідно, 5 та 10 рублів¹.

У XVIII ст. з появою рублів у грошовому обігу Російської імперії стають відомими і скарби, знайдені на території України, до складу яких входили європейські дукати та російські рублі. М. Котляр повідомляє, що подібний скарб було знайдено в районі с. Ледянка Хмельницької обл. у 1870 р.².

Отже, з викладеного вище можна зробити висновок про наявність у грошовому обігові Гетьманщини талерів та дукатів, що виконували функції верхівки грошової системи. Хоча золоті дукати й насправді досить рідкісні у знахідках, впевнено можна стверджувати про їх значно ширшу участь у грошовому обігу порівняно з тією, що визначалась дослідниками за радянського часу. Музейні колекції України також містять декількакратні дукатові монети, що, ймовірно, походять з монет, раніше вилучених з обігу. У грошових розрахунках середини XVII ст. також були поширеними фракції талерів – пів-талери та чверть-талери (орти). Незважаючи на спроби московської влади вивести західноєвропейські монети з грошового обігу Гетьманщини, талери та дукати трапляються в знахідках України навіть у період майже повної окупації української фінансової системи російською монетою. Для потреб власного монетного виробництва та наповнення скарбниці з метою ведення війн московитами проводилась закупівля золотих та великих срібних монет на території Гетьманщини.

Нами уточнено роль талерів та декількакратних дукатів Речі Посполитої, що було недооцінено попередниками, враховуючи малу чисельність знахідок цих монет у XX ст.

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 189.

² Kotlar M. Znaleziska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Wiadomosci Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S. 200.

2.2. Монети дрібних номіналів у грошовому обігу

У першій пол. XVII ст. грошове господарство Речі Посполитої переживає розквіт. Населення українських земель користується у грошових розрахунках монетами Речі Посполитої (королівства Польського та Великого князівства Литовського), окупованих Швецією земель Балтії, курфюршества Бранденбургу-Пруссії та ін. Проте із сер. XVII ст. обсяги карбування дрібної монети зменшуються, що вимагає окремого наукового дослідження.

На думку М. Котляра, у грошовому обігу Лівобережжя до кінця XVII ст. могли бути присутніми та використовуватись для сплати мита дрібні польські денарії XVI ст. Відповідного висновку вчений дійшов, аналізуючи фрагмент тексту: «по одному білому польських старинних польських денег» грамоти, що була надана Кирилівському монастирю московським урядом у 1689 р.¹. Даному твердженню не знаходимо підтвердження у скарбових тезавраціях другої пол. XVII ст., до того ж, у тій же праці М. Котляр висловлює протиріччя до власної тези, вказуючи, що синонімом до епітета «добра» була монета «біла», і цитує Ніжинську ратушну книгу, зокрема записи 1673 р.². Припущення щодо визначення монет як більш ранніх емісій сформульовано М. Котляром на основі факту про те, що найдрібніші монетні номінали часів Сигізмунда III Вази є досить рідкісними, незважаючи на те, що були зафіксовані при розкопках Богородицької фортеці на Дніпропетровщині³. Хоча ранні дрібні розмінні монети частково побутували у грошовому обігу і до сер. XVII ст., про що свідчать гаманці з поля Берестецької Битви (виявлено монети Владислава II Ягайла (1386-1434), Казимира IV (1447-1492), а також Яна I Ольбрахта (1492-1501) та Олександра Ягеллона (1501-1506))⁴, роль дрібної польської монети столітньої давнини на момент утрати гаманців була, все ж, мізерною.

¹ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 158.

² Там само. С. 159.

³ Шалобудов В. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 110.

⁴ Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 214.

Традиційно та справедливо «володарем» грошового ринку по праву вважається півторак, в той час, як на другому місці у середині та другій половині XVII століття варто назвати білонний солід, трояк та шостак.

Півтораки в переважній кількості карбувались у Речі Посполитій протягом 1614-1627, 1652, 1654, 1657-1662 та 1666 року. У складі скарбів друге місце за кількістю належить півтракам карбування монетного двору у місті Ельбінг, які датовані 1628-1635 та 1657-1658 рр. На третьому місці – монети курфюршества Бранденбург-Пруссія, датовані 1612-1633 рр. (із перервою у карбуванні з 1629 по 1631 рр.). Далі за вагомою у структурі скарбів варто назвати драйпелькери монетного двору м. Риги 1616-1617¹, 1622-1624, 1644, 1647-1649, 1669, 1700-1701 рр., а також провінційного монетного двору Лівонії – 1647-1648, 1669 рр. Значно рідше трапляються у складі скарбів півтораки Трансильванії, карбовані у 1636-1638 рр., Курляндії, карбовані у 1687, 1689, 1691, 1695, 1696 рр. Паритетними до півтораків за їх стопою варто відзначити потрійні крейцери Речі Посполитої, що карбувались для торгівлі в Сілезії у 1615-1618 рр. Щодо сілезьких емісій зазначимо, що на території України також перебували в обігу монети князівства Померанія (Помор'я).

Аналіз архівних документів дозволив М. Котляру встановити основні народні назви переважної більшості наявних у грошовому обігові України XVII ст. дрібних монет. Зокрема, вченим встановлено, що сутністю прізвиська монети «орлик» є солід Сигізмунда III, а «орлянка» – європейський гульден із зображенням орла на реверсі². Попри відсутність в авторських визначеннях термінів уточнень, про які саме соліди йдеться, ми розуміємо, що, найімовірніше, маються на увазі соліди 1613-1614 рр. монетного двору Бидгощі³, але варто також пригадати, що зображення орла на аверсі містили й півтораки 1614 р.⁴, карбовані на тому ж самому монетному дворі одночасно зі згаданими солідами. Також варто зазначити, що зображення орла на аверсі

¹ В нумізматичній літературі також щодо цих монет усталено визначення номіналу як гріш, що потребує уточнення – В.Н.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 237.

³ Корпикі Е. *Ilustrowany skorowidz pieniedzy Polskich i z Polska zwiazanych*. Warszawa, 1995. #693-695.

⁴ *Ibid.* #827-828.

містили польсько-литовські гроші емісії 1604-1627 рр., що, найбільш імовірно, могли бути інтерпретовані авторами давніх актів як «орлики», адже ці монети поступаються за частотою потрапляння у скарби лише півторакам та солідам. Це ставить під сумнів визначення назви «орлик» лише стосовно солідів Сигізмунда III Вази. До того ж, останні були не найбільш поширеними серед грошової маси, в якій переважали саме литовські соліди 1613-1623 рр. Можемо припустити, що термінами «орлик» та «орлянка» різні автори різнопланових документів позначали ті ж самі монети – гульдени, або монети номіналом 28 штюверів Об'єднаних провінцій Нідерландів.

Однією з важливих закономірностей та особливостей грошового обігу України у другій половині XVII ст., на яку справедливо вказує М. Котляр, виступає присутність значної кількості монет часів Сигізмунда III Вази у період правління Яна II Казимира. Адже в результаті проведення останнім реформ у грошовому обігові виникла змішана система зі старих «добрих» та нових «злих» монет, що одночасно курсували в обігу¹. Показовий у цьому відношенні скарб з околиць с. Клепачі Лубенського району Полтавської обл., де з-поміж шостаків, трояків та півтораків часів Сигізмунда III Вази фігурував один півторак Яна II Казимира 1666 року карбування². До речі, за останнє десятиліття за матеріалами архіву сайту «Violity» ми зафіксували більше 100 нових знахідок цього рідкісного різновиду півторака (Рис. 8)³.

Протягом 1652 та 1653 рр. монетний двір у Вільно спеціалізувався головним чином на виробництві якісних солідів з білону⁴. Ця монета набула значного поширення на території України. Варто також зазначити, що знахідки цих монет в більшості відзначаються переважачим задовільним станом їх

¹ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 113.

² Сидоренко О.В. Скарб монет XVII ст. з Лубенщини. Археологічний Літопис Лівобережної України. № 1-2. Полтава, 1998. С. 125.

³ Польский полторак 1666 г., Ян Казимир, R6. URL: <https://auction.violity.com/77403174-polskij-poltorak-1666-g-yan-kazimir-r6> (актуальність 26.12.2018). Там само. Полторак 1666 R6. URL: <https://auction.violity.com/68566570-poltorak-1666-r6> (актуальність 26.12.2018). Там само. Полторак 1666. URL: <https://auction.violity.com/77340894-poltorak-1666> (актуальність 26.12.2018). Там само. Полторак 1666 R6. URL: <http://arc.violity.com/poltorak-1666-r6-28909276> (актуальність 26.12.2018).

⁴ Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 1-е изд. Минск: Народная Асвета, 1968. С. 53.

збереження, що стало можливим завдяки застосуванню на той час обладнання високої якості, а саме вальцверків.

Проміжок часу від найбільш «молодої» до найстаршої монети у складі депозиту може бути досить тривалим, що може ввести в оману навіть досвідчених дослідників. Так, О. Маламуж підраховано часовий проміжок верхньої та нижньої хронологічної межі скарбу з с. Вітове Чигиринського району Черкаської обл., який склав 54 роки. Ця обставина наштовхнула дослідницю на висновок про те, що колишній власник скарбу збирав його все життя і був дуже незаможною людиною¹. Проте всі наявні у даному скарбі соліди Сигізмунда III, срібні соліди 1652-1653 рр., мідні соліди Яна II Казимира 1660-х рр., соліди Пруссії 1654 р. та монети сер. XVII ст.: балтійських володінь Швеції, князівства Тешен та Шотландії, більш імовірно, попали до депозиту практично одночасно.

Яскравим прикладом одночасного побутування півтораків Сигізмунда III Вази, півтораків Яна II Казимира, драйпелькерів балтійських володінь Швеції, московських дротяних копійок спільного правління Іоана та Петра Олексійовичів, а також імітації з Сучави є скарб із с. Великі Проходи Дергачівського району Харківської обл., викуплений МІК у 1991 р.² Дротові копійки Петра I виявлені археологами ІА НАНУ під керівництвом Г. Івакіна³.

Про одночасне побутування численної кількості монет першої пол. XVII ст. із монетами Яна II Казимира свідчить також скарб із с. Пологи Васильківського району на Київщині, у складі якого нараховується 1134 монети і який, за повідомленням Б. Гарбуза та Н. Стрижакової, містив наймолодшу монету – шостак 1664 р.⁴.

¹ Маламуж О. Скарб монет XVII ст. (з фондів НКЗ «Чигирин»). Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 9. Київ, 2000. С. 78.

² Омельяничук Р.М. Монетні скарби музею. Київ і кияни. Випуск 2. Київ: Кий, 2002. С. 95-96.

³ Івакін Г., Чміль Л., Чекановський А., Івакін В. Знахідки XVI-XVIII ст. з науково-рятивних розкопок Київського Подолу у 2016 р. (вул. Кирилівська, 37). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 26. Київ: УТОПК, 2017. С. 37-47.

⁴ Гарбуз Б., Стрижакова Н. Польские монеты в Национальном музее Украины (история и стан коллекции). Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 29.

Білонові соліди (шеляги) у грошовому обігу Гетьманщини переважно належали шведським володінням у Балтії та Речі Посполитій. Рідше зустрічаються соліди курфюршества Бранденбург-Прусія 1624-1633 рр. та 1650-1655 рр.

Скарби, які містили соліди, або ж такі, що склалися повністю з них, до речі, зустрічаються досить часто, досягали колосальних розмірів. Так, зокрема, за повідомленням Я. Діденко, в околицях с. Юрчиха Кам'янського району Черкаської обл. у закопаних двох горщиках було сховано скарб солідів кількістю не менше 8000 од., серед яких литовські гроші Сигізмунда III та соліди балтійських володінь Швеції¹. Цікавим у вмісті скарбу виявились широкі «празькі» гроші королівства Богемії XIV ст., що могли потрапити у скарб, будучи випадково знайденими колишнім власником скарбу та захованими ним як сировинне срібло².

Незначний слід в історії українського грошового обігу лишили монети польського короля Михайла Корибута Вишневецького (1669-1673). У складі скарбів відомі лише його соліди та зрідка золоті дукати, аналогічно представленість монет цього монарха на сьогодні зафіксована в НМІУ, у фондах якого зберігається солід карбування Торуні, а також золоті дукати³.

У XVI та першій пол. XVII ст. панівне становище на грошовому ринку українських земель посідав гріш, будучи основним вираженням рахункових систем та актових джерел. Але з початком масового виробництва в Речі Посполитій півторагрошових монет останні поступово витіснили гроші за значимістю у грошовій масі та рахунковій системі, фігуруючи в актах як «чехи»⁴. У 1620-х рр. у Речі Посполитій активізується масове виробництво

¹ Діденко Я.Л. Середньовічні скарби в фондівому зібранні Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Могілянські читання. Частина 2. Доля музейних зібрань. Київ, 2006. С. 44.

² Там само.

³ Гарбуз Б., Стрижакова Н. Польские монеты в Национальном музее Украины (история и стан коллекции). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 28.

⁴ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 114-115.

трояків – «шагів», та шостаків, а також ортів, які майже повністю заповнили грошовий простір українських ринків упродовж наступних 150 років¹.

Півторак Речі Посполитої почав масово карбуватись у Кракові з 1614 р. та у Бидгощі у 1619 р. І. Сінчук указує, що у Польщі до 1650 р. півтораки у складі скарбів формували $\frac{2}{3}$ їх загального складу, а у другій пол. XVII ст. – лише $\frac{1}{3}$. Щодо українських земель, то тут ситуація склалася по-іншому, адже навіть після 1650 р., коли суттєво скоротилося виготовлення монет у Польщі, кількість півтораків у складі скарбів Лівобережжя складала $\frac{3}{5}$ складу скарбів².

Досить вдало сформульовано І. Сінчуком висновок про причини переважання польсько-литовських півтораків на українських землях порівняно з іншими регіонами, і це навіть після зменшення їх притоку з території Речі Посполитої у другій половині XVII ст. На думку дослідника, причиною тому була паритетність курсового співвідношення та більш привілейоване положення півторака на Лівобережжі відносно інших номіналів, адже ними сплачувалося мито та виплачувалося жалування адміністрацією. Значно рідше для виконання таких фінансових операцій використовувалися талери³, що слугували для торгівлі або відправлялись до Москви.

Досліджуючи приватну колекцію монет П. Січенка, зібрану на території Поділля, О. Бакалець вказує на наявність у зібранні «празького гроша Вацлава II, обрізаного під півторак»⁴. Звісно, таке припущення виглядає цілком логічним у разі випадкового знайдення широкого гроша королівства Богемії у XVII ст. і спроби адаптації його під актуальну монету. Проте відомим українським нумізматом А. Крижанівським доведено, що обтинання чеських монет проводилось у часи побутування цих грошів з метою прирівняти емісії старих та нових емісії між собою⁵.

¹ Там само. С. 114.

² Сінчук И.И. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 199.

³ Там само. С. 209-2011.

⁴ Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Бар, 2004. С. 22.

⁵ Крижанівський А.Л. Львівський монетний двір у XIV-XV століттях. Львів: ВАТ Львівобленерго, 2007. 221 с.

Значні знахідки півтораків зафіксовано у різних місцях Гетьманщини і навіть у її значних торгових центрах. Так, за повідомленням Н. Желіхівської, велику кількість півтораків було виявлено археологами під час розкопок цитаделі фортеці у Батурині¹.

З поглибленням фінансової кризи та погіршенням якості монети у повсякденному вжитку почали здійснювати оцінювання вартості монет, виходячи із наявної в їхньому матеріалі частки дорогоцінних металів, а не відповідно до вказаного на монеті номіналу. При цьому, як повідомляє Р. Шуст, на Київщині півтораки 1614-1619 р. прирівнювалися у 1687 р. до трояка Яна II Казимира².

Дослідником В. Шлапінським з'ясовано, що слово «шаг» має тюркське походження та означає дрібноту, або дрібну монету, а в Південній та Центральній Європі аналогічно цьому вживався термін «бабка»³. Варто зазначити, що, попри величезне різноманіття наприкінці XVI ст. монет потрійного грошового номіналу, каталогізованих Т. Ігером⁴, панівне місце в українському грошовому обігу у другій пол. XVII ст. посідають трояки карбування монетного двору у Кракові. Нам пощастило виявити раніше не введені до наукового обігу різновиди цих монет та опублікувати їх в окремому каталозі⁵. Нагадаємо, що присутність трояків у грошовому обігові Гетьманщини може бути визначена монетами Речі Посполитої, меншою мірою – карбування Ельблонгу (1631-1633 рр.), а також дев'ятірними денаріями королівства Угорщини 1620-х рр.

Наприкінці XVII ст. посилюється роль трояків курфюршества Бранденбург-Пруссія, а також монет номіналом 3 та 6 крейцерів Австрійської імперії. Ці монети вдало заповнили нестачу монет середніх номіналів у

¹ Желіхівська Н.М. Батурин – один із торговельних центрів Гетьманщини XVII – XVIII ст. Конотопські читання. Випуск IV. Конотоп, 2013. С. 13.

² Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 151.

³ Шлапінський В. Про походження назв нумізматичних термінів «шаг» та «ізрой». Нумізмати́ка і фалеристика. № 2. Київ, 2003. С. 8.

⁴ Iger T. Katalog trojakow polskich. Warszawa, 2008. 330 s.

⁵ Нечитайло В.В. Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. 47 с.

грошовому обігу Гетьманщини, що виникла внаслідок скорочення обсягів карбування трояків (емісія 1662 р.) у Речі Посполитій періоду правління Яна II Казимира.

Малопоміченим фактом у вітчизняній нумізматичній історіографії залишається участь у грошовому обігові Гетьманщини протягом 1660-их рр. дрібної срібної французької монети – $\frac{1}{12}$ екю короля Людовіка XIV. Більшість цих монет датовані 1660-ми рр. Одна така монета була знайдена в районі с. Кропивна Золотоніського району Черкаської обл. Враховуючи наявний на ній отвір, дослідник М. Губочкін висловив припущення про її використання у ролі прикраси чи оберегу¹. «Рідкісне екю карбування Монако 1672 р. було виявлене у складі скарбу з Брусилова, знайденого у 1912 р.», – повідомляє М. Котляр². А. Бойком-Гагаріним опубліковано знахідку тогочасної підробки монети за прототипом французьких $\frac{1}{12}$ екю 1664 р., що була віднайдена поблизу м. Чигирин на Черкащині³. Ці факти свідчать про присутність та пізнаваність зазначеної монети в Гетьманщині.

Якщо у першій пол. XVII ст. основа грошової маси на українських землях головним чином була сформована за рахунок монет Сигізмунда III Вази 1620-х рр. карбування, популярним номіналом серед яких був шостак, то у другій пол. XVII ст. до грошового обігу потрапляють шостаки, карбовані від імені Яна II Казимира, вже значно гіршої якості, а також монети цього ж номіналу інших емітентів, які, на думку М. Котляра, неохоче приймалися населенням і які майже відсутні у складі скарбів⁴.

Окрім масових монет середнього номіналу – шостаків, населенню були відомі орти, і не лише польсько-литовського виробництва, а й емісії курфюршества Бранденбург та його правителя Георга Вільгельма, а також

¹ Губочкін М. Гіпотези походження одного з топонімів с. Кропивна – колишнього полкового міста Кропивнянського козацького полку. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 24. Київ, 2015. С. 282.

² Kotlar M. Znaleziska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Wiadomosci Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S. 248.

³ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 322. Рис. 650.

⁴ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 147.

Пруссії часів Фрідріха Вільгельма¹. Наявність у грошовому обігу козацьких фортець шостаків та ортів Фрідріха Вільгельма засвідчує знахідка монети 1685 р. на території козацького м. Жаботин². Також в околицях цього ж містечка відома знахідка скарбу монет першої пол. XVII ст., який був переданий до фондів ІА НАНУ 1955 р.³

В. Шугаєвський не фіксує широку присутність ортів у грошовому обігові Гетьманщини, наголошуючи, що «переважаючим металом в обігу було срібло. У великій та середній монеті, – при тому високопробній, – воно перебувало в обігу у вигляді талерів, півталерів та $\frac{1}{4}$ талерів (останні рідкісні), майже виключно західноєвропейські»⁴. М. Котляр також висловив думку щодо незначного поширення на Лівобережжі у другій пол. XVII ст. ортів Речі Посполитої⁵.

Окрім даних аналізу щодо кількісного вмісту ортів у скарбах додатковим підтвердженням їх безперечної переваги на грошовому ринку Східної та Центральної Європи вважаємо кількість виявлених дрібних різновидів цих монет білоруським нумізматом І. Шаталіним, у працях якого зазначена кількість відомих штемпелів для ортів Речі Посполитої значно переважає кількість відомих різновидів для ортів Бранденбурга-Пруссії⁶. Зрозуміло, що чим більша кількість відомих дослідникам різновидів штемпелів, тим, імовірно, і більш кількісними були обсяги карбування монет, які виготовлялись всіма цими штемпелями, а відповідно, внаслідок цього мала місце їх фактична перевага в обігу в період побутування.

¹ Там само. С. 117.

² Ляшко Ю. Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина. Збірник матеріалів VI міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). Археологія & Фортифікація. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 185.

³ Берг Д.Я. Клад монет XVII в. из с. Жаботина Черкасской области. Нумизматика и сфрагистика. № 4. Киев: Наукова Думка, 1971. С. 92-95.

⁴ Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. С. 5.

⁵ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 148, 152.

⁶ Шаталін І. Орты Сигизмунда III Вазы и орты Густава Адольфа, Георга Вильгельма. Москва, 2015. 124 с.

Погоджуємось із позицією Р. Шуста щодо погіршення фінансового стану Речі Посполитої у другій пол. XVII ст., що, на думку вченого, також обумовлялося припиненням надходження податкових платежів з областей України, які були охоплені повстанням та війною, внаслідок чого польський уряд був змушений збільшити обсяги виробництва¹.

У складі грошового обігу України другої пол. XVII ст. наявна досить незначна кількість монет польського короля Владислава IV Вази, за винятком карбованих від його імені талерів та дукатів а також дровових копійок під час короткого царювання в Московії. Інколи вітчизняні дослідники помилково вказують на нечисельність монет Владислава IV через насичення ринку монетами Сигізмунда III². Насправді ж відсутність у складі скарбів та серед одиничних знахідок дрібних монет цього монарха було викликане мізерним обсягом їх емісії.

Порівнюючи стан монетного обігу у Правобережній та Лівобережній Україні у другій пол. XVII ст., М. Котляр з позитивної точки зору характеризує грошовий обіг Правобережжя, аргументуючи неоднозначність оцінок відсутністю на території Лівобережжя масових знахідок неповноцінних тимфів (тимф однозначно можна вважати кредитною монетою³) та шостаків, а також досить малою кількістю солідів і серед них «боратинок», знахідки яких, за даними вченого, досить нечислені⁴. Проте з цим твердженням важко повністю погодитись, адже на території Лівобережжя соліди, зокрема білонові соліди балтійських володінь Швеції та їх імітації з Сучави, також займали помітне місце. У контексті зменшення в обігу кількості польсько-литовських монет на Лівобережжі викликають посилену увагу монетні комплекси, що містять зазначені монети далеко від ареалу їх основного побутування. Так, наприклад, опублікований М. Котляром скарб із с. Павлівка на Харківщині, знайдений у

¹ Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 213.

² Маламуж О. Скарб монет XVII ст. (з фондів НІКЗ «Чигирин»). Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 9. Київ, 2000. С. 77.

³ Кухаренко В. Краткий словарь-справочник бониста. Нумизматика і фалеристика. № 1. Київ, 2000. С. 18.

⁴ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 163.

1886 р., містив московські монети Петра I разом із дрібними монетами балтійських володінь Швеції, солідами та шостаками Речі Посполитої¹.

Мідні монети, що побутували на території України протягом досліджуваного періоду, можна впевнено розділити на такі основні групи: імітації солідів із Сучави, мідні шеляги Яна II Казимира, а також інші, менш численні монети, про які також піде мова нижче. Мідним московським копійкам Олексія Михайловича присвячено параграф 3.2.

У нумізматичній історіографії зауваження до предтечі масової мідної монети на території України у вигляді подвійних пенсів Шотландії, карбованих від імені Карла I (1625-1649), а також оболів графства Тешен, карбованих від імені Єлизавети Лукреції, вже загально усталене². Р. Яушева-Омельянчик визначає наявність шотландських мідних торнерів 1632-1633 рр. як особливість скарбу з с. Ситняки Макарівського району Київщини, який був виявлений 1938 р. та переданий до НМІУ³.

При цьому варто зауважити, що загально не лише названі монети стали «першопрохідцями» для появи мідної монети в Україні. Більшість дослідників залишає поза увагою мідні османські мангіри султана Сулеймана II, карбовані у 1099 р.Х. (1687 р.) у Константинополі та у 1100 р.Х. (1687-1688 рр.) у Сараєво в Боснії, а також соліди 1658 р. від імені Міхня Раду з Валахії. Знахідки таких монет найбільш поширені в Бесарабії та на Поділлі, хоча дані мідні монети трапляються й у складі великих за кількістю скарбів на Київщині⁴.

Погоджуємось із вдалим зауваженням В. Рябцевича про точну ідентифікацію мідних монет Шотландії, що курсували в Україні. Це були подвійні пенні другої емісії Карла I (1625-1649), які карбувалися у 1632-1633 рр. монетарієм Брю і не містять на полі дат. Найбільша чисельність скарбів із торнерами фіксується вченим у проміжку 1647-1659 рр., а вже після

¹ Kotlar M. Znaleziska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Wiadomosci Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S. 196.

² Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 129.

³ Яушева-Омельянчик Р.М. Монеты Польши и Московского государства в кладах Украины (на материалах Национального музея история Украины). Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 111.

⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 139.

1659 р. їх кількість у скарбах поступово зменшується¹. Шотландські мідні торнери разом із мідними монетами царя Олексія Михайловича та солідами балтійських володінь Швеції опубліковано В. Рябцевичем у складі двох скарбів з Полтавщини, зокрема із с. Портянки Миргородського району та с. Стаси Полтавського району.²

На частку оболів Тешена у скарбах України, що становить 1%, вказує І. Сінчук³. В історіографії знаходимо опис двох оболів сілезького Тешена та шотландського двупенні, що були виявлені серед солідів скарбу з с. Вітове Чигиринського району Черкаської обл.⁴. Мідні оболы Тешена передані археологами до фондів Національного заповідника «Софія Київська»⁵.

Аналізуючи мідні монети на грошовому ринку українських земель XVII ст., не можна залишити поза увагою й імітації Сучави. Зокрема, дрібні шеляги, що карбувалися з низькопробного білону на монетному дворі в Сучаві, які стилістично імітували дрібні монети Бранденбурга-Пруссії та прибалтійських володінь Швеції, а також Речі Посполитої. Вибір імітаторами монет саме цих емітентів не викликає подиву, адже ці монети домінували у князівстві Молдавському так само, як і на Поділлі, Наддніпрянщині, в Галичині та на Волині. Вказані монети, карбовані у третій чверті XVII ст., у значній кількості потрапляли до грошового обігу і стали широко відомі у знахідках на території Гетьманщини. Відомо, що К. Ромстофером під час проведення археологічних пошуків було виявлено численну кількість не лише власне імітацій шведських, польських, литовських та німецьких монет, а й залишки відходів від їх виробництва, чимало ажуру стрічок вальцверка, а також таких фрагментів, що містять частину зображень монет. За нашим спостереженням,

¹ Рябцевич В.Н. Некоторые особенности обращения медной монеты на территории Польши. I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. T. 6. Wrocław-Warszawa, 1969. S. 292.

² Рябцевич В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII века в кладах Белоруссии и Украины. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). Древности Белоруссии. Минск, 1969. С. 435.

³ Сінчук І.І. Оболы Тешена в кладах України. Numizmatika. № 1. Lietuvos nacionalinis muziejus, 2000. P. 54.

⁴ Маламуж О. Скарб монет XVII ст. (з фондів НІКЗ «Чигирин»). Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 9. Київ, 2000.

⁵ Опимах О.Г. Надходження до нумізматичної збірки Національного заповідника «Софія Київська» у 2003 та 2004 рр. Збірник праць IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі допоміжних історичних дисциплін». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 63.

подібні монети із залишками необрізаного ажуру також трапляються у монетних знахідках, що зафіксовані на Інтернет-форумі для колекціонерів «Violity», і навіть представлені на аукціоні ресурсу¹. Також ми звернули увагу на те, що в опублікованих О. Огуєм додатках з описами результатів археологічних розкопок К. Ромстофера, проведених ним у 1896 та 1897 рр., наявні срібні іспанські монети². Можна припустити, що ці монети використовувались у Сучаві з метою отримання білону для виробництва шелягів – сплаву міді та незначної кількості срібла. М. Котляр описує початок імітації прибалтійських монет у Сучаві, починаючи з часу правління Густава II Адольфа (1621-1632)³. Звісно, імітації за зразком монет цього короля широко відомі, але, на наше переконання, карбувались вони в Сучаві значно пізніше з використанням популярного до того часу зразка, що був поширений на території Східної Європи. Згідно з даними О. Огуя, карбування імітації прибалтійсько-шведських монет на монетарні в Сучаві розпочалось не раніше вересня 1661 р., а основною причиною такого кроку з боку господаря Істратія Дабіжі Воде (1661-1665) була нестача дрібної розмінної монети й необхідність обміну монети на польсько-литовські талери та орти вищої якості. Нові монети отримали серед населення назву «шалеу», що була похідною від польської назви номіналу – «шеляг». Пізніше в архівних документах Польщі також використовуватиметься позначення цих монет як «шелягів циганських». Емісію імітації шведських монет, імовірно, продовжили й наступні після Істратія Дабіжі молдавські господарі – Іляш Олександр (1666-1668) та Георгій Дука (1665/66, 1668-72, 1678-1683). Проте факт досягнення критичної маси неповноцінних монет у грошовому обігові спричинив зростання інфляції та обумовив необхідність заборони Османською імперією карбування монет у

¹ Заготовка монетной ленты от солидов Сигизмунд III №2. Violity Аукціон для колекціонерів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://auction.violity.com/93786345-zagotovka-monetnoj-lenty-ot-solidov-sigizmund-iii-2>. Актуальність: 18.11.2018 р.

² Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі). Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Число 22-23. Київ, 2013. С. 436.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 121.

Молдавському князівстві¹. Загалом у Сучаві за весь час функціонування монетного двору, як зазначає О. Огуй, було виготовлено близько 2 млрд. фальшивих солідів².

Присутність сучавських імітацій демонструють археологічні знахідки з околиць Меджибізької фортеці³. Відомі знахідки імітацій балтійських солідів Сучави і в Полтавській області, дані монети виявлені у складі скарбу з села Стара Аврамівка⁴. За нашими спостереженнями, на території Гетьманщини частка присутності монет Сучавської емісії складала близько 10-15%. Причетним до вивезення та поширення сучавських імітацій на українських теренах дослідники вважають орендара монетного двору у Львові Дж. Аморетті, котрий загинув у Придніпров'ї влітку 1664 р., ймовірно, під час перевезення ним і значної кількості «волоських» шелягів⁵. Факт поширення діяльності Дж. Аморетті на Придніпровські землі наштовхує на визначення одного із потенційних шляхів потрапляння цієї монети на територію Гетьманщини.

Розглянемо типологію «сучавських солідів». Монети Сучави часто несуть викривлені дати, складаючись із цифр від 1 до 4, серед яких найчастіше трапляються дати: «12, 16, 60, 61, 62, 166». Значно рідше трапляються монети із викривленням дати однією чи трьома цифрами. Часто на імітаціях із Сучави можна помітити не лише викривлені та короткі дати, а й більш серйозні невідповідності, як, зокрема, опублікований Р. Кріцуком солід з різними монограмами аверсів оригінальних балтійських солідів, виконаних на одній монеті⁶.

¹ Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі). Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Число 22-23. Київ, 2013. С. 414-416, 422.

² Там само. С. 425.

³ Курок О., Бакалець О. Скарби монет XV-XVIII ст. із Меджибожа та його окраїн. Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Число 22-23. Київ, 2013. С. 474.

⁴ Безпалько В. Скарб солідів XVII ст. із с. Стара Аврамівка Полтавської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 119.

⁵ Там само. С. 427.

⁶ Крыцук Р.І. Анамальны солід з Дзяржынскага скарба. Другія Навуковыя Чытанні памяці прафесара Валянціна Навумавіча Рабцэвіча (1934-2008), Мінск-Нясвіж 26-28 лістапада 2014 г., С. 36-37.

У знахідках України, зокрема на теренах Вінницької та Київської обл., відомі знахідки сучавських імітацій із залишками ажуру стрічки вальцверка (Рис. 9), участь яких у такому вигляді у грошовому обігові не може не викликати здивування і свідчить про високу гнучкість та адаптивність українського грошового ринку. Щодо знахідок імітації з Сучави, то в даному контексті варто виділити значне зростання знахідок цих монет на Київщині та Черкащині¹. Так, зокрема, імітацію ризького шеляга з монограмою Карла XI Густава зафіксовано археологами НІЕЗ «Переяслав» в районі с. Пристроми Київської області². Досліджені нами скарби з території Гетьманщини відкривають нові, раніше невідомі різновиди таких імітацій, до чого, ймовірно, прислужився факт замовлення деяких із їх різновидів місцевими купцями чи вивезення їх з території Молдавського князівства цілими партіями в перші дні потрапляння цих різновидів монет на ринок з монетного двору. Так, зокрема, нам удалося виявити раніше не введений до наукового обігу різновид імітації Сучави у складі зафіксованих нами українських скарбів з території Гетьманщини, що був виконаний із застосуванням малюнків аверсу та реверсу польсько-литовського мідного соліда Яна II Казимира та білонового соліда 1652-1653 рр. (Рис. 10)³. Нещодавно відкрито ще один тип монет, який містить на своєму полі зображення орла та легенди, що імітують стилістику солідів Бранденбурга-Пруссії курфюрста Фрідріха Вільгельма, а на звороті монети розіщене й зовсім унікальне зображення – стилізоване зображення церкви з трьома куполами та хрестом, а також унікальну для монет XVII ст. легенду CIVITAT HAV. Наприклад, нещодавно виявлено у складі скарбу з Черкащини монету із легендою CIVITAT HAMV. В. Безпалько вказує на релігійний зміст

¹ Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 225.

² Прядко О., Юрченко О. Нумізматичні знахідки ранньомодерного часу з с. Пристроми на Переяславщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 24. Київ, 2015. С. 144.

³ Солид боратинка 1651 фальшак. URL: <https://auction.violity.com/99574543-solid-boratinka-1651-falshak> (актуальність 04.02.2019)

легенди цих монет¹. На нашу думку, ці монети варто віднести до карбування монетарні в Сучаві, адже їхня іконографія має ідентичний елемент з елементами іменних шелягів Істратія Дабіжі – корону на аверсі. Ми намагались відшукати можливого емітента цієї монети серед міст німецьких земель Священної Римської імперії, попередньо подаючи опис цієї монети із відкритим питанням щодо її походження², адже серед німецьких міст із літерами НАВ в їх назвах невідомі монети, подібні до описаних. Проте виявлення монети з легендою CIVITAT NAMB дало нам можливість висунути впевнене припущення про карбування цих монет у німецькому місті Гамбурзі, адже інших, значних за розміром населених пунктів, назва яких починалася б із зазначених на монетах літер, не відомо. Зауважимо, що згідно з нашими спостереженнями, дана монета відома у знахідках історичного Поділля, а також Полісся, особливо Київської обл., неодноразові приватні знахідки зафіксовані по течії Дніпра між сучасними Переяславським та Броварським районами³. Також з урахуванням того, що безпосереднім місцем виготовлення солідів у замку в Сучаві було приміщення, розташоване напроти церкви⁴, можна припустити, що на солідах схематично зображено саме її. Крім того О. Огуєм згадується вже раніше опубліковане Д. Розетті припущення про можливість підробки шелягів у монастирі Снагов, що в околицях Бухареста, де археологами були знайдені не лише фальшиві монети, а й обрізки від їх виробництва⁵. Можна також припустити, що дані соліди – продукція згаданого монастиря, але ця теза викликає низку сумнівів через те, що, не маючи права монетної регалії, служителі монастиря не стали б наносити зображення своєї

¹ Безпалько В.В. Солид XVII в. с изображением монастыря – фальшивка, имитация, гибрид? Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16-19 мая 2013, Кошице, Словакия, 2013. С. 64-66.

² Нечитайло В.В. Каталог подільських, молдавських і валаських монет, що були в обігу на Україні у XIV – XVII ст. Київ, 2014. 112 с.

³ Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С.225.

⁴ Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі). Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Число 22-23. Київ, 2013. С. 417.

⁵ Там само. С. 423.

святині з метою тримання в таємниці виготовлення фальшивої монети. Фрагменти ажурю, за нашими спостереженнями, також часто трапляються у знахідках Вінничини, де дослідниками ніколи не припускалось наявності підпільної монетарні, незважаючи на масові знахідки.

Молдавські шеляги з іменем Істратія Дабіжі виявлено у складі скарбу з с. Ситняки Макарівського району Київщини так само, як і рідкісні соліди Курляндії, карбовані до 1682 року від імені Якоба Кеттлера¹. Також цікавими в зазначеному контексті, на наш погляд, є соліди графства Ольденбург, досліджені А. Бойком-Гагариним², щодо яких часто можна спостерігати плутанину із шведськими солідами з монетних дворів Ельблонга та польськими солідами, карбованими у Гданську, імітаціями м. Сучава.

У сер. XVIII ст. на грошовому ринку Гетьманщини внаслідок торгівлі з'являється монета, карбована від імені ханів династії Гіреїв у Криму, що перебував у васальній залежності від Османської імперії та мав ворожі політичні стосунки із Московією. Однак у кримчаків непорозуміння фінансового та торговельного характеру також виникали з запорожцями³.

Окрім традиційної срібної західноєвропейської монети, що поширювалася внаслідок торговельних зв'язків із кримськими татарами та турками, на території Запоріжжя (Нової Січі протягом 1734-1775 рр.) відомі в знахідках та документах османські леви та пара⁴.

Продовжуючи дослідження питання обігу східної монети на Лівобережжі, А. Єршов намагався довести те, що «левами» у джерелах XVIII ст. називали не голландські левендаальдери, а османські піастри, які в Україні також мали назву «кримський талер», а також те, що на Лівобережжі згаданий

¹ Яушева-Омельянчик Р.М. Монеты Польши и Московского государства в кладах Украины (на материалах Национального музея история Украины). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 112.

² Бойко-Гагарин А.С. Солиды Антона Гюнтера графа Ольденбурга. *Нумизматика і Фалеристика*. № 1. Київ, 2017. С. 16-18.

³ Мірущенко О. Військо Запорізьке, Російська імперія, Кримське ханство, Туреччина: конфлікти, компроміси, дійові особи при вирішенні «південного питання» у XVIII ст. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 26. Київ: УТОПК, 2017. С. 509-512.

⁴ Коцур Г.Г. Денежное обращение в новой запорожской сечи (1734-1775). Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16-19 мая 2013, Кошице, Словакия, 2013. С. 72-73.

османський піастр (лев) оцінювався в XVII ст. у розмірі 40 коп., а вже у XVIII ст. турецький чи кримський лев коштував 60 коп.¹.

М. Котляр, аналізуючи архівні джерела та укази російського уряду, вказує на потрапляння до Січі з Криму бешликів, які завозили до Січі кримські та турецькі купці, що намагались сплатити за товари кримськими монетами, вимагаючи в обмін на власні товари російські монети. В той же час Військо Запорозьке вимагало від кримського хана Кирим Гірея забезпечення обов'язкового зворотного обміну кримських бешликів на російські монети². У своїх працях М. Котляр попередньо наводить і згадки про потрапляння турецьких піастрів, цитуючи А. Єршова, який вказує на їх знахідки, називаючи «левами»³. Знахідки піастрів (курушів, або 40 пара) відомі на території Північного Причорномор'я, проте знахідки цих монет на території досліджуваного нами регіону вкрай нечисленні. Звісно, ця власне османська монета не відіграла на території Гетьманщини такої значної ролі, як, наприклад, у Північному Причорномор'ї.

Ми спробували більш детально дослідити аспект присутності кримських та османських монет на території Січі, щоб визначити їх роль у сер. XVIII ст., уточнивши у такий спосіб наведені М. Котляром дані. Зазначимо, що згадані вченим «татарські мідні монети на Запоріжжі»⁴ – це, найімовірніше, білонові бешлики Арслана та Каплана⁵, адже суто мідні монети з'явилися у Криму за часів правління в ханстві вже останнього хана – Шахіна Гірея⁶.

Присутність ісламських монет на території Запорізької Січі підтверджують результати розкопок В. Шалобудова, що відбувались на території Богородицької фортеці, де зафіксована значна кількість білонових бешликів Арслана Гірея, а також монет Османської імперії. В. Шалобудов

¹ Єршов А.Є. До історії грошової лічби у монети на лівобережній Україні XVII-XVIII в. Науковий збірник за 1929 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XXXII. Київ: Державне видавництво України, 1929. С. 108.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1981. С. 220-221.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 109.

⁴ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1981. С. 221.

⁵ Retowski O. Die Münzen der Girei. ТМНО. Т. II. Вып. 3. М., 1901.

⁶ Нечитайло В.В. Каталог монет кримського хана Шахин-Гирея. Киев, 2012. 44 с.

вказує на знахідку акче османського султана Ахмеда III (1703-1730)¹, на жаль, без надання її зображення. Враховуючи той факт, що срібні акче, карбовані в Стамбулі від імені згаданого султана, були досить рідкісними у грошовому обігу, можна припустити, що знайденою археологами монетою є більш поширене на той час пара, а не акче. Знахідки монет Кримського ханства зафіксовані також на території фортеці м. Жаботин Чигиринського полку².

Знахідки монет кримських ханів з династії Гіреїв зафіксовані також у знахідках Черкащини. Зкрема А. Шостопал повідомляє про знахідки бешликів сер. XVIII ст. у Черкаському районі однойменної області³. Крім того зафіксовані тезаврації змішаного типу, де монети Кримського ханства заховані разом із монетами Речі Посполитої, а також талерами Голландської республіки⁴.

Ісламські монети зафіксовані також у знахідках з Близьких печер Києво-Печерської Лаври, де, за повідомленням Є. Кабанця та В. Сироти, були знайдені мідні монети 1099 р. Хіджри (1687 р.), ідентифіковані публікаторами як емітовані за султана Сулеймана III⁵. На нашу думку, дослідниками цього комплексу було допущено помилку в ідентифікації зафіксованих османських монет, котрі, найімовірніше, є мангірами османського султана Сулеймана II, вперше карбованими із застосуванням машинних технологій у монетарнях Костантініє та Босна-Сарай (сучасні міста Стамбул та Сараєво). Монети було передано до зібрання НКПІКЗ.

Лише одне срібне акче хана Мехмеда IV Гірея містилося у складі величезного грошового депозиту, виявленого у 2000 р. біля с. Лелюхівка

¹ Шалобудов В. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 112.

² Ляшко Ю. Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина. Збірник матеріалів VI міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). Археологія & Фортифікація. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 185.

³ Шостопал А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 69.

⁴ Там само. С. 70.

⁵ Кабанець Є.П., Сирота В.В. Вивчення нумізматичного комплексу XVII ст. з Близьких печер Києво-Печерської Лаври. Музейні читання. Київ, 1999. С. 173.

Полтавської обл.¹. Про знахідку срібної монети (на жаль, без зазначення її розміру та ваги, що ускладнює атрибуцію – В.Н.) в районі історичної місцевості Китаєво згадує у складеній топографії М. Котляр².

О. Бакалець, досліджуючи нові скарбові знахідки монет XVII ст. на території Вінничини та історичного Поділля, не зміг зафіксувати жодного монетного депозиту із вмістом османських монет, незважаючи на впливи турків на Поділля протягом 1672-1799 рр.³. Аналізуючи монетні скарби Гетьманщини XVIII ст., О. Бакалець, опираючись на висновки М. Котляра, наводить частки монет у тезавраціях Гетьманщини, виділяючи монетам Османської імперії та Кримського ханства 8 місце серед визначених ученим 9 емітентів⁴.

Отже, ісламська монета у грошовому обігу Гетьманщини відігравала не останню роль, незважаючи на існуючі обмеження російського уряду на обіг гирейських та османських монет – бешликів. Адже відповідно до сенатського указу від 3 вересня 1756 р. «Про не приймання Запорізькими купцями від Кримських та Турецький купців грошей, що називаються башлики, та про здійснення між ними торгівлі обміном на товари чи на російські мідні копійки і на золоті та срібні іноземні монети»⁵ російським урядом було вирішено відіслати до Війська Запорозького жалування мідними полушками та деньгами, щоб козаки мали змогу здійснювати полегшену дрібну торгівлю.

Варто зазначити, що описані вище згадки про знахідки ісламських монет на території Гетьманщини становлять перше у вітчизняній історіографії узагальнення та аналіз знахідок ісламського світу в цьому періоді.

Згадані в документах того часу свідчення про наявність на українському ринку ісламських монет повністю підтверджуються новими знахідками.

¹ Зразок З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць. Музей та його колекції. Київ: «ІІ, ЛТД», 2003. С. 94.

² Kotlar M. Znaleziska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Wiadomosci Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S. 214.

³ Бакалець О.А. Талер у грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни. № 12. Київ, 2005. С. 160.

⁴ Бакалець О.А. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни. Число 14. Київ: Інститут історії НАНУ України. Київ, 2007. С. 313.

⁵ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 482-483.

Показовим відносно питання обігу ісламських монет на території Запоріжжя є спорадичність їх вивчення у фокусі встановлення їх ролі в грошовому обігу Гетьманщини. Вітчизняними дослідниками майже не приділено уваги питанню обігу османських мідних мангірів, що більше характерні для Південного регіону, проте трапляються й у знахідках Гетьманщини. Дослідники радянського часу, формуючи промосковську модель українського грошового обігу, майже повністю знехтували фактом присутності у ньому кримських монет, лише наводячи і фіксуєючи окремі їх нечисленні знахідки без аналізу. Але різнопланові джерела свідчать про помітну роль східної монети в Гетьманщині, що викликало занепокоєння російської влади та організацію нею «боротьби за витіснення» російською монетою не лише західноєвропейської, але й ісламської монети.

Цікава, на наш погляд, згадка про фрагментовані шматки дорогоцінних металів, на присутність яких в архівних джерелах звернув увагу М. Котляр¹. Безумовно, наявність фрагментів срібла у складі скарбів може класифікувати скарб як монетно-речовий, а їхню участь у грошовому обігу ми можемо охарактеризувати лише як бартерний обмін в еквіваленті його ринкової вартості, адже відомо, що номінальна вартість монет зазвичай значно вища за її фактичну вартість чи ринкову ціну вкладеного в неї металу. Погоджуємось із думкою О. Попельницької про те, що монетно-речові скарби, «до яких, крім предметів (побутових виробів, прикрас, зброї, посуду, знарядь праці) входять і монети, що є для речової частки подібних скарбів хронологічним індикатором»², особливо цінні для наукового дослідження.

Не можна також повністю погодитись із позицією М. Котляра щодо використання населенням у бартерних розрахунках фрагментів срібних виробів

¹ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 128.

² Попельницька О. Нумізматично-речові скарби як історичне джерело (на прикладі скарбу XVI-XVII століття з села Старосілля). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 11. Частина 1. Київ, 2004. С. 204.

як ідентичних засобів оплати: «в умовах надзвичайно низької якості розмінної монети ламане срібло вважалось авторитетнішим від неї засобом платежу»¹.

Отже, дослідивши особливості обігу монет дрібних номіналів у Гетьманщині, ми ввели до наукового обігу нові різновиди імітацій солідів, виготовлених на монетарні в Сучаві, та виклали додаткові свідчення про загадкові монети із зображенням храму з легендами SOLID CIVIT HAB та SOLID CIVIT HAMB; доповнили типологію імітації балтійських солідів, виготовлених в Сучаві.

Охарактеризовані знахідки ісламських монет на території Гетьманщини – перше у вітчизняній історіографії узагальнення та аналіз знахідок ісламського світу цього періоду. Основними ісламськими монетами, що курсували в грошовому обігові на території Запоріжжя у другій пол. XVII ст., були срібні османські куруші «леви», а вже у першій пол. XVIII ст. – білонні бешлики ханів династії Гіреїв, срібні пара та акче і мідні мангіри Османської імперії, виготовлені за допомогою вальцверка.

2.3. Монети останніх монархів Речі Посполитої в обігу Гетьманщини

Перші мідні монети доби Яна II Казимира було виготовлено у 1650 р. на монетарнях у Бидгощі та у Вسخові середньою вагою 2,6 г. та розміром 22 мм². Подібний дизайн мали також відомі подвійні гроші карбування монетарні у Вسخові³. Нові срібні монети виготовлялись із срібла 7-лотової проби з урахуванням зміни монетної ординації у 1650 р., що складало їх співвідношення у 3 соліди до 1 польського гроша. Подальше карбування мідних монет протягом 1659-1666 рр. мало на меті зменшення курсу соліда до співвідношення 1:4, а вартість соліда повинна була коливатись залежно від

¹ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 159.

² Niemirycz W. Duze szelagi miedziane Jana Kazimierza z 1650 r. Biulityn Numizmatyczny. Nr. 4 (292). Warszawa, 1993. P. 18-22.

³ Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniedzy Polskich i z Polska zwiazanych. Warszawa, 1995. #1557-1559, #1577-1591;

ринкової ціни міді¹. Підтвердження цього курсу було виважене попередньо М. Котляром за допомогою аналізу свідчень міських купчих книг Могильова за 1689 р.² Мідні шеляги за часів Яна II Казимира карбовано на монетних дворах у Вільно, Бресті, Ковно (для Литви) та Кракові, Олівській та Уяздовській фортеці (для Польщі).

У розвідці, присвяченій першим мідним шелягам часу правління Яна II Казимира (1648-1668), що карбувалися у 1650 р., польський дослідник В. Німірич називає їх відродженням мідної монети на території Польського королівства після галицько-руських пулів, карбованих у XIV ст. у Львові³. З цією тезою не можна погодитись, тому що їхні знахідки на території Гетьманщини дуже рідкісні. Як відомо, під час суттєвої фінансової кризи у Речі Посполитій у пошуках шляхів її подолання італійський економіст та винахідник, що перебував на службі у Польщі, Тіт Лівій Боратіні запропонував декілька шляхів вирішення ситуації. Першим запропонованим проектом економіста стала ідея введення у грошовий обіг кредитних монет номіналом 10 та 20 талерів, для яких начебто передбачався подальший викуп їх скарбницею за номінальною вартістю, але ця пропозиція була відхилена рішенням Сейму⁴.

Першими польсько-литовськими солідами, що отримали серед населення назву «боратинки», яка походить від імені ініціатора їх виготовлення – Тіта Лівія Боратіні, були монети із зображенням гербу Польщі – орла, що несе на своєму полі дату 1659 р. Цікаве, на нашу думку, визначення ролі цих монет в українських землях саме під час першого року їхнього карбування. За нашими спостереженнями, кількість вмісту шелягів 1659 р. у монетних скарбах сер. 1660-х рр., які переважно або повністю містять мідні шеляги, складає менше 1%, тобто, лише кілька монет на великі за вмістом скарби, що нараховують не менше 500 монет. Тому ми можемо припустити, що

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 133.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 126.

³ Niemirycz W. Duze szelagi miedziane Jana Kazimierza z 1650 r. Biulityn Numizmatyczny. Nr. 4 (292). Warszawa, 1993. P. 18.

⁴ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 137.

монети 1659 р. не потрапили до українського грошового обігу у зв'язку із їх незначним тиражем порівняно з масовими емісіями 1660-1666 рр., що і зумовлює їх мізерну кількість в українських скарбах.

Значне поширення у грошовому обігу польсько-литовських мідних шелягів вже неодноразово було відзначено вченими, до наукового обігу введено не один скарб із цими монетами. Ц. Вольські опубліковано ґрунтовну монографію, присвячену типології та частково історії побутування і приватної підробки цих монет, що загалом охоплює найбільш повну на сьогодні сукупність відомостей про цей тип монет у нумізматичній науці¹. Здебільшого у вітчизняній нумізматичній історіографії можна знайти негативні оцінки щодо періоду перебування у грошовому обігові польсько-литовських шелягів (можна зустріти такі вже досить сталі характеристики цього явища як «мідний потоп»², розруха грошового господарства Речі Посполитої³, поринання у глибоку фінансову кризу з неподоланими протягом століття наслідками⁴ тощо), проте відомі і протилежні позиції. І. Сінчуком досить вдало, на нашу думку, аргументовано позитивні риси введення мідного шеляга, що забезпечив основу грошового обігу на майже століття з часу його введення⁵. Дійсно, сучасній нумізматичній науці відомі знахідки монетних комплексів першої пол. XVIII ст. із вмістом польсько-литовських шелягів. Підтвердженням цьому може також слугувати факт заборони владою їхнього обігу в Московії з початком карбування мідної полушки у 1720-х рр. за ініціативою Петра I, що викликало спроби збуту стилістично схожих на них, зокрема зображенням аверса, шелягів часів Яна II Казимира⁶. До того ж сенс виготовлення приватних підробок монет Августа III Саксонця у сер. XVIII ст. забезпечувався переважно за рахунок

¹ Wolski C. Miedziane szelągi Jana Kazimierza Wazy 1659 – 1667. Lublin, 2017. 528 s.

² Гулецькі Д. Медзяны патопа. Беларус. № 557. Ч. VI. 2009. С. 1-6.

³ Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 1-е изд. Минск: Народная Асвета, 1968. С. 54.

⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 119.

⁵ Сінчук І. І. Оболганный молвою (о Тите Ливии Боратини, ученом и предпринимателе). Нумізматика і Фалеристика. 2004. № 1. С. 14–17.

⁶ Храменков А.В. Производство и обращение фальшивых полушек образца 1718 года. Нумізматический сборник ГИМ. Том XVIII. Москва, 2007. С. 195-218.

наявності у грошовому обігу значної кількості мідних шелягів та звикання українського населення до мідної монети¹.

На Київщині археологами навіть зафіксований випадок потрапляння фальшивої «боратинки» у поховання. Така знахідка відома з розкопок Троїцької церкви². Серед найновіших виявлених боратинок маємо монети з розкопок на Поштової площі в Києві, де останні потрапили як супутній матеріал під час пошуків з розширення нововіднайдені вулиці часів Давнього Києва³.

Попри всі негативні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. позитивним на сьогодні можна вважати збереження та недоторканість території зони відчуження, де археологи змогли відновити пошуки у зв'язку зі стабілізацією радіаційного фону в ній. За радянського часу один скарб солідів XVII ст. із невеликою кількістю тогочасних підробок було передано у ДІМ⁴. У нинішій період, за повідомленням М. Стрельник та О. Стрельник, окрім численних археологічних знахідок городища давнього Чорнобиля археологами виявлено ще й мідні соліди Яна II Казимира, а також подвійний литовський денарій Сигізмунда III Вази (скоріше, публікатори цих матеріалів мали на увазі монети 1620 чи 1621 рр. – В.Н.)⁵.

Показово, що крім скарбів, які склалися всуціль із «боратинок», нумізматичній науці відомі монетні тезаврації з якісною «старою» монетою, які у процесі формування депозиту, ймовірно, уникали відкладення до скарбу мідних шелягів. Так, у скарбі з околиць с. Лелюхівка на Полтавщині, що складався з численної кількості золотих та срібних монет (в тому числі близько

¹ Бойко-Гагарин А.С. Кустарные подделки монет Августа III Саксонца (1733–1763) и Станислава Августа Понятовского (1764–1795) в находках Украины. *Acta Archeologica Lodziensia*. № 61. Lodz, 2016. S. 77-80.

² Мельник О.О. Цвинтар Старокиївської церкви в ім'я Живоначальної Трійці. *Археологія і давня історія України*. Випуск 1 (12). Київ, 2014. С. 68-78.

³ Байвидович О. На Подоле обнаружили русло и польские монеты. *Вести*. № 161 (561). 9 сентября 2015. Киев, 2015. С. 3.

⁴ Стукалова Т.Ю. Клад солидов XVII в. из Чернобыля. Восьмая всероссийская нумизматическая конференция. Москва: Государственный исторический музей, 2000. С. 114-115.

⁵ Стрельник М., Стрельник О. Матеріали новітніх археологічних досліджень літописного Чорнобиля на виставці «Скарби землі Чорнобильської» в Національному музеї історії України. *Археологічні зошити з Пересопниці*. Вип. III. Пересопниця: Видавець О.Зень, 2015. С. 106.

12000 срібних дровових московських копійок), дослідниками зафіксована досить незначна кількість боратинок¹.

Вдало, на наш погляд, причини краху мідної монети Речі Посполитої часів Яна II Казимира на території України назвав професор В. Рябцевич, вказуючи на попередній крах реформи Олексія Михайловича, що продемонструвало цілковиту неспроможність мідної монети у грошовому обігу за завищеним курсом відносно срібної та золотої монет².

У контексті описаних вище явищ у грошовому обігові Гетьманщини другої пол. XVII ст. у зв'язку з проникненням неповновартісних імітацій шелягів, виготовлених у Сучаві, а також початком карбування та поширенням на українських землях мідних польсько-литовських шелягів – «боратинок», актуальним у вітчизняній нумізматиці, на наш погляд, стоїть питання складу скарбів та кількісні співвідношення цих двох типів монет у складі скарбів. Провівши аналіз скарбових знахідок, випадково виявлених місцевими жителями, інформацію щодо яких було розміщено в мережі Інтернет, зокрема на нумізматичних ресурсах «Violity», та за особисто отриманою інформацією із різнопланових джерел, ми можемо навести такі спостереження:

1. До складу скарбів мідних монет, тезаврованих з 1658 р., потрапляє неповноцінна «сучавська» монета, а також мідні шеляги 1658 р., карбовані від імені валаського господаря Михаїла Раду.

2. З 1659 р. і ближче до середини 1660 р., тобто з початком проникнення мідних «боратинок» на територію Гетьманщини, скарбові комплекси містять незначну їх кількість.

3. Частка нових мідних монет у складі скарбів поступово збільшується, досягаючи свого максимуму ближче до кінця 1660-х рр.

4. Змішані скарби неповноцінних білонових монет на території Гетьманщини містять більш ніж 50% «сучавських» шелягів та «боратинок».

¹ Зразок З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць. Музей та його колекції. Київ: «ПІ, ЛТД», 2003. С. 90.

² Рябцевич В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII века в кладах Белоруссии и Украины. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). Древности Белоруссии. Минск, 1969. С. 433.

5. «Класичний» скарб шелягів кінця 1660-х рр. також містить, окрім польсько-литовських та молдавських монет, подвійні пенні королівства Шотландії, оболи Тешена, імітації балтійських монет із Сучави.

У кінці XVII ст. присутні у грошовому обігу України «старі» монети Сигізмунда III Вази через тривале перебування та функціонування у грошових розрахунках втрачали значну частину рельєфу або повністю стирались. Згадки в архівних документах про такі «чехи гладкі» зафіксував М. Котляр¹, в той же час, за нашими спостереженнями, у складі скарбів другої пол. XVII ст., ближче до його кінця, частка майже стертих монет у складі тезаврації може досягати 20%. Також стертими в результаті грошового обігу ще з сер. XVII ст. виявилися драйпелькери балтійських володінь Швеції, особливо ті, що були карбовані на монетарні в Ельблонзі протягом 1630-их рр.

В один ряд зі стертими монетами М. Котляр ставить монети «недбало виготовлені», які, на думку вченого, сприяли поширенню фальшивомонетництва². З цим твердженням важко погодитись, адже зважаючи на недосконалу технологію виготовлення монет в добу Нового часу (окрім монет великих номіналів, що виготовлялись за допомогою карбувальних машин), зрозуміло, що значна кількість дефектів була нормою для грошового обігу тогочасного світу. Наявність монет із виробничими дефектами не лише не спонукала фальшивомонетників до збільшення обсягів підробки монет, а навпаки, останні інколи навіть виготовляли підробки зі скопійованими дефектами вальцювання монети³.

Варто зазначити, що не лише мідні монети дрібних номіналів відомі у знахідках України. У другій пол. XVII ст. у Швеції проводилась емісія великоформатних мідних монет, що мали форму розкованих металевих плат із нанесеними в центр та по краях контрамарками штемпелями монет державного

¹ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 121-122.

² Там само. С. 161.

³ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 173. Рис. 396, Рис. 397.

зразка, що засвідчувало їх платіжну спроможність і законність як засобу платежу. Такі громіздкі монети майже не характерні для грошового обігу України досліджуваного періоду, але їх одиничні знахідки все ж таки відомі. Як повідомляє Т. Кокоржицька, до ОАМ місцевим жителем було передано знайдену 1996 р. на березі Чорного моря поблизу с. Чорноморське Лиманського району Одеської обл. мідну плату королівства Швеція номіналом 1 далер 1669 р.¹ (Рис. 11). На жаль, подібних знахідок на території досліджуваного регіону нами на сьогодні не виявлено.

У знахідках з території Гетьманщини відомі лише дрібні номінали шведських монет, що малохарактерні для досліджуваного регіону. А. Шостопалом наводяться відомості про дві знахідки мідних монет: 1 ере 1666 та $\frac{1}{6}$ ере 1677 рр.². Проте М. Котляр наголошував, що знахідок власне шведських монет на території України не зафіксовано, якщо не рахувати масово поширених монет шведської окупації Балтії³. У той же час археологами на посаді Богородицької фортеці була знайдена мідна монет номіналом $\frac{1}{2}$ ере⁴. Ці шведські мідні плати великого формату були добре відомі в Московії, про що свідчить навіть застосування до них терміна – «доски», серед московських купців. Шведські мідні талери-плити сприймалися тогочасним населенням як сировинний метал⁵. Але принципова різниця цих мідних даальдерів від інших мідних емісій, що побутували в грошовому обігові Східної Європи, полягала в тому, що у шведські плати була закладена їхня реальна ринкова ціна, а не примусово завищена чи висока номінальна вартість кредитного характеру емісії.

Подібна до шведської практика карбування великих мідних монет відома і в Російській імперії, зокрема це квадратні плати, а також відомий

¹ Кокоржицкая Т.Н. Шведская монета, найденная в с. Чабанка Одесской области. Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика. Выпуск 5. Херсон, 2001. С. 153-154.

² Шостопал А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 67.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 121.

⁴ Шалобудов В. Монети з Самарі – Новобогородицької фортеці в контексті датування пам'ятки. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Випуск 8. Дніпропетровськ, 2010. С. 404.

⁵ Базилевич К.В. Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук, 1936. С. 11.

пробний рубль, карбований у 1771 р. у Сестрорецьку. Але, як ще більше століття тому, М. Лихачов вказав: «Рублеві плити цієї епохи майже не збереглись до поточного часу і, так би мовити, становлять унікальність»¹. На території Гетьманщини подібні російські мідні великоформатні монети не мали місця у грошовому обігу.

У складі скарбу із с. Красне Білоцерківського району Київщини, що сьогодні зберігається в НМІУ, зафіксовані монети Августа II, драйпелькери Пруссії та Бранденбурга, прибалтійських володінь Швеції та цікавий солід російської імператриці Єлизавети Петрівни (1741-1761) для обігу у Пруссії². Проте В. Космилев стосовно монет Августа II цілком слушно зауважує, що під час правління згаданого монарха карбування монет на території Речі Посполитої не проводилось, а «спорадичні емісії монет у Лейпцігу можна назвати суто презентативними»³.

Чергову спробу стабілізації та реформації польської грошової системи і подолання наявної у ній системної кризи було здійснено за правління короля Августа III (1734-1763), який ініціював емісію монет, орієнтуючись на німецький стандарт золотих фрідріхсдорів та саксонського талера. Виготовлення монет відбувалося у Лейпцігу зі стилістичним оформленням, традиційно характерним для польських монет⁴. За правління польських королів Августа II та Августа III було виготовлено досить незначну кількість золотих польських монет, що спричинило появу у грошовому обігу золотих монет – емітентів Західної Європи, зокрема провінцій Голландії.

Монети Августа II відомі й на Київщині. Наприклад, у скарбі із с. Наливайківка Макарівського району Київщини монети Августа II фігурували

¹ Лихачев Н.П. Русские монеты 1741-1796 годов (критическая заметка). СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1897. С. 7.

² Гарбуз Б., Стрижакова Н. Польские монеты в Национальном музее Украины (история и стан коллекции). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Białorus, Litwa, Polska, Ukraina wspólnie dzieje pieniądza. Supraśl, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 29-30.

³ Космылев В.С. К вопросу о денежной терминологии Восточной Беларуси в XVIII веке. *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Białorus, Litwa, Polska, Ukraina wspólnie dzieje pieniądza. Supraśl, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 129.

⁴ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 146.

разом із затертими шостаками та ортами Сигізмунда III Вази та російськими рублями від доби правління Петра I до Катерини II¹. Монети Станіслава Августа Понятовського разом з мідними російськими полушками Анни та Єлизавети Петрівни, а також 5-копійчаними монетами Катерини II виявлено в районі Володарки на Київщині². Згідно з висновками М. Котляра, які підтверджені й Р. Шустом³, півтораки Речі Посполитої, карбовані ще за влади Сигізмунда III Вази, перебували у грошовому обігові аж до 1760-х рр.

Посилення кількості грошової емісії помітно збільшилось за правління короля Речі Посполитої Августа III (1733-1763)⁴. На територію Правобережжя масово потрапляють монети, карбовані від імені Августа III, зокрема мідні соліди та гроші, а також срібні орти та шостаки (останні досить рідкісні).

Разом із монетами останніх монархів Речі Посполитої у знахідках Лівбережжя відомі й монети другої пол. XVIII ст., емітовані в Саксонії та Угорщині, про що свідчить знахідка з с. Мачехи на Полтавщині, що одночасно містила 3 крейцери 1694 р. Леопольда I (1657-1705), монети номіналом $\frac{1}{12}$ талера Прусії 1703 р. та монети цього ж номіналу Саксонії карбування Августа I (1694-1733)⁵. Також варто згадати популярні у грошовому обігові монети зазначеного емітента вартістю 6 та 15 крейцерів. Тимфи карбування Лейпціга у 1752-1753 та 1755 рр. фігурують у тогочасних документах Західної Білорусі як «тимфи з маленькою головою»⁶. Монети, паритетні орту, були відомі в обігу України, зокрема угорські 15 крейцерів, масово емітовані за імператора Леопольда Габсбурга. Наприклад, один 15-крейцеровий угорський орт був знайдений у 1913 р. у Новосанжарському районі у складі скарбу монет⁷.

¹ Kotlar M. Znależiska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Wiadomości Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S. 215.

² Ibid. S. 216.

³ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 190-191.

⁴ Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 1-е изд. Минск: Народная Асвета, 1968. С. 57.

⁵ Kotlar M. Znależiska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Wiadomości Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S. 226.

⁶ Космылев В.С. К вопросу о денежной терминологии Восточной Беларуси в XVIII веке. Материалы з I Міжнародо́вель Конференції Numizmatycznej. Białorus, Litwa, Polska, Ukraina wspólne dzieje pieniądza. Supraśl, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 129.

⁷ Kotlar M. Znależiska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Wiadomości Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S.227.

Орт 1754 р. та шостак 1756 р. зафіксовані археологами у знахідках монет поблизу с. Попівці на Хмельниччині¹.

Викликає здивування також позиція М. Котляра щодо шостаків у XVIII ст., оскільки вчений вказує на досить часте фігурування цих монет у скарбах та «систематичність» у виготовленні їх у Речі Посполитій². Незрозумілим залишається те, які саме роки карбування монет, на думку М. Котляра, засвідчують таке систематичне карбування. Найбільш поширеним серед шостаків сер. XVIII ст. на території Речі Посполитої та українських землях був шостак 1754 р. карбування³, в той же час, згідно зі складеним Е. Копіцьки найбільш повним каталогом монет Речі Посполитої та пов'язаних із нею земель, систематичності у карбуванні шостаків протягом XVIII ст. ми не спостерігаємо, а навпаки, епізодичні появи шостаків у каталозі відзначено від імені Августа II Сильного у 1702 та 1706 рр.⁴ (всі монети досить рідкісні) та від імені Августа III у 1753-1756 рр.⁵ Те ж саме стосується і згаданих ученим тимфів, що не «відзначались інтенсивним карбуванням протягом усього XVIII століття»⁶, а характеризувалися епізодичністю та рідкісністю: Е. Копіцьки не відзначає тимфів для емісій короля Августа II, вказує на існування тимфів 1753 р.⁷, а також більш-менш систематичну емісію тимфів, або «злотовок», за правління Станіслава Августа Понятовського, починаючи з 1766 р.⁸.

Монети Августа III також частково проникають на територію Гетьманщини, про що свідчить монета з колекції НІЕЗ «Переяслав», зазначена в інвентарній книзі як талер вищезгаданого монарха. Але В. Коцуром виправлено допущену в ідентифікації монети помилку та доведено, що дана

¹ Поворознюк К.В. Монетні скарби XV-XVIII ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (ХОКМ). Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. 18-19 листопада 2010 р. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 103.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 193.

³ Монету карбували у період з 1753 по 1756 рр. – В.Н.

⁴ Korpicki E. Pustrowany skorowidz pieniedzy Polskich i z Polska zwiazanych. Warszawa, 1995. #2010-2014.

⁵ Ibid. #2098-2102.

⁶ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 194.

⁷ Korpicki E. Pustrowany skorowidz pieniedzy Polskich i z Polska zwiazanych. Warszawa, 1995. #2105.

⁸ Ibid. #2351-2385.

монета є 18 грошами 1754 р.¹. Свідченням популярності в Україні мідних монет останніх монархів Речі Посполитої стали факти наявності у знахідках їх підробок для обігу. Одну з таких підробок ми публікували в попередніх дослідженнях².

Цікавим фактом щодо особливостей обігу польських монет першої пол. XVIII ст. виявляється заборона та обмеження російського уряду щодо обігу шелягів Речі Посполитої на рівні із фальшивими полушками, стертими монетами, про що повідомлялося населенню через іменний імператорський указ від 20 грудня 1730 р.³

Отже, ми встановили, що в історії грошового обігу Гетьманщини європейська мідна монета посідає особливе та неоднозначне місце. Нами узагальнено свідчення про обіг мідних шелягів Яна II Казимира на Київщині, охарактеризовано мідні соліди Валахії 1658 р. та монети королівства Швеції ($\frac{1}{6}$ ере 1660-1670-х рр. і мідні плати номіналом 4 та 8 даальдерів) та велику монету в складі українських скарбів.

Висновки до розділу 2.

Верхівку грошової системи Гетьманщини досліджуваного періоду представляли золоті дукати та срібні талери. Нумізматична історіографія містить досить спорадичні згадки про знахідки дукатів, формуючи у такий спосіб уявлення про обмеженість їх в обігові. Новітні знахідки золотих монет свідчать про більш широку участь золотих дукатів у ньому, що додатково підтверджують також наявні в колекціях музеїв кількакратних дукатових монет. Талер був найвартіснішою срібною монетою, до того ж характеризувався стабільністю якості. Через нестачу в Московії дорогоцінних металів для задоволення потреб власного монетного карбування московська влада докладала значних зусиль для організації закупівлі дукатів і талерів на

¹ Коцур В.П. Талеры и ефимок с признаками в коллекции Национального историко-культурного заповедника «Переяслав», как источник денежного обращения в Украине в XVI-XVIII веках. Acta Archaeologia Lodziensia. № 61. Lodz, 2016. P. 77-80.

² Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. С. 61.

³ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 142-143.

території Гетьманщини. Стійкість великих монет у грошовому обігу Гетьманщини не вдалось порушити навіть під час посилення впливу московської та згодом російської грошової системи. Мала кількість знахідок цих монет не дозволяла нумізматам ХХ ст. встановити об'єктивну картину реалій грошового обігу.

Обіг монет дрібних номіналів також мав на території Гетьманщини свої особливості. Нами введено до наукового обігу нові різновиди молдавських імітацій балтійських солідів, що виготовлялись за ініціативою офіційної влади на монетарні в Сучаві. Набуло подальшого розвитку і вивчення питання ідентифікації та побутування монети із зображенням храму з легендами SOLID CIVIT HAB та SOLID CIVIT NAMB, яку ми відносимо до монет, карбованих від імені молдавського господаря Істратія Дабіжі.

Правління короля Яна II Казимира в Речі Посполитій характеризується наявністю кризових явищ у грошовому обігові. Значного поширення набуває мідна шелягова монета, якість срібних монет знижується, обсяги карбування багатьох номіналів монет зменшується. Внаслідок скорочення обсягів карбування трояків (остання емісія 1662 р.) у Речі Посполитій в період правління Яна II Казимира посилюється роль трояків курфюршества Бранденбург-Пруссія, а також монет номіналом 3 та 6 крейцерів Австрійської імперії. На території Гетьманщини відомі також знахідки французьких монет номіналом $\frac{1}{12}$ екю 1660-х років. Ці монети вдало заповнили нестачу середніх номіналів у грошовому обігу Гетьманщини. Знахідки ісламських монет на території Гетьманщини у другій пол. XVII ст. характеризуються наявністю срібних османських курушів – «левів», а в першій пол. XVIII ст. – білонних бешликів кримських ханів династії Гіреїв, трапляються також срібні пара, акче та мідні мангіри Османської імперії. У розділі також визначено структуру грошового обігу Гетьманщини доби правління останніх монархів Речі Посполитої, охарактеризовано основні, поширені в цей час іноземні монети, увага до яких досі була спорадичною.

РОЗДІЛ 3.

ОБИГ МОНЕТ МОСКОВІЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – ЕКОНОМІЧНА ЕКСПАНСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ

3.1. Роль «єфимків з ознакою» у грошовому обігу України

В українській нумізматиці історіографії В. Шугаєвський першим торкнувся проблемних та нерозв'язаних питань щодо нових московських монет – «єфимків з ознаками», що з'явилися як результату проведених «заходів спеціального фінансового характеру»¹. Сутність реформи Олексія Михайловича з емісії «єфимків з ознаками» полягала у пошукові шляхів наповнення державної скарбниці. Складно не погодитись із думкою Р. Шуста про причини виникнення «єфимків з ознаками». Учений зауважує, що отримані московською скарбницею прибутки планувались на покриття видатків на ведення війни з Річчю Посполитою, розпочатою 1654 р.² Для цього наявні у Московській державі накопичення у західноєвропейських срібних монетах – талерах – піддали перетворенню у «московські» нові гроші, що виготовлялися шляхом нанесення на поле талерів двох надкарбувань – із позначенням вершника зі списом (штемпель московської копійки) та клеймом у вигляді дати проведення реформи: «1655». Варто зауважити, що надкарбування такого великого розміру не були характерними для країн Європи, в яких у разі потреби на монети наносилися додаткові позначки загалом невеликого розміру. Нанесене ж у Москві клеймо не могло бути інакшого розміру, адже для його нанесення було використано вже наявні на Московському монетному дворі маточники, з яких перевели достатню кількість штемпелів для надкарбування, а також додатково виготовили пуансони із позначенням дати.

¹ Шугаевский В. Дата на ефимках царя Алексея Михайловича. Нумизматические заметки. СПб., 1911. С. 5.

² Шуст Р.М. Нумизматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 170.

В. Шугаєвський вперше вказав на таку специфічну рису нових монет, як розміщення клейма штемпеля копійки в центрі талера, а другого клейма із позначенням дати – ближче до краю. Але головним чином об'єктом дослідження В. Шугаєвського була дата, позначена у клеймі, стовно якої дослідником було висунуте сміливе та неочікуване припущення про те, що останні 2 цифри дати можуть сприйматись не як «55», а «66», враховуючи те, що в традиції написання дати в Московії літерою «S», або «зело», позначали цифру «6». Таке припущення базувалось на цитованому дослідником альбомі власних малюнків монет, виконаного Іваном Шлаттером – головним суддею Монетної канцелярії, який вказував на датування монети 1666 роком. При цьому монета, на думку дослідників XIX ст., була призначена для виплати жалування військам під час облоги Риги у тому ж році. Відштовхуючись від «імперіалістичних» міркувань, Є. Пухов пояснює появу арабських цифр у даті на «ефімках з ознаками» як навмисний крок московської адміністрації, спрямований на краще розуміння та сприйняття такого написання дати українським населенням, коли різьбяр скопіював літеру «зело» як найбільш схожу на арабську цифру «5»¹. Хибність цієї позиції пояснюється наявністю в грошовому обігу України монет Кримського ханства, що несуть написи цілком далекою від місцевої традиції мовою, що ніяк не викликало труднощів у грошових розрахунках на території Гетьманщини.

Також В. Шугаєвський вводить до наукового обігу скарб 1906 року без точного місця знахідки, обмежившись лише свідченням про Городнянський повіт Чернігівської губернії (нині – Городнянський р-н однойменної обл. – В.Н.). До складу даного скарбу входило 180 монет, серед яких 50 талерів, один із яких з надкарбуваннями. Дослідник наводить ілюстрацію монети з надкарбуваннями на талері єпископства Гельберштадт, карбований від імені Генріха Юлія².

¹ Пухов Е.В. Монета «ефимок с признаком». СПб., 2014. С. 53-54.

² Шугаевский В. Дата на ефимках царя Алексея Михайловича. Нумизматические заметки. СПб., 1911. С. 11.

Крім того В. Шугаєвським вперше у вітчизняній історіографії помічено наявність серед відомих «єфімків з ознаками» екземплярів із дефектами – у круглому надкарбуванні відсутнє зображення вершника, а наявний лише обідок із крапок. Там само В. Шугаєвський впевнено вказує, що монет із зображенням у круглому надкарбуванні лише вершника не було¹, хоча в пізніших дослідженнях такі монети вводяться до наукового обігу І. Спаським з повторним описом монети, що була опублікована В. Шугаєвським².

Головна роль та найбільший внесок у вивчення монет із московськими надкарбуваннями часів Хмельниччини належить І. Спаському, серія нумізматичних студій якого була ознаменована кількома виданнями досліджень «єфімків з ознаками» в контексті історії грошового обігу Московського царства. Спираючись на зібрання Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі (в роки дослідження – Ленінграді), а також численні екземпляри з музеїв зі всієї території європейської частини СРСР та приватних зібрань, вчений здійснив кілька редакцій зведеного каталогу всіх, відомих йому, монет.

О. Бакальцем наведено хибне твердження про процес виготовлення «єфімків з ознаками» а саме стосовно того, що емісія їх почалась у 1647 р. (насправді – 1655 р. – В.Н.). Також дослідник вказує на процес стирання на московському монетному дворі легенди іноземною мовою для нанесення надкарбування³. Слідів навмисного стирання частини зображення поля не було помічено на жодному з досліджених нами «єфімків з ознаками».

Великі срібні європейські монети так само, як і золоті дукати, жителями Московської держави сприймались переважно як сировина для ювелірної справи та карбування монет через державну заборону обігу іноземних монет. Так, зокрема, останні викупувались монетним двором у Москві для перекарбовування їх у власну монету. Адже Московія ще довго гостро відчувала злидні у відсутності власних родовищ дорогоцінних металів.

¹ Там само. С. 11-13.

² Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 5.

³ Бакалец О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Бар, 2004. С. 12.

І. Спаський вдало підкреслив, що для переважної більшості населення Московії талери та дукати були взагалі невідомими, адже вони оперативно транспортувалися на монетний двір для обміну на дратові копійки¹, де на перших чекала переробка на «національну» валюту. Проте не лише європейські талери та дукати були невідомими мешканцям Московської держави. Р. Марковецький досить влучно підмітив, що, незважаючи на описані І. Спаським екземпляри «єфімка з ознаками», нанесених на англійській кроні та французькому екю, сама Московія «не знала ні крони, ні екю»².

Першою спробою московської влади запровадження власної монети до грошового обігу українських земель ознаменувався 1654 р., коли до обігу було випущено перші московські монетні рублі царя Олексія Михайловича (до цього рубль побутував як рахункова одиниця), які виготовлялись за допомогою поспіхом змайстрованих молотових снарядів шляхом перекарбовування західноєвропейських талерів у нові монети. І. Спаський влучно охарактеризував цю спробу як «процес на Московському монетному дворі, що не вийшов за межі технічних дослідів»³. Потужності Московського монетного двору не були підготовлені для здійснення таких складних виробничих операцій, як виготовлення монети на масивному срібному чи мідному кружку, а підготовлені задля цієї мети «молотові снаряди» швидко виходили з ладу, і карбування рублів було припинене. Про застосування молотового снаряду свідчить стале розташування співвідношення аверсу відносно реверсу, адже у випадку застосування техніки биття монет вручну це співвідношення було б довільним. Як справедливо вказує Р. Шуст, після цієї технічної поразки рубль «і надалі залишився грошово-лічильною одиницею»⁴.

¹ Спасский И.Г. Исследования в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. Нумизматика в Эрмитаже. Ленинград, 1987. С. 85.

² Марковецький Р. Російські ефимки (XV-XVII ст.) як історико-економічне джерело. Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С.160.

³ Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 4.

⁴ Шуст Р.М. Нумизматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 170.

І. Спаський вказує на відправку нових рублів до віддалених регіонів Московії – у В'ятку, Ілімський острог, Сибір та інші, що відбулось через малоочікуваний ефект їхнього впровадження в Україні. Саме в указаних регіонах, в основному, й дійшли до нашого часу збережені рублеві монети¹. Проте, оригінальний зразок рубля Олексія Михайловича зберігся і в Україні, що, найімовірніше, сталось в результаті грошового обігу цих монет на території України. Єдиний зразок серед 38 збережених донині рублів 1654 р. зберігається та експонується в НМІУ². Даний рубль, виготовлений шляхом перекарбування талера м. Нюрнберга імператора Фердинанда III, був знайдений у складі скарбу с. Китаєво Києво-Святошинського району серед 2034 монет³. У тій же експозиції містяться й монети, які входили до двох найбільших тезаврацій, до складу яких входили й «ефімки з ознаками», зокрема скарбу Києво-Печерської Лаври 1898 р. та скарбу з с. Пекарі Канівського району на Черкащині (Рис. 12)⁴. Показово, що саме експозиція історії грошового обігу України в НМІУ надихнула Є. Пухова на поглиблене вивчення цієї теми⁵.

Окрім рублів Олексія Михайловича та «ефімків з ознаками» московська влада ініціювала карбування мідних полтин⁶. М. Котляр називає кількість переданих з Москви в Гетьманщину монет, яка становить 154 мідних полтинника⁷. Проте на відсутності даних монет у скарбах налошує В. Шугаєвський⁸. Враховуючи дані про те, що такі великі мідні монети відсутні у знахідках з території України, а також те, що вони не зберігаються у державних музеях з відомостями про їхнє достовірне походження, вважаємо більш імовірним факт відсутності цих монет у грошовому обігу, а факт

¹ Спасский И.Г. Исследования в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. Нумизматика в Эрмитаже. Ленинград, 1987. С. 87.

² Дубіцька В.В. Реформа царя Олексія Михайловича та її вплив на грошовий обіг України. Купола. Вип. 8. Київ, 2008.

³ Яушева-Омельянчик Р.М. Монеты Польши и Московского государства в кладах Украины (на материалах Национального музея история Украины). *Materials z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 107.*

⁴ Руденко А.Д. Монетно-речовий клад з с. Пекарі. Вісник Київського університету. № 8. Київ, 1967. С. 79.

⁵ Пухов Е.В. Монета «ефимок с признаком». СПб., 2014. С. 18.

⁶ Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 5-6.

⁷ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 128

⁸ Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. С. 11.

зберігання їх нині лише у провідних музеях Російської Федерації – досить сумнівним свідченням їхнього перебування у грошовому обігові взагалі. Перші спроби введення в Україні мідних російських монет великих номіналів, як зазначає Р. Шуст, виявились марними. Учений наводить приклад відмови киянами та воєводою Ф. Бутурліним приймати до сплати прислані у 1658 р. мідні полтинники, які передбачались для виплати жалування стрільцям, відповідно, нові монети були повернуті до царської скарбниці¹. І. Спаський також вказував на повернення надісланих до України пробних зразків цих монет через несприйняття їх населенням². Але якщо взяти до уваги, що спершу кількість відкарбованих мідних полтин була відправлена у кількості «декількох ящиків», а спроби їх уведення до грошового обігу були одразу невдалими, то можна припустити, що дана «акція» московитів була таємною спробою збуту фальшивих монет на території України. Звісно, через глибоку обізнаність населення України з європейською монетою та наявний досвід у виявленні підробок, що несуть мідну основу із наступним її покриттям шаром металу білого кольору, виявити та розпізнати неповноцінну монету не складало труднощів у місцях спроб збуту стрільцями неповноцінних московських монет.

Уведення в обіг «єфімків з ознаками», виготовлених шляхом нанесення на поле західноєвропейського талера двох надкарбувань, передбачало підвищення його номінальної вартості до 64 коп., тоді як московська влада викупувала талери по ціні, що не перевищувала 50 коп., у купців, які торгували на Заході і повертались у Москву з великими срібними та золотими монетами³. І. Спаський стверджує також, що московське правління не могло «допустити його до російського обігу просто так, це було неможливо, необхідно було легко відрізнати емітований казною єфімок від забороненого «німецького». Саме тому було необхідно оснащати емітовані казною в обіг

¹ Шуст Р.М. НумізMATика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 155.

² Спаський І.Г. Исследований в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. Нумизматика в Эрмитаже. Ленинград, 1987. С. 86.

³ Спаський І.Г. Каталог ефимков 1655 г. Нумизматика и сфрагистика. Т. IV. Москва, 1971. С. 97.

талери якою-небудь загальною ознакою»¹. Але при цьому дійсна причина появи цих монет, викликана гострою необхідністю введення великої срібної монети в Московії та проблемами грошового ринку, пов'язаними із наявністю лише дрібної срібної монети, а також зумовлена прагненням влади до надприбутків у процесі грошової реформи, вченим замовчується. І. Спаським аргументовано вказано на існування лише надкарбованих талерів, датованих не пізніше 1655 р., тоді як «єфімків з ознаками» на талерах 1656 р. невідомо². Початково джерелом для продукування «єфімків з ознаками» стали вже наявні у скарбниці Москви талери із запасів 1649-1654 рр. А 1655 р. з Москви уже відряджалися купці з чітко сформованою місією «заготівлі» талерових монет для потреби виготовлення «єфімків з ознаками»³. Найстарішим надкарбованим талером серед зафіксованих вченими, що перетворився на «єфімок з ознаками», є талер 1525 р. емісії курфюрстів Саксонії⁴. За нашими спостереженнями, найбільш часто трапляються надкарбування на полі альбертусталерів Іспанських Нідерландів, а також талерів курфюршества Саксонії. Дослідниками проводиться пошук «єфімків з ознаками» на талерах-основах, раніше не зафіксованих у каталогах. Так, І. Спаський розшукував талери провінцій Артуа та Ельзас, міст Страсбурга та Меца, аббатства Мурбах-Люр, провінцій Тіроль та Карінтія, а також англійські крони із московськими надкарбуваннями⁵.

Важливою складовою дослідження «єфімків з ознаками» залишається аналіз штемпелів надкарбувань. Так, зокрема, І. Спаський на основі вивчення переважної більшості зафіксованих на сер. 1980-х рр. «єфімків з ознаками» дійшов висновку, що всі круглі надкарбування із зображенням вершника виконані за допомогою справжніх штемпелів московських дровових копійок з

¹ Там само. С. 97.

² Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 5.

³ Спасский И.Г. Исследования в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. Нумизматика в Эрмитаже. Ленинград, 1987. С. 87.

⁴ Спасский И.Г. Каталог ефимков 1655 г. Нумизматика и сфрагистика. Т. IV. Москва, 1971 С. 101.

⁵ Спасский И.Г. Исследования в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. Нумизматика в Эрмитаже. Ленинград, 1987. С. 88-89.

іменем Олексія Михайловича, є ідентичними, адже були виготовлені одним маточником. До того ж учений впевнено стверджує, що: «Ніякі відмінності в аллюрі коня, формі плаща вершника та в окресленні знаку-лігатури абсолютно неможливі»¹. Проте нове дослідження «ефімків з ознаками», здійснене Є. Пуховим, уводить до наукового обігу факт наявності двох різних надкарбувань штемпелем копійки (Рис. 13)². Дослідник також справедливо критикує позицію І. Спаського, вказуючи на те, що даний тип надкарбування був ним не виділений в окремий тип, а також припускає, що цей тип надкарбування (який відомий на 1% всіх зафіксованих «ефімків з ознаками») був впроваджений у виробництво на завершальному етапі реформи Олексія Михайловича³. Проте можна припустити, що причиною виникнення надкарбування цього типу був технологічний дефект виробництва, або, що також не виключено, воно виникло як наслідок тогочасної імітації московських надкарбувань для фальсифікації «ефімка з ознаками» з метою збуту його за номінальною ціною проти фактичної з порушенням права монетної регалії московської влади для отримання 28% прибутку.

Очевидно, що будь-яке масове виробництво неможливе без виробничих дефектів. Вище ми зазначали, що першим на дефекти нанесених надкарбувань звернув увагу В. Шугаєвський, дослідження дефектів на «ефімках з ознаками» продовжив Є. Пухов. Нумізмат, зокрема, пояснює виникнення монет (2,1% від відомих – В.Н.) із неповним надкарбуванням дати «/1/655» через обмежений простір штемпеля, де всі цифри неможливо було вмістити⁴. Проте, на нашу думку, відсутність повної дати на частині монет стала результатом виходу з ладу штемпеля у процесі його експлуатації, коли частина поля із позначенням «1» могла пошкодитись. Загальний обсяг емісії «ефімків з ознаками» визначається дослідниками як наблизений до мільйона одиниць⁵.

¹ Там само. С. 83.

² Пухов Е.В. Неизвестный тип копеечного надчекана на ефимках. Петербургский коллекционер. № 5 (91). СПб., 2015. С. 18.

³ Там само. С. 19.

⁴ Пухов Е.В. Монета «ефимок с признаком». СПб., 2014. С. 52.

⁵ Яушева-Омельянчик Р.М. Предметы нумизматики, фалеристики, сфрагистики (розділ із Словника-довідника музейного працівника). Нумізматика і фалеристика. № 3. Київ, 2015. С. 15.

Надзвичайно рідкісні московські надкарбування половини талерів – так звані полтини. І. Спаський пояснює появу цих монет процесом утилізації монет, від яких у процесі надкарбування відколовся шматок, щоб у такий спосіб випустити їх до обігу хоча б за половину номінальної ціни¹. Зі свого боку Є. Пухов надає появі «напівєфімків» інше пояснення, вважаючи, що розрізані навпіл талери виникали в результаті їх участі у грошовому обігу і фрагментувались населенням через нестачу дрібних обігових монет, при цьому половини талерів надходили до Московського монетного двору у складі партій із цілими монетами для формування певної грошової суми². Але на поданих Є. Пуховим ілюстраціях чітко видимі сліди розрізання талера в два натиски ножиць, що відобразилось на їхній формі. Більше того, в населення не було необхідності розрубання талерів на території їхнього основного ареалу обігу, адже були поширеними та доступними дрібні фракції талерів – напівталери, четверті талерів (орти) та менші монетні номінали, що зводили до мінімуму такі операції. Також на представлених Є. Пуховим ілюстраціях половин талера з надкарбуваннями чітко видно, що нанесення надкарбувань відбувалось після розрізання монети, що, на нашу думку, найбільш імовірно свідчить про спробу ввести у такий спосіб половинну фракцію породженої реформою монети – полтини.

З уведенням в обіг «єфімків з ознаками» московська влада остерігалась початку їхніх фальсифікацій за кордоном³. І. Спаський допускав існування поширеної практики серед тогочасних фальшивомонетників нанесення на талери фальшивих надкарбувань з метою підвищення їх номінальної вартості у межах Московії, що, на переконання вченого, могло спокусити умільців за кордоном. Так, зокрема, учений допускав, що карбування монет із наявним клеймом дати у прямокутній рамці із заокругленими кінцями могло мати

¹ Спасский И.Г. Каталог ефимков 1655 г. Нумизматика и сфрагистика. Т. IV. Москва, 1971 С. 98.

² Пухов Е.В. Монета «єфімок с признаком». СПб., 2014. С. 86-87.

³ Спасский И.Г. Каталог ефимков 1655 г. Нумизматика и сфрагистика. Т. IV. Москва, 1971 С. 102.

відношення до продукції фальшивомонетників сер. XVII ст.¹. Але зразків монет, які можна було б упевнено віднести до продукції тогочасних фальшивомонетників стосовно «єфімків з ознаками», зокрема підробок надкарбування, нанесених на справжній талер в час його побутування чи то випадкового нанесення надкарбувань на монетному дворі на тогочасну підробку талера, до сьогодні також не відомо². Відсутність тогочасних підробок «єфімків з ознаками», на думку Є. Пухова, пояснюється умисно впровадженим та продуманим кроком московської влади – використанням для нанесення клейма лише двох маточників штемпеля копійки, що давало змогу контролерам у скарбниці та загалу легко відрізнити їх³. Проте з цим твердженням дослідника важко погодитись, адже використання лише кількох маточників для клеймування талерів пов'язане, на нашу думку, з економією виробничих потужностей, коли на монетному дворі залучили до надкарбування вже наявний інструментарій і не витрачали час та додаткові засоби на різьблення нових маточників чи пуансонів. Тим більше, для населення Гетьманщини, де «єфімки з ознаками» отримали найбільший ареал поширення, головним показником якості монети був наявний в ній вміст срібла, який легко перевірявся за допомогою пробірного каменю чи пробірних голок, а не порівняння малюнка клейма. Наявність у той же час трьох різних клейм із датою «1655», відсутніх на початок реформи, може бути пов'язана з виготовленням їх кількома майстрами, що одночасно виготовляли пуансон другого надкарбування із відхиленнями у малюнку один від одного. Останнє було природнім для працівників монетарень Модерної доби.

У фокусі пошуку тогочасних підробок «єфімків з ознаками» викликає здивування теза Є. Пухова про те, що «звертаючись до історії виникнення єфімків, треба відмітити, що в деякому сенсі сфальсифікованими вони були з самого початку, тому що вміст чистого срібла у вихідних талерах, в основному

¹ Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 6-7.

² Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 238.

³ Пухов Е.В. Монета «єфімок с признаком». СПб., 2014. С. 24-25.

був рівним 50 копійкам, а після надкарбування єфімки вводили до обігу із розрахунку 64 копійок»¹. Здається очевидним, що дослідник невдало вжив поняття «фальсифікат з минулого» та «кредитна монета», адже «єфімок з ознаками» і є власне монетою кредитного характеру.

З урахуванням високої популярності досліджуваних монет серед колекціонерів їхні антикварні підробки не становлять рідкість в Україні та світі. Такі підробки з'явилися ще в кінці XIX ст.² Щодо антикварних підробок зауважимо, що на противагу популярному способу фальсифікації з часів популяризації теми роботами І. Спаського, зокрема нанесення фальшивого клейма на справжній дешевий талер, сьогодні антикварний ринок України переважно заповнили виробники, що імітують як талер, так і наддрук.

В. Кобринцем на основі дослідження тогочасних архівних джерел було помічено цікаві згадки, де «єфімки» описуються не як талер «з ознакою» (розуміючи наявність обох клейм як одну ознаку – В.Н.), а з «з ознаками», констатуючи кожне клеймо як окрему ознаку³. Ця позиція В. Кобринця не позбавлена логіки, адже відомі і «єфімки з ознаками», де через помилку майстра на монетному дворі одне клеймо не було проставлене⁴, і такі екземпляри, що містили два клейма дати⁵.

Актуальне нині питання ареалу поширення «єфімків з ознаками». І. Спаським зафіксовано більшість відомих знахідок цих монет, де основним ареалом їх побутування визначено сучасні землі українського Лівобережжя та частково Правобережжя, а також землі сучасної Білорусі, одиничні знахідки зафіксовані також в Ютландії та Угорщині⁶. Є. Пуховим введено до наукового обігу скарб із вмістом «єфімків з ознаками» з прикордоння Литви та Латвії⁷.

¹ Там само. С. 69.

² Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 9.

³ Кобринец В.А. К вопросу о «ефимках с признаками» в Беларуси (по материалам Актовой книги Полоцкого магистрата 1656-1657 гг.). Сборник научных трудов «Ученые записки». Т. 18. Витебск, 2014. С. 38-44.

⁴ Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 5.

⁵ Пухов Е. Монета «ефимок с признаком». СПб, 2014. С. 87.

⁶ Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 6.

⁷ Пухов Е.В. Монета «ефимок с признаком». СПб, 2014. С. 58-61.

Дослідник також сміливо припускає, що нові московські монети «абсолютно вільно проникали в Польщу, Прибалтику, а далі і всюди. Схоже, що Європа так і оговтатись не встигла, як зіткнулась із присутністю цих монет на своїх просторах. Якщо ж говорити відверто, то витончений європейський смак навряд чи міг не здригнутись від такого варварського поводження із своїми монетами, понівеченими грубими надкарбуваннями»¹. Із цим амбітним твердженням важко погодитись, враховуючи відсутність достатньої кількості зафіксованих знахідок на території Західної, чи хоча б Центральної Європи, не вдаючись вже у далекий від наукового стиль дослідника. До того ж, практика надкарбування монет в Європі була відома з часів Римської імперії, а в Модерну добу стала майже звичним явищем. Численні приклади монет із наявними на них контрамарками всебічно досліджено та включено до каталогу А. Дельмонте².

З моменту публікації «класичних» праць, присвячених «єфімкам з ознаками», нумізматику поповнилась новими даними щодо знахідок:

1. «Єфімок з ознаками» із колекції НІЕЗ «Переяслав» введено до наукового обігу В. Коцуром (Рис. 14)³.

2. Нові знахідки «єфімків з ознаками» зафіксовано А. Шостопалом на Черкащині⁴.

3. Робота археологічного гуртка Полтавського краєзнавчого музею дала відмінний результат – в урочищі Старі Санжари виявлено скарб із 66 талерів та флоринів, а також 258 ортів, 177 шостаків, 71 трояків та 1561 півтораків, серед яких 8 талерів мали на полі московськи надкарбування⁵. До

¹ Там само. С. 15.

² Delmonte A. The silver Benelux. Crowns – half-crowns and siege coins in the territories of the former northern and southern Netherlands. Amsterdam, 1967. 320 p.

³ Коцур В.П. Талеры и ефимок с признаками в коллекции Национального историко-культурного заповедника «Переяслав», как источник денежного обращения в Украине в XVI-XVIII веках. Acta Archaeologia Lodziensia. Nr 61. Lodz, 2016. P. 77-80.

⁴ Шостопал А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. № 361.

⁵ Супруненко А.Б. Исследования на Полтавщине. Археологические открытия 1983 года. Москва: Наука, 1985. С. 361-362.

речі, І. Спаським також було вказано на знахідку 1909 р. із Старих Санжар, де у складі тезаврації був присутній «єфімок з ознаками»¹.

4. «Єфимки з ознаками» було також виявлено з-посеред чисельного за кількістю скарбу з с. Лелюхівка Новосанжарського району Полтавської обл., – повідомляють З. Зразюк та Н. Стрижакова².

Концентрація такої кількості скарбів із вмістом «єфімків з ознаками» дає змогу констатувати рекордну на сьогодні кількість знахідок в межах одного населеного пункту районного значення. Попередниками за першість брався до уваги ширший ареал – Чернігівська обл. загалом, що має найбільшу кількість зафіксованих знахідок цих монет³.

Погоджуємось із вдалим зауваженням В. Коцура стосовно того, що «єфімки з ознаками» найчастіше зафіксовані саме у складі скарбів, при тому, що одиничні знахідки їх майже не зафіксовані⁴.

Аналізуючи створені тематичні повідомлення на форумі для колекціонерів «Violity», нам удалось зафіксувати відомості про 4 нових знахідки «єфімків з ознаками»⁵.

Відчутним лейтмотивом праць І. Спаського, присвячених питанню поширення московських монет на території Гетьманщини, представлені теми «російської величі» та «повернення України у склад Росії», а також пропаговані дослідником відповідні постулати і щодо причин емісії «єфімків з ознаками». Як, наприклад, теза вченого про те, що «потрібно було створити російську монету, яка могла б бути здатна поширитись в Україні нарівні з уже наявною в обігу там іноземною монетою, адже у найближчому поході російської армії на територію дружнього, який чекав захисту та допомоги, братнього народу,

¹ Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 6.

² Зразюк З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць. Музей та його колекції. Київ: «ІІ, ЛТД», 2003. С. 88.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 123-124.

⁴ Коцур В.П. Талеры и ефимок с признаками в коллекции Национального историко-культурного заповедника «Переяслав», как источник денежного обращения в Украине в XVI-XVIII веках. Acta Archaeologia Lodziensia. №. 61. Lodz, 2016. P. 77-80.

⁵ Нечитайло В.В. Юбилейный аукцион № 1 Киевского «Нумизмат-Клуба». Киевскому клубу 30 лет. Киев, 2010. С. 62.

війська ні в чому не відчували потреби»¹. Звісно ж, ця позиція висвітлена з точки зору поширеної на той час радянської пропаганди, що в умовах сьогодення може впевнено трактуватись із зовсім іншого боку – відвертої експансії Московії проти Української козацької держави в багатьох напрямках, в тому числі у фокусі грошового обігу.

Отже, підсумовуючи викладене вище, ми вважаємо конче необхідною зміну ідеологічного русла у вивченні обігу «єфімків з ознаками» з акцентом на фактах фінансової агресії Московії на етапі планування реформи. Вивчення процесів обігу монет з урахуванням основного ареалу на території сучасної України ми бачимо відмінним від вибудованого в ідеологічно заангажованих працях імперської та радянської доби, лейтмотив яких суперечить історичній дійсності.

Під впливом тих же самих вимог часу викладена і позиція М. Котляра, який вбачав смисл введення до українського грошового обігу «єфімків з ознаками» у спробі «створення російсько-української монетної системи, що базувалась на використанні великої західноєвропейської (талярної) монети з спеціальними контрамарками та мідної копійки»². Знову ж таки, в цій думці не фігурує нічого «українського», адже вчений домінуючу роль відводить очікуванню всебічного панування в Україні російської монети та визначає «єфімки з ознаками» як їхню предтечу. Визначена М. Котляром «російсько-українська» грошова система не має нічого спільного з усім українським та є повною утопією, адже навіть основою закладення так званої «російсько-української монетної системи» вчений називає емітовані європейські монети з московськими рисами, не вказуючи на необхідну наявність у випадку системи у спільних монетах також характерних та притаманних українських рис. У наведених вище рублях Олексія Михайловича вказаний в легенді монети «Малоросійський титул царя» вказує ні на що інше, як на зверхність, та аж ніяк не спільну систему на умовах рівноправ'я.

¹ Спасский И.Г. Исследования в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. Нумизматика в Эрмитаже. Ленинград, 1987. С. 85.

² Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 115.

У даному параграфі дисертації нами запропоновано більш реальні пояснення щодо окремих проблемних питань цієї теми. Проаналізувавши монетні знахідки в Україні з 1996 р., із моменту початку використання приватними особами металодетекторів, ми виявили, що жодної знахідки мідних полтин Олексія Михайловича зафіксовано не було. Це дає можливість висловити припущення про повну відсутність їх в обігу на противагу усталеній в українській нумізматичній історіографії думці щодо присутності цих монет, переправлених із Москви, у ньому. Описані попередниками факти спроб московитів збути нібито прислані з Москви мідні гроші великого номіналу, на наше глибоке переконання, слід вважати актом збуту фальшивих грошей.

У результаті дослідження ареалу обігу та складеної попередниками топографії вивчення «єфімків з ознаками» вдалося встановити район найбільш масових знахідок скарбів із вмістом таких монет. Ним виявився Новосанжарський район Полтавської обл., що раніше залишалося поза увагою дослідників, які концентрували зусилля на пошуку найбільших знахідок навколо області чи історичного регіону – Чернігівщини.

Щодо подальших напрямків вивчення заявленої теми в Україні ми бачимо такі можливі перспективи: пошук «єфімків з ознаками» на раніше не зафіксованих талерах-основах; уведення до наукового обігу нових знахідок та монет із колекцій державних музеїв; внесення коректив у підручники та методичні видання з нумізматики з такою оцінкою ролі та побутування московських монет, яка відповідає історичній дійсності.

Розглянуте проблемне питання має тісний зв'язок з подіями сьогодення, адже залишки результатів економічної експансії проти українського грошового ринку відчутні й нині. По-перше, попри зникнення СРСР як державного утворення вже більше ніж чверть століття тому частина населення продовжує використовувати назву «рубль» стосовно гривні, що є безпосереднім наслідком російського впливу, аналогічного напрямкам реформ московського царя Олексія Михайловича. По-друге, в нумізматичній історіографії протягом усього періоду наукового вивчення питання грошової реформи Олексія Михайловича,

зокрема щодо введення першого карбованого рубля у 1654 р. та «єфімків з ознаками» у 1655 р., прослідковується лейтмотив очікування населенням московських грошей, які мали б спричинити на український ринок «рятівну дію», звільнивши його від «негативних впливів західноєвропейської монети». Вважаємо, що висвітлення дійсності в розглянутому проблемному питанні зумовлене також і викликами сучасності, адже проведення реформ московських монет Олексієм Михайловичем так само, як і пізніше царівною Софією – регентом молодих Петра та Іоанна Олексійовичів, – здійснення спроби введення неповноцінної монети в Україні у 1686 р. мало на меті економічну окупацію та фінансову експансію розвинутого українського проєвропейськи орієнтованого грошового ринку новими московськими монетами із завищеною номінальною ціною проти ринкового курсу, а також і зовсім насправді фальшивими монетами¹.

3.2. Вплив московської дрової копійки на території Гетьманщини

Основною грошовою одиницею в Московській державі тривалий час була срібні копійка та її фракції – донга і полушка, що виготовлялися з металевого дроту за відсталою технологією для Європи вже на сер. XVI ст. Із розвитком торгівлі у першій пол. XVII ст. московська дрова монета потрапляє на українські землі, а починаючи із 1654 р., поступово намагається витіснити якісну західноєвропейську монету. Та попри усталені твердження, опубліковані радянськими нумізматами й переопубліковані сучасними українськими дослідниками, проникнення московської монети мало свої особливості, які раніше не висвітлювалися у вітчизняній історіографії.

Першим українським дослідником, що звернув увагу на питання збільшення впливу московської монети, був В. Шагуєвський². Варто

¹ Нечитайло В.В. Щодо новітніх досліджень питання обігу в Україні московських єфімків з ознаками. Український селянин. Вип. 20. Черкаси, 2018. С. 35-54.

² Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. С. 5.

підкреслити, що на території Гетьманщини зафіксовані досить значні за вмістом скарби дротової московської монети. Українські селяни, на відміну від населення московських земель, займались торгівлею, що дозволяло тезаврувати певні суми грошей. А. Биков, спираючись на архівні джерела, пояснює малу чисельність грошових сум у скарбах, захованих селянами регіонів Вологди та Помор'я, прагненням накопичувати капітал переважно у вигляді нерухомості та худоби, відводячи готівковим коштам другорядну роль¹.

Масовий прилив російських монет зафіксовано дослідниками із середини XVII ст., хоча відомі й більш ранні монети, які, перебуваючи у грошовому обігу Московії, разом із новими монетами потрапляли на українські землі². На підтримку цієї тези вченим наведено у складеній топографії скарби із вмістом московських більш ранніх монет, карбованих за часів Івана III, Івана IV Грозного, Федора Івановича та інших³.

О. Бакалець у дисертаційному дослідженні, опираючись на факт присутності у скарбах монет царя Івана III, висловив тезу про час проникнення московських монет на українські землі, починаючи з XV ст.⁴. Ми вважаємо цю позицію дослідника хибною, адже найбільш імовірним було проникнення цих ранніх монет у незначній кількості разом із монетами Олексія Михайловича у другій пол. XVII ст. Підтвердження цієї тези – стан знахідок. Більшість монет Івана III та Івана IV Грозного у складі скарбів другої пол. XVII ст. мають досить поганий стан збереження, що свідчить про тривале перебування їх в обігу. Хоча ранні монети руських князівств (Москва, Твер, Ростов та ін.) потрапляли до грошового обігу у прикордонні райони України, щоправда, в досить незначній кількості.

Показовим у цьому плані скарб з м. Опішні Зіньківського району Полтавської обл., датований 1660-ми рр., з урахуванням його «наймолодшої

¹ Быков А.В. Наличные деньги крестьян Северной Руси и некоторые проблемы тезаврации кладов первой половины XVII в. Тезисы докладов и сообщений «Всероссийская нумизматическая конференция». Вологда, 18-21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С. 55-57.

² Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 127.

³ Там само. С. 134-137.

⁴ Бакалець О.А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1764 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.06. Київ, 2007. С. 9.

монети» – бранденбургсько-пруського орта Фрідріха Вільгельма 1657 р. Серед 572 монет даного грошового комплексу, переважно монет Речі Посполитої й талерів Голландської республіки, було 44 копійки Михайла Федоровича та «ефімок з ознаками»¹.

За даними Г. Козубовського, на території давнього Києва зафіксовано 10 скарбів другої пол. XVII ст., з яких 9 містили й московську монету². Дослідник відзначає чітке територіальне розмежування знахідок монет, які концентрувалися переважно на території «Верхнього міста», в той час як на території «Нижнього міста» – на Подолі – знахідки московських монет так само, як і змішаних скарбів, не зафіксовані. Причиною цього територіального розмежування Г. Козубовський називає той факт, що московські стрільці, які несли службу в Києві, мали власні поселення на території саме «Верхнього міста» та отримували жалування московськими монетами, не маючи права торгувати на Подолі. Специфіку грошового обігу в м. Києві у другій пол. XVII ст. визначали не лише загальні політичні та економічні фактори, а й факт наявності в місті двох торгів, де використовувалися сепаратно московські та польсько-литовські монети³.

Такий висновок підтверджує й О. Белая, яка, опираючись на архівні джерела, вказує на виявлення на території «Верхнього міста» 14 скарбів московських монет⁴. Найбільш чисельною з опублікованих О. Белою скарбових знахідок був комплекс з території Маріїнського парку, виявлений у 1854 р., до складу якого входило 1076 московських дровових срібних монет⁵.

Ситуацію з паралельною участю західноєвропейських та московських монет на території Гетьманщини вдало охарактеризував І. Сінчук, висловлюючись сучасними економічними термінами: «вільною економічною

¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 142.

² Козубовский Г.А. «Стрелецкие клады» XVII ст. в Киеве. Тезисы докладов и сообщений «Всероссийская нумизматическая конференция». Вологда, 18-21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С. 63.

³ Там само. С. 64.

⁴ Белая О. Архівні джерела про монетні скарби Києва. Пам'ятки. Археографічний щорічник. № 14. Київ, 2013. С. 193.

⁵ Там само.

зоною»¹. Також вдалий, на наше переконання, вислів В. Рябцевича та В. Титока про те, що: «серйозно протистояти системі, що склалась на Україні (та в Білорусі), що мала безліч великих номіналів, російська «копійчана» система не могла»².

Курсове співвідношення московської копійки до монет Речі Посполитої у другій пол. XVII ст. вираховано та аргументовано М. Котляром і полягає у паритетності «шага», або трояка – двом копійкам, а «чеха», або півторака – одній копійці³. При цьому пізніші півтораки були паритетні й пізнішим московським копійкам, так само й «чехи» Яна II Казимира вже відповідали копійкам Петра Олексійовича, які не були рівними зі старими півтораками Сигізмунда III Вази⁴.

В. Шугаєвський наводить приклад оцінки курсового паритетного співвідношення у 1660 р. московської копійки до польсько-литовського півторака, спираючись на використання такого курсу при захопленні поляками ратної казни у битві під Ляховичами, коли винагороду воїнам видавали забраною московською монетою, рахуючи срібну за півторака, а мідну за шеляг⁵. Власне, саме ці монети й могли пізніше потрапляти до скарбів Правобережжя та бути присутніми у знахідках, описаних попередниками як «вплив» та «високу популярність» московських монет. Ученим також вираховано співвідношення московської копійки до інших популярних монет Речі Посполитої, де шостак курсував паритетно 4 коп., орт – 12 коп., а тимф – 20 коп.⁶.

Через проросійську політичну спрямованість переважної більшості наукових досліджень радянського часу М. Котляром надається позитивна

¹ Синчук И.И. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 208.

² Рябцевич В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII века в кладах Белоруссии и Украины. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). Древности Белоруссии. Минск, 1969. С. 427.

³ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 145.

⁴ Синчук И.И. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 208.

⁵ Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. С. 28.

⁶ Там само. С. 28-29.

оцінка проникнення московської монети на грошові ринки України, зокрема активно наголошується на недоліках європейської монети, при цьому автор свідомо приховує недоліки московської. До речі, як і демонструє переваги позитивних рис московської над такими ж самими рисами іноземних монет. Згідно з продиктованими радянською тоталітарною системою переконань вченого, західноєвропейська монета спричинилася до введення грошового обігу України в глибоку кризу, «порятунком» від чого могла слугувати лише московська монетна система¹. Також М. Котляр наводить негативну характеристику існування системи доплат в іноземній монеті, враховуючи побутування польсько-литовських монет нижчої якості, у той час як московські монети зберегли у другій пол. XVII ст. більш-менш сталу якість².

Описуючи обіг польсько-литовських монет на території України, М. Котляр справедливо зауважує про незначну роль монет польського короля Владислава IV Вази (1632-1648), хіба «якщо не рахувати російських срібних копійок, які від його імені карбували у Москві у 1610-1612 рр.»³. Р. Яушевою-Омельянчик вказано на присутність копійок Владислава Жигімонтовича у 3 скарбах, які зберігаються в НМІУ, виявлених поблизу сіл Великі Єрчики та Китаєво а також у складі скарбу без інформації про місце знахідки⁴.

В. Шугаєвський об'єктивно назвав причини поступового збільшення кількості московської монети у грошовому обігу Гетьманщини через зменшення карбування монет у Польщі – головному центрі постачання монет на українські землі до 1654 р., а також посилення впливу Московії на Українську козацьку державу після Переяславської Ради 1654 р., у результаті якої відбулася зміна центру постачання монет на Лівобережжя⁵.

¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 130.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1981. С. 217.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 118.

⁴ Яушева-Омельянчик Р.М. Монети Польши и Московского государства в кладах Украины (на материалах Национального музея история Украины). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 103.* Її ж. Яушева-Омельянчик Р.М. Скарб знайдено. Нумізматика і фалеристика. № 1. Київ, 2002. С. 12-13.

⁵ Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська думка, 1918. С. 5.

Привертають увагу знайдені археологами на території Богородицької фортеці розрубані навпіл дротові московські копійки, що могли бути фрагментовані внаслідок нестачі дрібних монет та потреб розміну та розрахунку при торгівлі¹. Розрубання монет для полегшення грошових розрахунків обмежувалось царським урядом, щодо цього було опубліковано відповідний указ. Виготовлення срібних монет із дроту припинилось у Московській державі у 1717 р., що стало завершальним етапом їхнього обігу². І. Спаський підкреслив, що остання дротова копійка «була знищена реформатором Петром I, що ненавидів її як символ економічної та технічної відсталості Росії»³. Проте зафіксовані нами знахідки та результати пошуків інших дослідників свідчать про присутність дротової московської копійки у грошовому обігу Гетьманщини аж до 1730-х рр., навіть попри заборону російського уряду 1727 р. щодо її прийому⁴. Зафіксовані на території Черкащини скарби дають уявлення про затримання срібної дротової копійки у грошовому обігу до 1750-х рр. Свідчення цього – скарб із с. Мельники Чигиринського району Черкаської обл., в якому тевразовано більше 200 срібних копійок Петра I, три пятикопійчаники 1720 р., 40 денег та 18 полушок 1730-х та 1750-х рр.⁵.

Поширеність дротової срібної копійки не обмежилась виключно Гетьманщиною та прикордонними із Річчю Посполитою територіями. Підтвердження широкого поширення московських копійок підкреслює наведений М. Котлярем приклад фігурування згадок про копійки та їхнє курсування у Львові в актах рахунків Ставропігійського братства⁶. Аналізуючи архівні джерела, М. Котляр також установив присутність московських монет та

¹ Шалобудов В. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 111.

² Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 183.

³ Спасский И.Г. Исследования в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. Нумизматика в Эрмитаже. Ленинград, 1987. С. 87.

⁴ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1971. С. 183-185.

⁵ Шосто́пал А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 71.

⁶ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 114.

їх поширення на території Волині, де їхня кількість указана як значна, а на Поділлі та в Галичині значно менша¹. Натомість, на основі вивчення монетного комплексу XVII ст., знайденого 2002 р. на околицях м. Бар Вінницької обл., О. Бакалець робить висновок про непоширеність московських монет на Поділлі². З тезою дослідника про незначну роль московської монети у Барському воєводстві можна погодитись, але враховуючи те, що введений до наукового обігу О. Бакальцем скарб складається всього лише з 76 монет, ці висновки можна вважати перебільшеними. До того ж, у подальших дослідженнях грошового обігу сучасної Вінниччини дослідник наводить приклади знахідок московських монет, починаючи від Івана IV у складі скарбів XVII ст.³

В. Рябцевичем названо одну із вагомих причин повільності проникнення московських монет на всю територію України, що мала місце через заборону московською владою вивезення срібних монет за кордон⁴.

Окрім мідних копійок, що виготовлялись потужностями Московського, Тверського та Кукенойського монетних дворів, у грошовому обігу також були присутні й інші мідні номінали дровових монет – гріш (2 копійки) та деньга ($\frac{1}{5}$ копійки), що карбувались на більш пізньому етапі реформи та в подальшому не набули масового характеру в грошовому обігу, відповідно, стали епізодичними та рідкісними нумізматичними артефактами. Перша згадка про них зафіксована К. Базилевичем 3 червня 1655 р.⁵ Вже наприкінці 1656 р. уряд починає обмежувати деякі функції нових мідних грошей та започатковує цілеспрямовану політику на викачування срібла з населення, при чому дорогоцінний метал став зникати з обігу, осідаючи у скарбах та скарбницях монастирів, землевласників та купців⁶. Виробництво монет за часів Олексія

¹ Там само. С. 127.

² Бакалець О.А. Барський скарб польсько-литовських монет XVII ст. Історико-географічні дослідження в Україні. № 7. Київ: Інститут історії НАН України, 2004. С.329.

³ Бакалець О.А. Талер у грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни. № 12. Київ, 2005. С. 158.

⁴ Рябцевич В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII века в кладах Белоруссии и Украины. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). Древности Белоруссии. Минск, 1969. С. 427.

⁵ Там само. С. 21.

⁶ Там само. С. 30.

Михайловича тривало протягом 9 років на згаданих вище 3-х монетних дворах. Зростаюча інфляція та падіння купівельної спроможності грошей виявили всі недоліки економічної системи та підірвали віру населення в те, що царська влада спроможна забезпечити повноцінність грошей в державі¹.

Цікаве у фокусі нашого дослідження спрямування грошових пототків мідними грошима з боку московського уряду на території сучасних України та Білорусі, де, власне, і проходила лінія фронту між Московським царством та Річчю Посполитою, а мідні копійки використали для фінансування військових московських гарнізонів, що дислокувались в Україні. Дуже скоро срібні гроші повністю зникли з усієї території військового протистояння².

Критичним моментом для мідних грошей став кінець 1658 р., коли на грошовому ринку став відчутно з'являтися лаж між срібними та мідними монетами³. Щодо українських земель, то ще з сер. 1658 р. ситуація склалась проти планів московської влади, адже гетьман Іван Виговський став на сторону Польщі. Широко відомий той факт, що Іван Виговський на з'їзді полковників у Корсуні, кинувши на стіл дістані з кишені мідні московські гроші, промовив до козаків: «Хоче нам цар Московський давати жалування мідними грошима; але що то є за гроші, як нам їх брати?»⁴. На початку 1660 р. Юрій Хмельницький подав на ім'я царя скаргу про те, що московські торговці не приймають у населення їх же ж мідні розмінні монети, а селянське населення користується литовськими дрібними грошима⁵. Таким чином, навесні 1662 р. настає деморалізація московських військових частин на території України, стрільці, не маючи можливості купити провізії за мідні гроші, опиняються на межі бунту. Падіння цінності мідних монет проти вартості срібних не відчувалось настільки гостро в глибині Московського царства, як на території Гетьманщини.

Цитуючи спогади сучасників та очевидців подій у Москві 1662 р., К. Базилевич наводить свідчення про наявність великої кількості фальшивих

¹ Там само. С. 71.

² Там само. С. 32.

³ Там само. С. 33.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 35.

мідних грошей, адже їхнє виготовлення фальшивомонетниками через відсутність процесу покриття сріблом та простою технікою карбування видавалось на перший погляд досить нескладним. До того ж, влада остерігалась можливості ввезення підробок із-за кордону¹. Очікування московського уряду неодноразово виправдались, адже факти ввезення підробок були зафіксовані в Гданську². Погоджуючись із повністю правильним висновком про причини появи фальсифікатів монет в часи Олексія Михайловича – через існування величезної вартісної різниці між мідними та срібними монетами (у випадку посріблення чи лудіння мідних монет), між номінальною вартістю і фактичною собівартістю (у випадку підробки власне мідних монет із сировинної міді), незрозумілими вважаємо окремі аспекти дослідження, здійсненого К. Базилевичем. Проаналізувавши зафіксовані нами знахідки одиничних монет та скарбів на території України, ми відзначаємо домінування серед підробок фактів покриття поверхневим шаром недорогоцінного металу монет державного зразка, натомість, власне підробок саме мідних монет нами майже не зафіксовано. З цього виходить, що К. Базилевичем, імовірно, було допущено неточність у класифікації фальшивих монет, що сьогодні відома та якісно розроблена нумізматами³.

Питання щодо ролі номіналів московських мідних монет у грошовому обігові Гетьманщини надзвичайно цікаве та спорадично висвітлене у вітчизняній та зарубіжній літературі. Знахідки їх досить рідкісні. О. Прядко та О. Юрченко повідомляють про знахідку мідного алтина Олексія Михайловича неподалік с. Пристроми Переяслав-Хмельницького району на Київщині⁴. Археологи припустили, що монета належить до карбування монетного двору у Пскові, але не вказали її вагу, окресливши лише відомості стосовно досить

¹ Базилевич К.В. Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук, 1936. С. 48-49.

² Paszkiewicz B. False kopecks of Tsar Alexis Mikhailovich in Gdansk. Numizmatikos rinkiniai: istorinės Lietuvos ir su ja susijusių šalių paveldas. Vilnius: «Lietuvos nacionalinis muziejus», 2015. P. 131-141.

³ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 11-17.

⁴ Прядко О., Юрченко О. Нумізматичні знахідки ранньомодерного часу з с. Пристроми на Переяславщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 24. Київ, 2015. С. 143, 147.

незадовільного стану знахідки. Враховуючи той факт, що головним ідентифікаційним фактором фракцій, відмінних від копійки, в часи Олексія Михайловича вважається вага монет, яку автори повідомлення не вказали, ми вважаємо ідентифікацію знахідки як алтина сумнівною. Можна припустити, що найбільш імовірно це мідна копійка карбування Пскова, де вершник зображується з булавою замість списа. М. Котляром відмічено переважну локалізацію знахідок московської дрової мідної монети на Київщині і лише 1 скарб зафіксовано на Полтавщині¹. А. Шостопалом повідомляється про знахідку в районі затопленого с. Матьки Черкаської обл. гаманця з 6 срібними копійками Петра I та «полушки мідні маленькі»² в кількості 4 одиниці. Можна припустити, що так публікатором були ідентифіковані дрібні номінали монет Олексія Михайловича, але, враховуючи повну відмову від їхнього використання у грошовому обігу ще в 1663 р., можна висловити припущення про помилкову ідентифікацію А. Шостопалом цих монет. Цілком можливо, що знайдені в Чорнбаївському р-ні монети були старими підробками у збиток грошовому обігу.

На нашу думку, високо імовірним є те, що падіння курсу мідної монети стало лише приводом для масових хвилювань, адже внутрішні протиріччя у Московії назрівали ще з часу повстання 1648 р., коли міщани виступили з вимогою припинити безвладдя, організоване боярином Б. Морозовим. Тоді міщани звернулися з вимогою до царя покарати осіб, винних у зловживаннях та фінансових махінаціях з мідною монетою, і навіть родича царя, І. Милославського, та приближених до царя осіб, Ф. Ратіщева, Б. Хітрово та С. Стрешньова, котрих було звинувачено у державній зраді³. Саме тому ми повністю погоджуємось із тим, що події 1662 року у Москві не можна однозначно трактувати, тобто лише як «мідний» бунт, адже повстання мало передумови різного характеру.

¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 128.

² Шостопал А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 70.

³ Шуст Р.М. НумізMATИКА. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С.173.

15 червня 1663 р. царським указом мідні гроші були відмінені, а відповідно до цього урядом було поновлено вимогу сплачувати податки срібними монетами, адже тепер вони офіційно повністю повертались до обігу¹.

Вдале, на нашу думку, зауваження Л. Башинської у публікації московських монет з колекції БКМ, що після краху реформи влада пропонувала населенню обмін «один рубль на мідній монеті на одну копійку сріблом»². Більшість радянських дослідників вказує на вираження співвідношення обміну як 100 до 1, що теж є правильним, але протиставлення саме рубля проти копійки підсилює, на наш погляд, сприйняття всього обсягу здійсненою московською владою афери проти свого та українського народів.

Цікавий факт знахідки в Києві на території Старого міста у 1853 р. кількох мідних зливків, перетоплених з московських монет Олексія Михайловича³. 11 червня 1663 р. опубліковано іменний царський указ: «Про знищення у Москві та інших містах мідної грошової справи, про заведення у Москві срібного монетного двору, про сплату жалування срібними грошима та збору податків такою ж монетою»⁴. Крайнім терміном прийому мідних грошей у розрахунок визначалось 15 червня відповідно до іменного царського указу: «Про сплату казенних сборів недоїмок та приватних боргів срібними грошима за курсом»⁵. У той же час В. Рябцевичем на основі аналізу письмових джерел та кількості збережених скарбів із мідними монетами Московської держави зроблено висновки про досить незначну роль мідної монети в обігу України та Білорусі, піддаючи сумніву тези попередників про те, що у зоні військового протистояння московитів і поляків мідна дротова монета стала чи не єдиним платіжним засобом⁶.

¹ Базилевич К.В. Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук, 1936. С. 72-73.

² Башинська Л.С. Монети Російської держави XVI-XVIII ст. у фондах БКМ. Юр'ївський літопис. № 14. Біла Церква, 2015. С. 106.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 147.

⁴ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 3.

⁵ Там само. С. 5.

⁶ Рябцевич В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII века вкладах Белоруссии и Украины. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). Древности Белоруссии. Минск, 1969. С. 432.

З іншого боку, мізерна фактична ціна та завищена номінальна ціна створювали умови для мінімізації зацікавленості населення у приховуванні скарбів із мідних монет, адже в цьому було досить мало економічного змісту. Можна припустити, що збережені до нашого часу скарби з виключно мідним складом є результатами екстреного збереження цінностей та скарбами надзвичайних ситуацій.

Отож, основу грошового обігу Московії складали срібна та часом мідна монета, виготовлені з дроту. Окреме місце займала золота монета, що в цей час набуває своїх особливостей. У Московії тривалий період не існувало практики карбування власних золотих монет. Після першої появи «золотого угорського» за часів правління Івана III (1462-1505) більш-менш регулярно була практика карбування золотих нагородних копійок фракцій золотого угорського – $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$, 1, 3, 5, 8 та 10 золотих. Часто ці нагороди підшивались до головного убору чи одягу. Відомо, що в літописах Самійла Величка та Григорія Грабянки наведено відомості про нагородження козаків Івана Золотаренка золотими дрововими копійками за участь у поході 1654 р. під Смоленськ. Козацьке військо було відзначено 30 тис. золотих у $\frac{1}{4}$ угорського та 165 монетами вартістю 1 та 3 угорських золотих¹. М. Котляр також згадує нагородження козацького війська золотими копійками після Переяславської Ради². А. Мельникова довела, що нагородні золоті монети Московії карбувались на Старому московському монетному дворі³. Відомості щодо знахідки у 2013 р. золотої копійки царя Олексія Михайловича на території України зафіксовані в журналі «Violity»⁴.

Наступним етапом проникнення золотої московської монети на територію Гетьманщини було нагородження золотими «угорськими» 1687 та 1690 рр., карбованими від імені цариці Софії а також молодих Петра та Іоанна

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С.174.

² Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 115.

³ Мельникова А.С. Старый Московский денежный двор во время денежной реформы 1654-1663 гг. Археографический ежегодник за 1964 год. Москва: Наука, 1965. С. 78-79.

⁴ Лучшие находки 2013 года. Журнал Violity – Отдых и путешествия. № 1. Киев, 2013. С. 17.

Олексійовичів, як перебували під її регенством. Ці монети видавались учасникам невдалих військових походів проти Кримського ханства. Виготовлені на Московському монетному дворі та в Оружейній палаті, золоті червінці видавались учасникам походу й під командуванням Івана Самойловича та Івана Мазепи. Проте молоді царевичі, побоюючись усунення їх від влади, вороже відреагували на введення цих нагородних монет¹.

Нагородний золотий царівни Софії за Кримські походи – досить рідкісний у знахідках українських земель. В експозиції НМІУ представлено подібну монету з отвором, що свідчить про довгий час використання її як елементу прикраси одягу, традиційного явища для нагороджених московськими золотими копійками стрільців, а також високу ймовірність локалізації знахідки на території України.

Відзначимо, що золоту монету у чверть угорського 1665 р. нами було зафіксовано у знахідці у складі скарбу в районі м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл. (Рис. 15). Серед новітніх знахідок з Чернігівської обл., здійснених місцевими краєзнавцями, нам удалось зафіксувати рідкісний алтин, карбований від імені царівни Софії (Рис. 16)².

Отже, опубліковані попередниками лише джерела про сутність золотих дровових московських монет підтверджуються новітніми знахідками. До того ж, знахідки на території України золотих дровових московських монет у складі скарбу свідчать про те, що ці монети окрім функції нагороди також виконували функцію платежу, будучи повноцінними монетами грошового обігу. Можна впевнено припустити, що описане М. Котляром та В. Рябцевичем «нагородження» козаків війська Богдана Хмельницького було звичайним жалуванням та виплатою, які здійснювалися золотою монетою. Така форма оплати ніяк не свідчить про описану попередниками форму відносин українців як підданих Московського царства, а була оплатою за надані військові послуги та підтримку на паритетних умовах, що було приховано і замасковано

¹ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 175.

² Нечитайло В.В. Аукцион Киевского «Нумизмат-Клуба». Киев, 2011. С. 31.

радянськими істориками в описі головної функції золотої дрової копійки як переважно своерідної нагороди, аніж обігової монети.

3.3. Реформи Петра I та приєднання грошового ринку до імперського

Спроби приєднання української проєвропейськи орієнтованої фінансової системи до російської були здійснені московським урядом одразу після підписання Переяславських угод у 1654 р. Р. Шуст указує, що згідно з Березневими статтями царський уряд брав на себе зобов'язання фінансового забезпечення Війська Запорозького, які не виконував у повному обсязі, а натомість вимагав у Богдана Хмельницького переказу значних фінансових сум до скарбу Московії, що зазнала величезних утрат внаслідок покриття воєнних видатків. У червні 1657 р. московський посол, боярин Ф. Бутурлін, перебуваючи в Чигирині, вимагав від Павла Тетері сплати Гетьманщиною коштів на користь царської скарбниці, що суперечило домовленостям 1654 року¹.

Втіленими в життя та невтленими (проектними) заходами Московії щодо Гетьманщини стали карбування імітації півтораків Речі Посполитої у Севську та Путивлі. Перші спроби економічної експансії Московії проти України мали місце ще за часів спільного правління малолітніх Петра та Івана Олексійовичів під регентством їх старшої сестри Софії (1682-1689 рр.). О. Бакалець пояснює причини появи севського чеха 1686 р. грошовим дефіцитом у Московії², не згадуючи при цьому політичного підґрунтя цієї монетної емісії.

Однією з передумов карбування «севських чехів» стала ініціатива гетьмана Івана Самойловича, що звернувся із відповідною пропозицією до

¹ Шуст Р.М. НумізMATика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С.167.

² Бакалець О.А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1764 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.06. Київ, 2007. С. 8.

царської канцелярії в березні 1674 р. Гетьман пропонував налагодити випуск монети, стилістично подібної до півторака Речі Посполитої, але за якістю нижчої за монети Сигізмунда III та вищої від монет Яна II Казимира¹.

Проти усталеної в нумізматичній історіографії думки про призначення цих монет виключно для земель Лівобережної України, В. Рябцевичем було висловлено думку про наявність у Москві планів поширення нової низькоякісної монети і на білоруські землі, де, за даними вченого, севська монета набула вартості 40% проти півторака Речі Посполитої².

На монетному дворі, використовуючи провідне на той час обладнання – вальцверки, звезені до м. Севська, розпочинають виготовлення типологічної імітації польсько-литовських монет номіналом у півтора гроші, датованих 1686 р. Згідно з дослідженням Р. Шуста, пошук московською владою вдалих різьбярів для виготовлення штемпелів для Севського монетного двору був значно ускладненим, а тому владою до справи чехів окрім переведеного із Білгорода Янка Гранковського та обладнання з гетьманського монетного двору у Лисянці було долучено й раніше осуджених фальшивомонетників³. Зазначимо, що, попри вдалі зауваження у висвітленні історії організації карбування севських чехів та їх обігу, Р. Шустом у підписі абрису монети вказано виробництво її з міді⁴, що, на нашу думку, може бути результатом допущеної неточності, адже відомі у знахідках монети виготовлялись із низькопробного срібла, в той час як тогочасні фальсифікати нам не відомі. До того ж висловлюємо сумнів та відзначаємо надто низьку імовірність того, що приватна підробка за прототипом «севського чеха» може бути знайденою на території сучасної України чи Росії, адже фальшивомонетникам того періоду в обігу були доступні більш популярні та бажані для населення повноцінні

¹ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 176-177.

² Рябцевич В.Н. Дело Лариона Уваровича (К вопросу об обращении севских чехов в Белоруси). Тезисы докладов и сообщений «Всероссийская нумизматическая конференция». Вологда, 18-21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С. 69.

³ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 178-179.

⁴ Там само. С. 178.

монети. Вибір московськими урядовцями за прототип для масового монетного карбування саме півторака Речі Посполитої не викликає здивувань, адже, погоджуючись із позицією М. Котляра, польсько-литовський півторак, або «чех», можна сміливо назвати найпопулярнішою та загальноживаною монетою в Україні протягом XVII ст.¹ Кількісну перевагу польсько-литовських півтораків власне на українській землі вдало, на нашу думку, пояснює у своїй розвідці І. Сінчук, котрий охарактеризував севські чехи як «московські півтораки»² та «чехи полкового карбу»³. Цікаво, що архівні джерела, введені до наукового обігу І. Сінчуком, указують на залучення до виготовлення монет у Севську полонених турків та кримських татар, переведених з різних місць гетьманом Іваном Самойловичем та Іваном Мазепою⁴.

Проте спроби випробування нової монети на ринках у Ромнах зазнали невдачі, виконавці доручення доповіли, що українське населення відмовляється сприймати низькоякісні севські монети та віддає перевагу старим польсько-литовським півторакам⁵.

У контексті протистояння польсько-литовської та московської монети в Гетьманщині варто нагадати проаналізований І. Сінчуком⁶ указ співправителів Іоанна та Петра Олексійовичів від 4 березня 1683 р. «Про збір в Українських містах Севського та Білгородського полків мита та питного податку срібними дрібними грошима та польськими чехами, про заборону обмінювати з прибутку срібні дрібні гроші на польські мідні чехи та про злишення збору з Трубчевського уїзду у приказ Великого Двору як і раніше»⁷. Складно не погодитись із трактуванням дослідником цього документу як дозволу на обіг польсько-литовської монети на території Московії, що також дозволяє

¹ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 142.

² Сінчук І.І. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 200-201.

³ Там само. С. 205.

⁴ Там само. С. 203.

⁵ Шуст Р.М. Нумізматики. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 180.

⁶ Сінчук І.І. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 200.

⁷ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 14.

подивитись з іншого ракурсу на питання висвітлення радянськими та сучасними російськими нумізматами «впевненого поступового» захоплення грошового ринку московською монетою проти «незручної» польської.

Цікавий, на нашу думку, факт визнання самою московською владою нових севських монет як «мідних чехів», про що зроблений висновок І. Сінчуком на основі актових джерел. Зокрема, в Архіві Міністерства Юстицій у справах Білгородського розрядного столу міститься документ від 1686-1697 рр. – «Дозвіл на обіг та прийом до казни мідних чехів севського карбу (міста Білгород, Короч, Коростенськ, Олешня, Суджа, Севськ, Усерд)»¹. Навіть пізніше, при згортанні проекту з уведення імітації польсько-литовських півтораків з Севська, московська влада бачила необхідним при вилученні цієї монети проводити афінаж срібла від міді, якої у складі цих монет була значна кількість².

Отже, проект з упровадження на грошовий ринок Гетьманщи неповноцінної монети ознаменувався як перша спроба фінансових експериментів московської влади над Україною, що зазнав невдачі.

Археологічні знахідки чехів Севська 1686 р. досить нечисленні, зокрема, одна монета потрапила до рук археологів при розкопках Богородицької фортеці у 2009 р.³ Нові дані про знахідки севських чехів 1686 р. ми отримали, проаналізувавши архів Інтернет-ресурсу «Violity»⁴. Це зафіксовані нові знахідки цих монет у Волинській (Рис. 17) та Чернігівській областях (Рис. 18)⁵. Чи не єдиним екземпляром севського чеха серед музейних зібрань України є така монета у колекції НМІУ (Рис. 19)⁶.

¹ Там само. С. 19.

² Сінчук І.І. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 204

³ Шалобудов В. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 111.

⁴ Нечитайло В.В., Замеховський С.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. С. 166.

⁵ Нечитайло В.В. Нові знахідки севських чехів 1686 року на території України. Збірник наукових праць. Нові дослідження пам'яток козацької доби. № 28. Київ, 2019. С. 267-270.

⁶ Бойко-Гагарін А.С. Нове надходження до зібрання НМІУ – «севський чех» 1686 року. Нумізматика і Фалеристика. № 2. Київ, 2018. С. 16-18.

Також московською владою як потенційний центр монетного карбування «чехів» розглядався Путивль¹. Необхідні для карбування нових монет у 1677 р. срібло та мідь було доручено постачати гетьману Івану Самойловичу². Проект (абрис та опис) путивльського чеха опубліковано В. Шугаєвським³. (Рис. 20). Цікава у проекті, на нашу думку, відсутність легенди на аверсі монети, хоча в чотирикутному гербі замість Орла та Погоні, як гербів Речі Посполитої, планувалося вжити герби Московії та самої Москви – двоголового орла та Георгія Побідоносця. Як монетний знак у нижній частині легенди замість звичних на польсько-литовських монетах знаків «Сас» або «Пулкозіц» планувалося вжити знак мінцмейстера у вигляді якоря. Цікаво, що відомі півтораки Сигізмунда III Вази з контрамарками у вигляді якоря (Рис. 21), точна ідентифікація яких на сьогодні невідома, проте, враховуючи складову іконографії путивльського чеха, ми вважаємо за доцільне висловити деякі власні припущення щодо згаданих надкарбувань.

Така контрамарка характерна лише для польсько-литовських півтораків та надзвичайно рідкісна у знахідках зі скарбових комплексів України. Найбільш цікавою серед таких монет є грош м. Риги 1616 р. із нанесеною аналогічною контрамаркою. Можна припустити, що між запланованим знаком на монетах у Путивлі та цими контрамарками може бути зв'язок, чинність та умови якого на сьогодні важко однозначно встановити через відсутність широкої бази знахідок та скарбів, а також підтверджень у тогочасних джерелах. Вважаємо, що зараз найбільш достовірну версію щодо походження контрамарки на півтораках варто шукати у приватних емісіях панських мастків сер. XVIII ст., подібних до детально вивчених міжнародним авторським колективом⁴, що може виходити за хронологічні межі нашого дослідження. Незрозумілим є позначення цифр в

¹ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 155.

² Шугаєвський В.А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XIX. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 56.

³ Шугаєвський В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. С. 43. Рис. 18.

⁴ Бойко-Гагарин А.С., Гринкевич В.И., Цвирко С.Л., Зайончковский Ю.В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII века в Восточной Европе. Львівські нумізматичні записки. № 10. 2013, Львів, 2014. С. 23-35.

оформленні реверсу проекту путивльського чеха, а саме цифри «29» на місці, де зазвичай проставляються останні цифри дати на півтораках та драйпелькерах. Невже московська влада планувала вводити населення в оману хибною датою – 1629 р., мовби продовжуючи так емісію півтораків, припинену ще у 1627 р.? Існують також півтораки 1628 р., переважна більшість із яких – фальсифікати того часу із хибною датою. Датування проекту 1670-ми рр. наводить на думку про реальне датування проекту 1674 р., але всередині держави традиційно вказувався номінал, який вже на час затвердження проекту вказувався на монетах як «60», або $\frac{1}{60}$ талера, проте у другій пол. XVII ст. талер вартував уже 90 грошів. На нашу думку, логічніше було б вказування на монеті курсового співвідношення талера до московської копійки, для якої ця монета планувалась бути паритетною. З іншого боку, враховуючи вже відому практику введення неповноцінної монети у 1686 р., прослідковується аналогія і з проектом попередника севського чеха, його путивльського зразка, що навіть у проекті визначався не як $\frac{1}{60}$, а $\frac{1}{74}$ талера, при цьому будучи гіршим за вмістом металу. Отже, точну ідентифікацію призначення нанесених на проекті цифр на сьогодні нам достовірно невідомо, наукову новизну на даному етапі дослідження ми бачимо у висловленні бодай припущень щодо трактування цих позначок, що варто ще буде підтвердити із віднайденням нових документів та свідчень або скарбів.

Срібна та золота монета осідала у скарбницях заможних верств українського населення, церков та монастирів, багатих купців, що намагались зберегти повноцінну «добру» монету, а «лиху» монету зменшеної вартості збути до подальшого грошового обігу. Р. Шуст вдало називає яскравим прикладом багатих грошових тезаврації знайдений у 1898 р. у Києві величезний скарб золотих та срібних монет указанного періоду¹.

Переломним у «протистоянні» європейської та московської грошових систем на території Гетьманщини став поч. XVIII ст., коли срібна дротова

¹ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 176.

копійка та інші московські монети поступово витісняють монети Західної Європи, зокрема монети Речі Посполитої. Цей процес вдало підкреслений М. Котляром цитатою з літопису Самійла Величка: «после баталії Полтавской зо Шведом монету старовічную Польскую зо всеї Малої Росії, то есть леви, орлянки, чвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осьмаки і лядськії зо всеї Малой Росії вивел і вигубіл: тільки таляров да червоних памятка остался»¹. Проте проведене нами дослідження підтверджує тезу О. Бакальця про повне виведення західноєвропейської монети з грошового обігу Лівобережжя та зайняття панівного становища російською монетою лише наприкінці XVIII ст.²

На введення мідної монети машинного карбування в Московії царя Петра I надихнули приклади успішного функціонування цих монет у Західній Європі, в чому монарх пересвідчився під час тривалих мандрівок³. Нові московські монети машинного карбування мали часті дефекти, що могло також викликати у населення відмову. Наприклад, у Києво-Печерській фортеці князь Петро Олексійович Голіцин оголошує указ Петра I про заборону купцям відмовлятися від прийому мідних та срібних монет із пошкодженим зображенням герба та інших зображень⁴. З виведенням з обігу у 1731 р. полушок, що карбувались у 1718-1722 рр., у московській скарбниці їх було зібрано більше 5000 пудів монетою після викупу їх у населення за ціною 20 рублів за пуд монет без розбору, чи то монети справжні, чи фальшиві.

Знахідка Є. Кабанцем та В. Сиротою мідної полушки 1700 р., першого року карбування⁵, у монетному комплексі з розкопок Близьких печер Києво-Печерської Лаври⁶ свідчить про те, що мідні монети машинного виробництва

¹ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 132.

² Бакалець О.А. Українські літописи XVII – XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. Спеціальні історичні дисципліни. № 11. Ч. 1. Київ, 2004. С. 223.

³ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 182.

⁴ Волошин Ю. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. Київ: Наш час, 2012. Документ № 293.

⁵ Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть I. (1699-1740). Киев: «Юнона-Монета», 2003. С. 163.

⁶ Кабанець Э.П., Сирота В.В. Вивчення нумізматичного комплексу XVII ст. з Близьких печер Києво-Печерської Лаври. Музейні читання. Київ, 1999. С. 175.

потрапляли на територію України вже з самого початку їх виготовлення у Московії. Також на перебування в українському грошовому обігові мідних монет з 1700 р. вказує і М. Котляр¹. Про потрапляння ранніх монет свідчить і знайдення у складі відомого скарбу-велетня із Києво-Печерської Лаври (Рис. 22), виявленого у 1898 р., золотої медалі Петра I, карбованої 1 березня 1702 р.² (Рис. 23).

О. Храменков опублікував досить показовий у контексті російсько-українських фінансових відносин документ, що зберігається в РДАДА, – «Проект ввезення до Речі Посполитої мідних полушок», датований 1732 р.³ Після оголошення владою продажу накопичених у скарбниці полушок як сировинної міді всім охочим за ціною 5,5 руб. за пуд (через неможливість проведення якісного афінажу міді з огляду на неоднорідність сплаву та високу кількість підробок у вилучених монетах) монетна канцелярія отримала пропозицію від купця Івана Бауліна, у якій було висловлено прохання щодо продажу йому 10 пудів міді полушками за ціною 8 руб. за пуд. Бажання отримати метал саме непереплавленими монетами купець пояснив наміром вивезти їх в Україну з метою збуту місцевому населенню як альтернативу польсько-литовських мідних солідів Яна II Казимира, які ще частково перебували у грошовому обігові. В разі успіху представленого проекту купець обіцяв великі прибутки та намір продовжувати вивезення знецінених московських монет доти, доки ця операція матиме зиск. Монетна контора підтримала пропозицію купця, видавши йому потрібну кількість монет (160 000 од.) та взявши з нього обіцянку не поширювати знецінені монети на території Московії, лише в Україні та Польщі. Але сам вивіз монет не здійснився, адже Сенат заборонив цю акцію, спираючись на заборону обігу

¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 150.

² Потин В. Сокровища монастырской казны (Киево-Печерский клад 1898 г.). Нумизматика і фалеристика. № 4. Київ, 2000. С. 33.

³ Храменков А.В. Проект 1732 г. по ввозу в Речь Посполитую российских полушек. Тезисы докладов. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. 26-28 апреля 2006. Вильнюс, 2006. С. 227-228.

полушок іменним указом імператора, а подальше використання зібраних монет влада бачила у перелитті їх у гармати та дзвони¹.

Отже, враховуючи й попередні спроби завезення в Україну неповноцінних мідних полтин та рублів за правління царя Олексія Михайловича, а також неповноцінних чехів у 1686 р. та проекту карбування маломістких на срібло чехів у Путивлі, а ще й згаданий О. Храменковим епізод, можна зробити висновок про те, що Московія й надалі Російська імперія свідомо розглядали українські землі як зону економічних експериментів та експансії. При цьому витримані дослідниками радянської доби твердження про «порятунок» українського грошового ринку від європейського до московського ми вважаємо абсолютним викривленням історичної дійсності.

Натомість, у праці М. Котляра яскраво спостерігається чітко виражена політично упереджена позиція щодо ролі московської та польської мідної монети у грошовому обігу XVIII ст. Зокрема, вчений характеризує потрапляння мідних польських монет Августа III до грошового обігу Лівобережжя як негативний фактор², тоді як їх якість, технологія виробництва, стилістика та економічна сутність нічим не відрізняється від нових мідних монет Петра I – деньги, копійки та п'ятака. Більше того, введені до грошового ринку у 1718-1722 рр. мідні полушки з помітно нижчим рівнем виконання не лише масово піддавались фальшуванню, а й обмежувались московською владою через схожість із «боратинками» для Польщі, карбованими за часів Яна II Казимира³. Зрозуміло, що в розумінні радянської ідеології інакші порівняння вважались недопустимими, що зумовило місцями викривлення історичної дійсності в роботах радянського періоду. Водночас М. Котляр перераховує «хиби»

¹ Храменков А.В. Проект 1732 г. по ввозу в Речь Посполитую российских полушек. Тезисы докладов. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. 26-28 апреля 2006. Вильнюс, 2006. С. 227-228.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 168-169.

³ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 239-240.

московської дротової копійки, вказуючи на її незручність у підрахунку та замалу вартість для значних платежів, але завелику для дрібних покупок¹.

К. Хромов у своїй розвідці, присвяченій історії грошового обігу на землях сучасної України, зазначає, що мідні монети Петра I трапляються лише на Київщині², відносно чого варто зауважити, що, зважаючи на збільшення кількості матеріалів із приватних пошуків, ми можемо констатувати значно ширшу розповсюдженість мідної монети Петра I.

Р. Шуст указує, що з 1701 р. у грошовому обігу Гетьманщини став доступним цілий ряд нових для населення монет: полтин та напівполтинників, гривни, або гривенника (10 коп.), та півгривни, або 10 денег чи 5 копійок³. Але згідно з нашими спостереженнями, ці надзвичайно рідкісні монети не могли бути значно поширеними у грошовому обігові українських земель, адже вони винятково рідко трапляються у скарбових та поодиноких знахідках. За нашим спостереженнями, більш поширеними серед населення стали нові монети часів Петра I, виготовлені із срібла, – малоформатні алтини, алтинники, гривні та гривенники. Зрештою, В. Безпалько на основі вивчення книги записів шевського цеху м. Літки сучасного Броварського району Київської обл., що зберігається у колекції НМІУ, зафіксовано вживання талера та півталера як рахункової одиниці при здійсненні записів щодо фіксації внесків грошових сум у книгу до сер. XVIII ст. Також, незважаючи на заборону Петром I обігу алтинів у 1721 р., використання позначення ними 3 копійок у рахунковому сенсі також продовжується на Київщині до сер. XVIII ст.⁴

Перші російські рублі машинного карбування виготовлялись із західноєвропейських талерів. Унікальним на сьогодні випадком є перекарбування в рубль Петра I талера, що раніше вже отримав на своє поле

¹ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 169.

² Хромов К.К. З історії грошового обігу на землях сучасної України. Нумізмати́ка і фалеристика. № 1. Київ, 1998. С. 17.

³ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 183.

⁴ Безпалько В. Особливості побутування монетно-лічильних найменувань у Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами НМІУ). Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки». (21 – 22 червня 2018 р.). – Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. – С. 114-118.

два надкарбування, ставши «ефімком з ознаками»¹. У соціальній мережі «Facebook» ми знайшли інформацію про знахідку скарбу, що містив рубль 1705 р., перекарбований з альбертусталера Брабанта 1610-х рр. (Рис. 24). Цей рубль було виявлено у складі давнього депозиту, який складався виключно з московських монет, зокрема дрібних дровових копійок та срібних алтинів, що свідчить про їх одночасний обіг (Рис. 25).

Також за допомогою Аукціону «Viology» нам удалось відшукати та зафіксувати раніше неопубліковані різновиди монет Петра I, які були виявлені на території Гетьманщини, про що повідомлялося користувачами сайта «Viology» на Форумі чи Аукціоні. Серед виставлених на продаж у грудні 2018 р. 5-ти монет номіналом «полушка» московського царя Петра I одна з них (Рис. 26)² мала в позначені дати цікавий дефект штемпеля, що стався внаслідок перегравірування. На полі монети в результаті корегування штемпеля з'явилась дата з трьох цифр «178», що, на нашу думку, сталося через необхідність змінити дату «1718», адже полушки цього року карбування є поширеними та масовими у знахідках. Іншу цікаву, на нашу думку, полушку із датою «АWK», або 1720 р., було виставлено на Аукціоні «Viology» (Рис. 27). Проаналізувавши стиль виконання літер, особливо літери «К», що ніби складається із двох частин³, ми дійшли висновку про те, що дана монета є тогочасною підробкою, що також цікаво у фокусі проблем грошового обігу України-Гетьманщини на початку XVIII ст. Крім того дослідники досить часто припускаються помилок у визначенні нових різновидів денег 1712 р., що мають на своєму полі різні варіанти написання дати: «AWIB» та «AWBI»⁴ (Рис. 28). Як, наприклад, уведені до наукового обігу О. Бакальцем знахідки досить рідкісних російських монет у складі скарбів, які, відповідно до наданих дослідником фотографій, із високим ступенем імовірності є сучасними антикварними підробками. Зокрема, на нашу

¹ Пухов Е.В. Монета «ефимок с признаком». СПб., 2014. С. 16.

² 5 полушек Петра I. URL: <https://auction.violity.com/97647992-5-polushek-petra-i> (актуальність 26.12.2018).

³ ВРП полушка 1720 R1. URL: <https://auction.violity.com/ru/97645823-vrp-polushka-1720-r1> (актуальність 26.12.2018).

⁴ Деньга 1712 (ошибка вместо ашви ашив). URL: <https://auction.violity.com/97845859-denga-1712-oshibka-vmesto-ashvi-ashiv> (актуальність 26.12.2018).

думку, сучасною підрубкою можемо вважати публіковану О. Бакальцем копійку Петра I круглої форми з роком карбування 1718, що нібито була виявлена серед приватних колекцій жителів Барського району та описана у публікації як артефакт із свідчень історії грошового обігу минулого¹.

Ще на початку 1707 р. англійська розвідка повідомляла в Лондон з Санкт-Петербурга, що з московської копійки почали перекарбовувати нові монети, які імітують тимфи, або злотовки, Речі Посполитої та шостаки, від чого російська казна виграє майже 20%². Зразками для копіювання монети, на думку В. Рябцевича, виступили зехсери (монети номіналом $\frac{1}{6}$ талера) Саксонії та шостаки Речі Посполитої краківського карбування. Вже в першій половині червня 1707 р. новими монетами здійснюється виплата жалування військам у розрахунку 5 тимфів на місяць³. Ми звернули увагу на той факт, що у класичній нумізматичній історіографії вводились до наукового обігу лише тимфи, імітовані Петром I у 1707 та 1708 рр., із музейних зібрань, тоді як приватні колекції до уваги Валентином Наумовичем взяті не були. Враховуючи той факт, що три такі монети, згідно з даними В. Рябцевича, зберігаються в МІКУ, а також те, що на Інтернет-ресурсі «Violity»⁴ (Рис. 29) серед завантажених для обговорення з'явилося повідомлення про знахідку в Україні тимфа 1708 р., можна вести мову про присутність монет цього типу у грошовому обігу України та констатувати необхідність фіксації більшої кількості знахідок для уточнення їх ролі.

На початку XVIII ст. у Гетьманщині з'являються й нові, карбовані у Московській державі від імені Петра I, рублі та полтини із зображенням портрету молодого царя. Наведення в тогочасних документах грошових сум у застосуванні одразу двох чи трьох номіналів рахункових одиниць дозволило

¹ Бакалець О.А. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – I чверті XVIII ст. Історико-географічні дослідження в Україні. № 8. Київ: Інститут історії НАН України, 2005. С. 328.

² Рябцевич В.Н. Российско-«польские» шестаки и тинфы Петра I. Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Białorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 121.

³ Там само. S.124.

⁴ Тымф 1708 г. URL: <https://forum.violity.com/viewtopic.php?p=11139048&sid=952b311e56917cd674f4055cdf5ebfa9> (актуальність 03.01.2019 р.).

І. Сінчуку висловити впевнену позицію щодо того, що введення у 1700 р. у Московії нових монет, виготовлених за вдосконаленою технологією виробництва, не одразу створило умови для рахунку з використанням лише рубля та десятичної системи підрахунку¹. «Трьохфракційний рахунок» на алтини, гривенники та деньги ще довгий час побутував у повсякденному житті українців.

Перші рублі, виготовлені у Москві у 1704 р.², також потрапляли до обігу на територію Гетьманщини. Цікаво у фокусі українських земель те, що більшість із нових великих монет були перекарбовані у Московській державі з європейських талерів, курсували за обмінним курсом 60 старих дореформенних дровових копійок, або 100 нових, відповідаючи вартості талера³. Хоча, проаналізувавши вміст скарбів з території Лівобережжя, тезаврованих на початку XVIII ст., можна відзначити наявність лише незначного відсотка (1-2%) старих дореформенних монет у складі депозитів, що потрапили до тезаврацій із грошового обігу, не будучи при цьому окремо виділеними у скарбових горщиках. Враховуючи те, що «старі» копійки (а інколи навіть деньги часів Івана IV Грозного) потрапляли до складу цих скарбів у дещо зношеному стані, можна припустити про їх обіг в еквіваленті 1:1.

На виготовлення власних монет у Московській державі на початку XVIII ст. аналогічно, як і в 1654 р., власного срібла було вкрай мало, тому, відповідно до указу Сенату від 1713 р. «Про відправлення у Малоросійські міста на ярмарки для купівлі на монетні двори золота, срібла, ефімків, старих грошей та міді»⁴, в Гетьманщині здійснювалася закупівля дорогоцінних металів у вигляді західноєвропейських монет⁵. З активною розбудовою імператором Петром I міста Санкт-Петербурга на зведеному в місті монетному дворі було

¹ Сінчук І.І. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 201.

² Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть I. (1699-1740). Киев: «Юнона-Монета», 2003. С. 16.

³ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 197.

⁴ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 58.

⁵ Сінчук І.І. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 206.

розпочато карбування рублів у 1724 р.¹ М. Котляром зафіксовано в архівних документах повне використання рубля вже у грошових підрахунках 1735 р.². Причиною цього також можна назвати збільшення обсягів карбування рублів за правління імператриці Анни Іванівни.

Найбільш рідкісними рублями у грошовому обігу вважаються монети Іоана Антоновича, які згідно з імператорським наказом було виведено із грошового обігу. Іменним імператорським указом від 27 лютого 1743 р. постановлювалось, що Монетна Канцелярія уповноважується приймати монети з портретом Іоана Антоновича, які були надіслані до 1 лютого цього ж року за номінальною ціною, а за ті, що пізніше надійдуть, сплачувалося мито «за кожен рубль по 8 ½ копійок, а окремо за кожну полтинну монету по 4 ¼ копійки, а за гривенну, за кожен рубль по 15 копійок, а за кожен же гривеник по ½ копійки утримати з тих людей, у кого ці монети після зазначеного терміну будуть, про що відповідно до Монетної Канцелярії відіслано наказ»³.

Матеріали ЦДІАК містять справи щодо переслідування рублів⁴ та гривенників, «явившимся под портретом известной персоны гривенником»⁵, тобто із портретом імператора Іоанна Антоновича, та притягнення до відповідальності власників цих монет. У справах Головної Військової Канцелярії містилися характеристики цих монет як фальшивих. При цьому у донесенні Військовій Генеральній Канцелярії від 19 грудня 1749 р. від імені Михайла Скоропадського йшлося про те, що у зборах мита серед 1614 рублевих монет виявлено 2 рублеві монети 1741 р. із портретом Іоана Антоновича⁶. Варто зазначити, що укладачами вказаних справ у XVIII ст. однозначно не мались на увазі такі монети, що були б підроблені приватними особами з використанням у

¹ Шуст Р.М. НумізMATика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 183-184.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 186.

³ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 293-294.

⁴ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 1. Справа. 1248. Арк. 1-11.

⁵ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 13010. Арк. 1-4.

⁶ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 9946. Арк. 4.

ролі прототипу справжніх монет імператора Іоана Антоновича, фальшивими називали й державні монети з його портретом, обмежені до обігу урядом.

У такий спосіб монети Іоана Антоновича у грошовому обігові стали надзвичайною рідкістю, єдиним офіційно недоторканим монетним типом, емітованим за влади цього монарха, залишилась полушка та деньга 1741 р., яка утримала свої позиції через відсутність на її полі портрета та імені імператора.

З переходом у 1730 р. на стандарт нової монетної стопи, що передбачала карбування 10 рублів монет із пуда міді, наявні у грошовому обігові монети були вилучені з обігу та перекарбовані новими штемпелями, в результаті чого зменшилися їх номінали. Урядом також масово проводився викуп п'ятаків, які планувалось перекарбувати на нові копійки вже 8-пудової монетної стопи¹.

Цікавий скарб, що складався із більш ніж 2000 монет, було знайдено місцевими жителями в околицях с. Голубичі Ріпкинського району Чернігівської обл., з яких до Чернігівського історичного музею було передано 2235 монет номіналом деньга 1730-1754 рр., з яких, згідно з даними публікаторів скарбу, лише 3 монети мали сліди перекарбування².

Українським нумізмоматом О. Бакальцем було опубліковано цікаву знахідку – мідну копійку 1726 р. із позначенням номіналу у прямокутній подвійній рамці на реверсі³. На думку В. Узденікова, ці монети з'явилися у грошовому обігу та були перекарбовані з копійок 1704-1718 рр. лише з метою боротьби з фальшивомонетництвом, адже це єдиний, відомий нумізматиці факт перекарбування, що не мав на меті зміну номінальної вартості монет відповідно до іншої стопи⁴.

Звісно, знахідки таких автентичних монет досить рідкісні та заслуговують на увагу дослідників і колекціонерів. Але варто зазначити, що, на

¹ Узденіков В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 30-37.

² Арендар Г.П., Гончаренко В.С. Голубицький скарб 2001 року. Скарбниця української культури. Вип. 4. Чернігів, 2004. С. 38-40.

³ Бакалець О.А. Копійка Катерини I (1725-1727 рр.) із м. Кременчука. Спеціальні історичні дисципліни. № 18. Київ: Інститут історії НАН України, 2011. С. 7-12.

⁴ Узденіков В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 59.

нашу думку, опубліковані О. Бакальцем рідкісні російські монети з високим ступенем імовірності є помилково введеними ним до наукового обігу сучасними підробками для колекціонерів так само, як і срібна копійка 1718 р. та мідна копійка 1727 р., нібито знайдені в околицях Кременчука¹.

Масово поширені в Гетьманщині п'ятаки 1723-1730 рр. поступово втрачали свою купівельну спроможність. Після тривалих пошуків способу ефективного виведення їх з обігу у 1755 р. російською владою було здійснено викуп п'ятаків у населення за ціною 2 копійок і частини з них перекарбовано на нові монети². У XVIII ст. у монетній справі Російської імперії виникає нове масове явище – перекарбування старих монет на нові. Причиною цього процесу стала необхідність скорочення виробничих витрат на проведення монетних реформ зі зміни монетної стопи, а, відповідно, й номінальної ваги монет. Перекарбування не вимагало переплавлення старих монет та зазнання збитків у вигляді угару металу, необхідними були лише нові штемпелі. Перекарбування монет також давало змогу додатково виявити та вилучити з обігу фальшиві монети. До того ж, і саме перекарбування значно ускладнювало завдання фальшивомонетникам³. Зазначимо, що тогочасних приватних підробок перекарбованих монет, тобто імітацій фальшивомонетниками перекарбування, нам не траплялося.

Перше цілеспрямоване перетворення російською державою старих монет на нові шляхом нанесення на них нового зображення відбулось 1724 р. та тривало до 1727 р., коли копійки 1704-1718 рр. перекарбовувались на нові копійки зразка 1724 р. Пізніше, 22 грудня 1730 р., іменним імператорським указом було вирішено перекарбовувати старі монети 20-рублевої стопи на монети нової 10-рублевої, тобто, старі копійки 1704-1718 рр. перетворювати на нові деньги (пів копійки). Відповідно до даного указу також перекарбовувалися копійки 40-рублевої стопи 1728-1729 рр. на полушки (¼ копійки). 17 січня

¹ Бакалець О.А. Копійка Катерини I (1725-1727 рр.) із м. Кременчука. Спеціальні історичні дисципліни. Число 18. Київ, 2011. С. 7-12.

² Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 97.

³ Там само. С. 95.

1762 р. імператором Петром III було підписано указ про змінення монетної стопи на 32 рублі з пуду міді, тобто номінали монет зразка 1757 р. подвоювались¹. Перекарбовані монети в Гетьманщині потрапляли до скарбів одночасно з монетами без нового штампу. Прикладом такого депозиту може бути скарб з колекції ІА НАНУ, знайдений у 1952 р. на Подолі в Києві, що містив перекарбовані монети Єлизавети Петрівни². Серед монет Єлизавети Петрівни виділяються емісії для окупованих територій. Зокрема, гріш 1761 р. для Пруссії виявлено у складі скарбу із с. Красне Фастівського району Київської обл.³. Відомі у знахідках Київщини і російські монети, карбовані для Сибіру. Наприклад, у 1957 р. до колекції БКМ місцевим жителем було передано копійку для обігу в Сибіру⁴.

27 січня 1763 р. перекарбування монет Єлизавети Петрівни було припинене та для монет Катерини II було поновлено 16-рублеву монетну стопу. Відповідно, вже перекарбовані монети номіналом 10 та 4 копійки наново перетворювались на 5-ти та 2-копійчані монети. Ця монетна стопа проіснувала в Російській імперії до 1796 р.⁵.

За часів правління Петра I Олексійовича було введено до обігу і золоті монети – червінці, паритетні західноєвропейським дукатам, що мали при цьому таку саму вагу – 3,5 г., та вміст дорогоцінного металу⁶. 1730 р. іменним імператорським указом проголошується намір виготовляти на російських монетних дворах червінець з більшим вмістом золота, ніж в Голландському⁷.

У другій пол. XVIII ст. грошова система на території України-Гетьманщини вже була майже повністю сформована із російських монет. За

¹ Там само. С. 98.

² Берг Д.Я. Клад медных монет XVIII в. из Киева. Нумизматика и сфрагистика. № 2. Киев: Наукова Думка, 1965. С. 212.

³ Яушева-Омельянчик Р.М. Монеты Польши и Московского государства в кладах Украины (на материалах Национального музея история Украины). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 114.

⁴ Башинська Л.С. Монети Російської держави XVI-XVIII ст. у фондах БКМ. Юр'ївський літопис. № 14. Біла Церква, 2015. С. 114.

⁵ Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 99.

⁶ Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 1-е изд. Минск: Народная Асвета, 1968. С. 63.

⁷ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 144.

правління Катерини II найбільш частими у скарбових знахідках на території Лівобережжя стають монети номіналом 5 копійок, великого формату із міді¹. Золоті монети нечасто трапляються у знахідках та скарбах. Повідомлення про цінну знахідку червінця Катерини II, виявлену у 2012 р. на вул. Червоноармійській у м. Глухові, опубліковано А. Ключевим².

Цікаве зауваження висловлене М. Котляром щодо часткового побутування серед населення України у другій пол. XVIII ст. рахункових понять XVII ст., зокрема на прикладі згадки рахункової одиниці «копа» у Коденській судовій книзі 1771 р., що охарактеризовано вченим як «відгомін давньої литовської традиції в грошовому рахунку західної Київщини»³. Але сталість традиції рахунку такою категорією грошової лічби, як «копа», ми знаходимо і в значно пізніших джерелах, щоправда, стосовно рахунку кількості товарів. Так, у газеті «Киевская Мысль» за 11 липня 1918 р. повідомляється про встановлення чітко регламентованих державою цін на яйця, кількість яких обчислюється у копах: «Видано спеціальну постанову о припиненні вільного продажу яєць в Києві та про встановлення на них твердої ціни по 13 руб. 50 коп. за копу (6 десятків)»⁴.

Висновки до розділу 3.

Отже, результатом дослідження у цьому розділі стало набуття подальшого розвитку уточнення іконографії путивльських чехів. При спробі ідентифікації елементу іконографії путивльського чеха, знака мінцмейстера у вигляді якоря, введено до наукового обігу півторак із наявною на його полі оригінальною контрамаркою у вигляді якоря в овальному щитку, що, ймовірно, може мати спільні риси. Введено до наукового обігу нові знахідки севських чехів, зафіксованих на території Гетьманщини.

¹ Kotlar M. Znalaziska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Wiadomosci Numizmatyczne. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S. 236.

² Ключев А. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII – XVIII ст.). Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав–Хмельницький, 2015. С. 67.

³ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 233.

⁴ Твердые цены на яйца. Киевская Мысль. № 113. четверг, 11 июля (28 июля). Киев, 1918. С. 1.

Аргументовано, що першими поширеними за часів правління Петра I срібними монетами були алтини та алтинники, гривні та гривенники, що суперечить висновкам попередників в українській нумізматичній історіографії, які було зроблено лише на основі законодавчих актів; протилежні результати надає аналіз новітніх знахідок монет в Україні, здійснених із застосуванням точної пошукової техніки.

У розділі доведено, що протягом досліджуваного періоду московська влада використовувала українські землі як майданчик для проведення фінансових експериментів, про що свідчать факти проведення таких реформ та заходів. Зокрема, введення у грошовий обіг контрамаркованих талерів за завищеною проти ринкової ціною; мідних рублів та полтин у сер. XVII ст., які збувались представниками московської влади на українських ринках, що можна порівняти з таємним поширенням фальшивої монети на державному рівні; введення до обігу мідних монет за номінальною ціною срібних у 1660-ті рр.; проект карбування чехів у Путивлі у 1670-ті рр.; впровадження карбування імітації півтораків Речі Посполитої нижчої якості у Севську в 1686 р.

РОЗДІЛ 4.

ФАЛЬШУВАННЯ МОНЕТ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

4.1. Підробка монет Західної Європи та Речі Посполитої

Одним з актуальних напрямків сучасних нумізматичних досліджень, як зазначає В. Коцур, залишається вивчення питання аспекту фальшивомонетництва в Україні, а також і «визначення основних зразків монетних підробок, вивчення технології виготовлення фальсифікатів, визначення регіональних особливостей виявлення фальшивих монет в якості одиничних знахідок чи скарбових комплексів»¹.

Свідчення про фальшивомонетників містять матеріали державних архівів та низка опублікованих актових джерел. Вагома частка свідчень про фальшивомонетництво, що зберігаються в державних архівах України та Росії, розглянута М. Котляром, пізніше ті самі факти описано Р. Шустом у навчальному посібнику з нумізматики України².

Зокрема, М. Котляр описує викриття на Лівобережжі фальшивомонетників Феська та Костянтина із Лохвиці, що виготовили примітивним способом лиття розплавленого свинцю у глиняну форму підробки тимфів Речі Посполитої³, а також резонансну справу фальшивомонетників з Полтавського полку⁴.

М. Котляр відзначає, що у другій пол. XVII ст. фальшиві монети зафіксовані у згадках в архівних джерелах разом із повністю стертими монетами, що вилучались з обігу. Також учений наголошує на значній перевазі в обсягах фальшивомонетництва в Україні у другій пол. XVII ст. порівняно

¹ Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 5.

² Шуст Р.М. НумізMATИКА. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 161-162.

³ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 161-162.

⁴ Котляр М.Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII ст. Український Історичний Журнал. № 9. Київ, 1970. С. 105-109.

початком його розгортання¹. У цьому твердженні вагома роль належить частці фальшивих мідних солідів Яна II Казимира, що набули масового поширення через простіший процес їхнього фальшування, адже для виготовлення підробок вже не вимагалось виконувати покриття їх шаром дорогоцінного металу, що значно спрощувало процес та робило його безпечним для здоров'я, унеможливаючи отруєння парами ртуті. Насправді, якщо розглянути обсяги фальшування монет у другій пол. XVII ст. без урахування фактів підробки значної кількості «боратинок», то, на нашу думку, частка фальсифікатів монет у другій пол. XVII ст. буде значно меншою, аніж на його початку. Перевага обсягів фальшування монет у другій пол. XVII ст. різко збільшується лише за рахунок підробки мідних солідів, а кількість підробок монет інших номіналів, що вимагали нанесення покриття, зменшується. У дослідженні А. Бойко-Гагаріна для другої пол. XVII ст. найбільш характерними названі підробки польсько-литовських шостаків та тимфів², у той час як за правління Сигізмунда III прототипами для фальсифікації стали майже всі номінали, навіть досить дрібні і мало привабливі з логічної точки зору³.

Яскравим прикладом потрапляння фальсифікатів боратинок у значні за вмістом монетні депозити в Гетьманщині став опублікований А. Шостопалом скарб з с. Юрчиха Кам'янського району Черкащини, де, окрім широкого різноманіття монет Речі Посполитої з часів Сигізмунда III, монет прибалтійських володінь Швеції та їхніх імітації з Сучави, монет королівства Шотландія, князівств Валахії та Тешена, фігурували також як справжні, так і підроблені в той час мідні соліди Яна II Казимира⁴.

Комплекс археологічного матеріалу з Ближніх печер Києво-Печерської Лаври, а саме власне монетна його частина, свідчить про присутність поряд з різноманітними солідами шведських володінь підробок шелягів Яна II

¹ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 132.

² Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 125-131.

³ Там само. С. 95.

⁴ Шостопал А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 64-65.

Казимира та навіть пластини, або монетної заготовки¹, що свідчить про виявлення підробки серед монет у Києво-Печерській Лаврі. Є. Кабанцем та В. Сиротою також опубліковано сучасну імітацію за прототипом литовського соліда із датою «1661», що викликало у дослідників неочікуване для нас здивування, адже зазначення хибних дат – досить характерне явище для імітаційної емісії Молдавського князівства у 1660-ті рр. Хоча варто відзначити, що імітація із хибною датою «1661», за нашими спостереженнями, представляє досить рідкісний різновид цих монет.

М. Котляр, аналізуючи згадки в архівних документах, наводить пояснення терміна «бреславцев», припускаючи, що укладачі документів під цим терміном мали на увазі підробки монет Фрідріха II, виготовлені у м. Вроцлаві². В. Рябцевичем надано більш деталізовані факти про цю імітаційну емісію. У 1756 р., з початком Семирічної війни, пруська армія на чолі із Фрідріхом II вторглась у Саксонію, де захопила родовий маєток Августа III разом з устаткуванням для карбування монет. Згодом під керівництвом монетаріїв Єфраїма, Ізаона та Іцика за наказом курфюрста було здійснено карбування монет, які серед населення Речі Посполитої стали відомі як «єфраїмки», або у Пруссії – «крігсмюнце», тобто військові гроші³. На нашу думку, під цими монетами могли матись на увазі не підробки, а справжні орти Бранденбурга-Пруссії, монограми курфюрста на яких виконані хрестоподібно. Зауважимо, що на території Гетьманщини у сер. XVIII ст. цих імітацій так само, як і приватних підробок пруських ортів, не було зафіксовано.

Велике розмаїття фальсифікатів монет середнього номіналу часів Сигізмунда III Вази – трояків та шостаків – нами зафіксовано та опубліковано у зведеному каталозі різновидів цих номіналів монет, де приватні старі підробки описані як неодмінні учасники грошового обігу другої пол. XVII ст.⁴

¹ Кабанець Э.П., Сирота В.В. Вивчення нумізматичного комплексу XVII ст. з Близьких печер Києво-Печерської Лаври. Музейні читання. Київ, 1999. С. 173.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 189-190.

³ Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 1-е изд. Минск: Народная Асвета, 1968. С. 58.

⁴ Нечитайло В.В. Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. С. 20-22.

Ще одним із наслідків монетних перетворень, ініційованих в добу правління Яна II Казимира, була емісія кредитних монет номінальною вартістю 30 грошів, або перших польських злотих, прозваних серед населення «тимфами» за прізвищем орендаторів монетних дворів у Львові, Бидгощі та Кракові – Анджея і Томаша Тимфів¹. В. Шугаєвським вказано на рідкість цих монет на території Лівобережжя, а також на складність їх ідентифікації у тогочасних документах, адже назва власне монети могла бути непоміченою через застосування монетно-лічильного найменування «злотий» та «золотий»².

Незважаючи на існування суттєвої різниці між номінальною та реальною вартістю цих монет, населення не відмовлялось використовувати їх у грошових розрахунках, про що свідчить наявність цих монет у складі скарбів. Підтримуємо думку А. Бойка-Гагаріна про популярність нової монети, про що свідчать знайдені на території Волині тогочасні підробки за їх прототипом³.

Важливу краєзнавчу розвідку здійснив А. Шостопал, котрий опублікував та проаналізував монетні знахідки на Черкащині. Звернемося до зафіксованих А. Шостопалом знахідок тогочасних підробок монет. Найчастішими дослідник називає появу підробок балтійських солідів і мідних дровових монет Олексія Михайловича та полушок Петра I, карбованих у 1718-1722 рр., а також флоринів та левендаальдерів Об'єднаних провінцій Нідерландів⁴. Підтверджуємо дані А. Шостопаля про масовість знахідок фальшивих балтійських солідів, що також виявлені при розкопках Черкаського замку⁵. Зазначимо, що пізніше вони були виокремлені А. Бойком-Гагаріним в особливу групу підробок, характерних саме для території сучасної

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 141.

² Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. С. 13.

³ Woiko-Gagarin A. Home-Made Counterfeits of the Tymfs (złotówki) of John II Casimir (1648–1668) from Finds in the Historical Region of Volhynia. *Notae Numismatae. Zapiski Numizmatyczne*. Tom XII. Krakow, 2017. S. 231-236.

⁴ Шостопал А. Скарби Ченкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 21-22.

⁵ Куштан Д.П. Нові дослідження посаду Черкаського замку. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 13. К., 2004. С. 19-22.

Черкаської обл.¹. Сукупність зазначених вище даних дозволяє зробити припущення про існування на околицях Черкас потужного таємного центру виробництва монет, який також можна розглядати як імовірний для встановлення у ньому локалізації емісії монет за наказом козацьких гетьманів.

Значною подією у дослідженні приватних підробок для завдання збитків грошовому обігу став друк монографії А. Бойка-Гагаріна, що комплексно та багатогранно висвітлив процеси фальшування монет у Центральній та Східній Європі у добу середньовіччя та раннього нового часу². Цікавими у фокусі обраних нами територіальних та хронологічних меж дослідження варто відзначити такі, зафіксовані А. Бойком-Гагаріним, знахідки:

1. фальшивий орт Яна II Казимира за прототипом 1650 р., знайдений на околицях м. Богуслава Київської обл.;
2. фальшиві соліди та півторагрошовики часів Сигізмунда III з Переяславського, Сквирського й Таращанського районів Київщини;
3. фальшиві монети (соліди, півтораки та шостаки) періоду правління Сигізмунда III, грошени Бранденбурга-Пруссії та грошени князівства Померанія-Барт у Кобеляцькому районі Полтавщини;
4. фальшиві півтораки Сигізмунда III та фальшиві датові копійки за прототипом Михайла Федоровича та Петра I у Сумській обл.;
5. підробки солідів шведських володінь часів Христини Ваза, а також підробки дрібних обігових монет часів Сигізмунда III Вази у Черкаській обл.;
6. виділення дослідником характерного типу підробок солідів для Черкаської обл. із викривленою монограмою у вигляді символів «SIS»;
7. фальшиві датові копійки часів Петра I у Чернігівській обл.³.

Серед наведеного вище списку привертають увагу 3 випадки зафіксованих А. Бойком-Гагаріним знахідок фальшивих монет за прототипом

¹ Бойко-Гагарін А.С. Група ідентичних фальшивих шведських солідів XVII ст. зі знахідок Черкаської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 133-137.

² Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. 560 с.

³ Там само. С. 531-543.

півтораків та грошів першої чверті XVII ст., що потенційно може вказувати на існування в цьому районі центру з виготовлення підробок, який функціонував і в середині століття.

Витяг зі складеної А. Бойком-Гагаріним топографії знахідок фальшивих монет дає змогу виокремити найбільш характерні знахідки фальшивих монет для території Гетьманщини, що раніше не було виділено окремо у вітчизняній нумізматичній історіографії. Це найбільш часті знахідки підроблених дрібних монет часів Сигізмунда III Вази та фальшиві дратові копійки Московського царства, причому як дореформенні, так і часів правління Петра Олексійовича. Враховуючи позицію М. Котляра про збереження у грошовому обігові Лівобережжя півтораків Сигізмунда III протягом наступних 150 років після початку їхнього карбування у Речі Посполитій, можна припустити, що переважна більшість підробок півторагрошовиків була характерною саме для сер. XVII ст. та другої його половини, коли якісніші півтораки Сигізмунда III були більш бажаними у грошових розрахунках та мали перевагу за вмістом дорогоцінного металу порівняно із монетами другої пол. XVII ст. Також до невключених до топографії знахідок фальшивих півтораків варто додати підробку півторака, знайдену археологами неподалік с. Пристроми на Київщині¹.

Цікавим вважаємо спостереження щодо знахідок фальшивих талерів на території України. Аналізуючи знахідки фальшивих монет, ми встановили, що талери найчастіше трапляються як одиничні знахідки, а якщо перебувають у складі скарбів, то лише у досить значних за кількістю. Наприклад, у величезному монетно-речовому скарбі московських та західноєвропейських монет, знайденому неподалік с. Лелюхівка на Полтавщині², під час

¹ Прядко О., Юрченко О. Нумізматичні знахідки ранньомодерного часу з с. Пристроми на Переяславщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 24. Київ, 2015. С. 144.

² Зразюк З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць. Музей та його колекції. Київ: «ПІ, ЛТД», 2003. С. 88-95.

опрацювання та наукової атрибуції скарбу дослідниками було виявлено дві підробки талерів Іспанських Нідерландів¹.

Цікавим аспектом у грошовому обігу Гетьманщини виявляється присутність таких імітацій талерів, як емісії неповноцінної монети у графстві Рітберг. Увагу на їхню присутність звернув О. Бакалець², а пояснення щодо точної класифікації цієї емісії належить А. Бойку-Гагаріну та Д. Староверову³.

Відомі також і знахідки підробок золотих монет Західної Європи на території України. М. Котляром згадується справа з фонду Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського щодо виготовлення в Тетієві фальшивих дукатів, заготовка яких виготовлялась із срібла, а далі покривалась шаром позолоти⁴.

Про широку присутність та популярність золотих західноєвропейських монет, що продовжували складати протипагу московським монетам у першій пол. XVIII ст., свідчать знахідки приватних підробок дукатів Голландії, подібних до опублікованого А. Бойком-Гагаріним фальшивого золотого дуката за прототипом 1729 р.⁵.

Отже, з викладеного вище матеріалу логічним окреслюється висновок про те, що на території козацької держави України-Гетьманщини серед монет емітентів Західної Європи об'єктами копіювання та приватної фальсифікації стали мідні шеляги «боратинки» і неповновартісні тимфи Яна II Казимира, а також присутні в тогочасному грошовому обігу монети Сигізмунда III Вази. Поява на території України солідів масових емісій балтійських монетних дворів також спровокувала появу їхніх підробок. Ми здійснили спробу виокремити потенційну локалізацію їхнього виготовлення, розташовану в сучасній Черкаській обл. України, ймовірно в Черкаському замку. Срібні європейські

¹ Зразок З.А. Монеты-подделки из клада, найденного в 2000 году в с. Лелюховка Новосанжарского района Полтавской области. Тезисы докладов и сообщений «XIV Всероссийская нумизматическая конференция». Санкт-Петербург, 2007. С. 124-125.

² Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Бар, 2004. С. 12.

³ Wojko-Gagarin A., Staroverov D. Talary hrabstwa Rietberg – fałszerstwa emitenta? Biuletyn Numizmatyczny. Nr 1 (369). Warszawa, 2013. S. 11-14.

⁴ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 231.

⁵ Бойко-Гагарин А.С. О кустарной подделке голландского дуката 1729 года. Нумизматика і Фалеристика. 2014. №3. С. 18.

талери та дукати також стали прототипами для приватної таємної фальсифікації¹.

Ми отримали загальну картину знахідок фальшивих монет за прототипом монет Речі Посполитої та інших емітентів Центральної та Західної Європи на території Гетьманщини, підтвердивши висновки новими знахідками.

4.2. Фальшування московських та російських монет

Значним та інформативним джерелом у вивченні процесів фальшування монети на території розглядуваного регіону становить Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ). Дослідженню цього вагомого джерела у нумізматичному контексті присвячені роботи М. Деммени, який виокремив та опублікував в єдиному виданні ті офіційні документи, які стосуються монетної справи і боротьби Московського царства та Російської імперії з фальшивомонетництвом². Витяги М. Деммени охоплюють другу пол. XVII ст. та початок XX ст. Перша згадка про фальшивомонетництво в досліджуваному нами періоді вказує на запровадження покарання у вигляді залиття в горло розплавленого металу, яка широко відома в нумізматичній літературі: «и тех денежных воров казнить смертью, залити горло»³. У 1663 р. було проголошено іменний указ «Про висилання до Сибіру на вічне життя з дружинами та дітьми фальсифікаторів монети»⁴, що визначав одним із видів покарання примусову працю, а смертна кара передбачалась за повторне викриття у фальшивомонетництві. У фондах державних архівів України міститься значний корпус документів і матеріалів щодо фальшивомонетництва у Гетьманщині. Так, зокрема, вказується, що солдата Федора Прокофіта, затриманого в Києві у 1747 р. за те, що не заявив у слідчі органи про знахідку олов'яного фальшивого гривенника, із яким його затримано на Подолі, було покарано батогами. Хоча

¹ Нечитайло В.В. Фальшування монет Речі Посполитої та Західної Європи на території козацької Держави України. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 3. Bialystok, 2019. S. 103-110.

² Деммени М. Сборник указов по монетному делу в России помещенных в Полном собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 1.

³ Там само. С. 1.

⁴ Там само. С. 8.

сам підроблений гривеник був всього лише гладкою олов'яною пластиною схожої з з оригіналом форми, без чітких ознак підробленої монети¹. У травні 1751 р. звинуваченому у фальшивомонетництві мешканцю м. Полтави Антону Матюшенку вдалося втекти з-під варти в той час, коли йому, через хворобу, послабили кайдани². У березні 1753 р. Київська Губернська канцелярія розслідувала справу про підробку рублів підозрюваними Микитою Івановим, Іваном Матвіївим та Яковом Федосєєвим: «и велеть в городах и уездах со сыску и поимке вышеупомянутых Иванова, Матвеева, Федосеева публиковать и сверх того сыскивать всевозможными способы тщательно и кто пойманы будут оных заковать в крепкие кандалы за безопасным караулом прислать»³.

Поступове проникнення на грошові ринки Лівобережжя московських дровових монет спричинилося до впізнаваності цих монет у регіоні та, як логічний наслідок, – до виникнення їхніх підробок.

У контексті пошуку потенційних центрів незаконного виготовлення фальшивих монет у Гетьманщині цікава знахідка інструменту для підробки московських дровових монет часів Петра I поблизу с. Кукобівка Решетилівського району на Полтавщині⁴. На нашу думку, це може вказувати на існування в даному районі центру незаконного виготовлення монет Московського царства.

А. Бойком-Гагариним уведено до наукового обігу дві фальшиві монети, знайдені неподалік с. Густиня Прилуцького району на Чернігівщині, які виконані за двома різними технологіями фальшування, зокрема шляхом нанесення поверхневого шару білого металу за допомогою лудіння та амальгами, що доведено шляхом перевірки поверхні монет із застосуванням сучасної точної виміральної техніки РФА-аналізу⁵.

¹ ЦДІАК. Фонд 59. Опис 1. Справа 1331. Арк. 4зв.

² ЦДІАК. Фонд 51. Опис 3. Справа 10698. Арк. 4.

³ ЦДІАК. Фонд 59. Опис 1. Справа 2438. Арк. 2.

⁴ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 536.

⁵ Бойко-Гагарин А.С. Новые данные о фальшивых проволочных копейках Петра I Алексеевича (1696-1725). Банкаўскі веснік. Мінск, Сакавік 2014. С. 40-41.

О. Бакальцем опубліковано скарб московських дротяних монет, знайдених у горщику неподалік м. Глухова Сумської обл., що містить окрім 294 монет також 6 свинцевих пломб, які публікатором скарбу визначено як підробки для обігу¹. Наявність свинцевих пломб у складі депозиту, дійсно, викликає здивування, але ідентифікувати товарні пломби як підробки монет ми вважаємо вкрай неправильним та помилковим.

Відомим фактом в нумізматичній історіографії став факт поширення фальшування мідних дровових монет Олексія Михайловича, адже процес їх виготовлення спрощувався відсутністю потреби нанесення на них поверхневого шару срібла.

Про поширеність фальсифікатів мідних дровових копійок і на території Гетьманщини свідчать Статті Московські з Гетьманом Брюховецьким «Про гроші брехливі та злодійські» 1665 р., в яких згадується пересилання до Києва грамоти з наказом ретельно пильнувати та перешкоджати появі підробок мідної монети².

Найменшими з поширених номіналів мідних монет Петра I насправді були полушки, якщо не враховувати рідкісних емісій полуполушок.

Ми погоджуємось із тезою В. Узденікова про те, що причиною виникнення підробних полушок 1720-х рр. була не лише їх іконографічна простота, а й наявна різниця між ринковою вартістю міді (фактичною ціною монет) та їх номінальною вартістю³.

Підробка полушок, які були поширеними у грошовому обігу Гетьманщини, набула серед населення широкого розмаху. Про масштаби обсягів виготовлення приватними особами фальсифікатів свідчить сенатський указ «Про покарання виробників фальшивої монети, у яких виявиться у рублі грошей одного штемпеля більше п'яти алтин по цьому указу 1722 року»⁴. При

¹ Там само. С. 330.

² Климовский С.И. Стрельцы-фальшивомонетчики в Киеве. Тезисы докладов и сообщений «Седьмая всероссийская нумизматическая конференция», 19-23 апреля 1999. Ярославль-Москва, 1999. С. 170-171.

³ Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 20.

⁴ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 89-90.

виявленні фактично у будь-якої особи більше 5 алтинів, тобто 15 копійок підробок, вона притягувалася до відповідальності, інакше кажучи, влада оцінювала обсяги наявних фальшивих полушок у грошовій масі на рівні 15%.

З урахуванням досить малого розміру цієї монети В. Узденіков стверджував, що виготовлення її підробок неможливе шляхом лиття, пояснюючи цим факт виготовлення досліджених ним фальшивих монет технології карбування незаконно виготовленими штемпелями¹.

В архівних документах збереглися описи предметів, які мали підозрілий зовнішній вигляд відносно обігових монет. Так, згідно з рапортом капітана Якова Карела про затримання солдата Федора Прокофіта за підозрою у збутті на території Нижнього міста фальшивого гривенника надано опис вилученого в затриманого предмета круглої форми: «вышеописанного городского гривенника на котором не только российского но и никакого яка и литер униже подобия чтоб гривеником значился не явствуует, но только одно кругленькое глаткое олово которого никоим образом променивать невозможно для того ето немалого гривенника сходствия не находитца»².

Знахідки таких «монет» досить поширені в Україні. На українському нумізматичному аукціоні «Дукат» № 10 одним із лотів було визначено 3 полушки 1720-х рр., карбовані за часів Петра I (Рис. 30). Аукціонером не було відзначено та підкреслено, що одна з них становить тогочасну приватну підробку, в чому переконує навіть візуальний аналіз розміщеного в каталозі аукціону фото³.

О. Храменковим опубліковано ряд документів із фондів РДАДА щодо проведення Берг-Колегією слідчих дій проти фальшивомонетників та виявлення зловмисників з фальшивими полушками квадратної форми, як зазначає дослідник мовою оригіналу документів, – «жеребів» (Рис. 31)⁴. На

¹ Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 21.

² ЦДІАК. Фонд 59. Опис 1. Справа 1331. Арк. 4.

³ Дукат. Нумізматичний аукціон. Аукціон № 10. Лот № 94;

⁴ Храменков А.В. «Четвероугольные жеребейки» для дела фальшивых полушек образца 1718 года. Сборник материалов Первой международной научной конференции «Деньги в российской истории. Вопросы производства, обращения, бытования». Выпуск 1. 18-19 октября 2018 г. Санкт-Петербург, 2018. С. 23-24.

думку дослідника зазначених документів, подібні вироби фальшивомонетників є проміжними ланками у промисловому ланцюгу виробництва фальшивих монет. На сьогодні на території України знахідок подібних фальсифікатів нами зафіксовано не було.

Фальшиві полушки, перекарбовані із польсько-литовських шелягів Яна II Казимира, описані в роботі А. Бойко-Гагаріна¹. Ці монети за своїм походженням та змістом подібні до опублікованої В. Узденіковим деньги державного зразка 1731 р., перекарбованої з фальшивої бронзової копійки Петра I, яка зберігається у ДІМ (м. Москві)². Така монета на сьогодні унікальна, та знахідок, подібних до неї, на території України нами не зафіксовано. Знахідки підробок мідних копійок Петра I відомі також на території сучасної Білорусі – поблизу міст Холмичі, Шклове та Могилів³.

Широко відомі в нумізматичній науці та серед колекціонерів фальшиві п'ятикопійчані монети, оригінальні прототипи яких карбовані за правління Петра Олексійовича. Аналізуючи офіційні накази Сенату та іменні укази імператора, В. Узденіков вдало зробив висновки щодо розробки малюнка нових п'ятикопійчаних монет, який частково був покликаний протидіяти фальшивомонетництву. Зокрема, це наявність на монетах складного малюнка високої якості, що мав ускладнити його копіювання; наявність на монетах великих ділянок гладкого поля, що легко б видавало литі монети за чітко видимими слідами лиття (каверни, раковини, розпливи металу); наявність рисок на гурті, а також прикрас на боковому обідку по краю монети, що ускладнювало б виготовлення зловмисниками штемпелів⁴.

Ще одним показником для виявлення тогочасних підробок монет виступає невідповідність співвідношення аверсу щодо реверсу мідних монет

¹ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 240.

² Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 10.

³ Космылев В.С. К вопросу о денежной терминологии Восточной Беларуси в XVIII веке. *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza.* Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 130.

⁴ Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 22.

1720-х рр., яке у монет державного зразка має бути медальним, а в підробках спостерігається довільне співвідношення сторін та значні відхилення за вагою¹. Згідно з цією ознакою археологи Василь та Сергій Пустовалови ідентифікували тогочасну підробку 5 копійок 1730 р., виявлену на острові Мала Хортиця (Байда)².

Також вагомим показником для виявлення старих підробок (як, до речі, і нових сучасних антикварних фальсифікатів) виступає наявність грубих помилок в легенді монет. Так, зокрема, російські урядовці виявили в обігу фальшиві п'ятаки з легендою «ПЯТЬ КОПЕИЪ» замість прийнятих «ПЯТЬ КОПЕЕКЪ» та «ПЯТЬ КОПЕЯКЪ». Відповідно до Сенатського указу від 25 серпня 1738 р. такі монети були віднесені до фальсифікатів, адже, за свідченнями різьбярів монетного двору, монет з такою легендою у казну не відправлялося³. На українському нумізматичному аукціоні «Дукат» № 2, 5-копійчана монета з легендою «ПЯТЬ КОПЕЯКЪ»⁴ (Рис. 32) продавалась з акцентуванням особливої уваги на факт того, що такий різновид пятаків не опубліковано у каталозі В. Біткіна⁵.

У другій чверті XVIII ст. найбільш масовою російською монетою у грошовому обігові Гетьманщини стає мідна деньга. Цікавий у фокусі процесів фальшування монет Російської імперії на території України факт малої кількості відомих підробок денег емісії 1732-1754 рр. Досить популярна обігова монета мала б викликати інтерес фальшивомонетників. Найімовірніше, основною причиною непривабливості цієї монети для фальшувальників стала її низька ринкова ціна, адже вигідніше було фальсифікувати рублі. Навіть відносна простота іконографічного оформлення не звабила фальшувальників,

¹ Там само. С. 24-26.

² Пустовалов В., Пустовалов С. Знахідки монет на острові Мала Хортиця (Байда). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 24. Київ, 2015. С. 141.

³ Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 26.

⁴ Дукат. Нумізматичний аукціон. Аукціон № 2. 29 жовтня 2009 р. Київ, 2005. Лот 48;

⁵ Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть I. (1699-1740). Киев: «Юнона-Монета», 2003. 544 с.

хоча, з іншого боку, дослідниця колекції БКМ Л. Башинська вказує на наявність на деньгах досить непростого дизайну оформлення малюнка¹.

Навіть з удосконаленням в Російській імперії технології монетного карбування процеси підробки мідних монет не припинчилися. Серед знахідок з території України відомі також тогочасні приватні підробки деньги Анни Іоанівни та 4 копійок Петра III зразка 1762 р.²

Один з артефактів, цікавих у контексті підробок монет для обігу часів правління Петра I, був у продажі на нумізматичному аукціоні Sincona, що у жовтні 2013 р. провів продаж колекції монет Російської імперії. Це пробний карбованець Петра I 1723 р., виконаний з міді, вагою 23,12 гр. (Рис. 33)³. У нумізматичному каталозі В. Біткіна така пробна монета зазначена як надзвичайно рідкісна⁴. Звісно, подібні нумізматичні артефакти ніяким чином не можуть бути визначені як підробки монет того часу, хоча вони і не відповідають монетам державного зразка, що потрапили до грошового обігу. Аналогічно до цього підходу І. Спаським у складеному зведеному каталозі «ефімків з ознаками» та нумізматичних свідчень реформ Олексія Михайловича опубліковано репродукцію мідного полтинника. При цьому автор відкидає можливість його класифікації як підробки московської монети в часи побутування⁵.

Дослідники історії грошового обігу Російської імперії часто припускали, що одним із заходів влади для запобігання збільшенню рівня фальсифікацій монет було завищення номінальної вартості мідних монет проти фактичного вмісту міді у них. Головним чином пересторога стосувалась можливості

¹ Башинська Л.С. Монети Російської держави XVI-XVIII ст. у фондах БКМ. Юр'ївський літопис. № 14. Біла Церква, 2015. С. 111.

² Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. С. 61.

³ The Sincona Collection and Russian Coins & Medals from Other Properties. Auction 12. Part 2.14-16 October 2013. Zurich, 2013. Lot #1531;

⁴ Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть I. (1699-1740). Киев: «Юнона-Монета», 2003. С. 366. № 3747;

⁵ Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. С. 17.

ввезення підробних монет із-за кордону¹. Проте, на нашу думку, все ж частину фальшивих монет, що імітують гроші Московії та Російської імперії, могли підробляти в Гетьманщині².

1711 р. Сенат оголосив іменний царський указ «Про винагородження тим, хто доносить на виробників мідної фальшивої монети, та за покарання за приховування таких»³. В указі визначено і технічні відмінності фальшивих монет від справжніх, вказано на нерівність вирубання, інший колір металу, відмінності в оформленні малюнка, що, безперечно, збігається та відповідає відмінностям фальшивих монет, які стали доступні сучасним дослідникам. Наступного 1712 р. сенатським указом повідомляється про процедуру відправлення винних у фальшивомонетництві безпосередньо до Москви та на монетний двір, згідно з указом від 23 липня 1712 р.⁴ Розмах фальшивомонетництва у 1720-ті рр. спонукав російську владу опублікувати сенатський указ від 24 серпня 1722 р. «Про винищення з обігу підроблених грошей, про розшук фальшивомонетників та про відбирання підроблених грошей у всіх взагалі та без заміни та винагороди»⁵. Даний нормативний акт не лише надавав право представникам влади конфісковувати та передавати до Берг Колегії виявлені у місцевих жителів фальшиві гроші, а й спонукав священників зачитувати основні вимоги указу під час служби Божої з метою застереження населення проти фальшивомонетництва та оголошувати в церквах державні законодавчі документи з даної проблеми.

У фонді Генеральної військової канцелярії також містяться свідчення про офіційні заходи боротьби державної влади, спрямовані проти фальшивомонетників. Зокрема, у 1723 р. наказним гетьманом Павлом Полуботком було надіслано чернігівській полковій старшині універсал про

¹ Берг Д.Я. Клад медных монет XVIII в. из Киева. Нумизматика и сфрагистика. № 2. Киев: Наукова Думка, 1965. С. 211.

² Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. С. 5.

³ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 46.

⁴ Там само. С. 53.

⁵ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 71-72.

необхідність вилучення фальшивих монет з обігу¹. Проаналізований М. Котляром архівний матеріал розкриває ряд аспектів підробки грошей в Гетьманщині у першій чверті XVIII ст.². Зауважимо, що частково описані ученим події навколо слідства над фальшивомонетниками з Кобеляк та Келеберди ми можемо доповнити й іншими документами та матеріалами з фондів Генеральної військової канцелярії. Так, зокрема, 2 квітня 1723 р. на ярмарку в Миргороді було затримано фальшивомонетників: «прислано с города Хорола сюда сорочинца с воровскими грошми безрукого в Полтаву за /.../ грошей руку отнято»³. 1724 р. було затримано за фальшивомонетництво та відправлено до Глухова жителів м. Келеберди – Д. Криворутченка⁴ та Д. Сементовича⁵. 1731 р. в Старих Санжарах Полтавського полку було затримано фальшивомонетників та після вироку вислано до Сибіру⁶.

Активність фальшивомонетників спостерігається також і в районі м. Ніжина: 1727 р. козака, після непідтверджених звинувачень у підробці монет, було виправдано та повенуто йому гроші⁷. Ніжинських селян було затримано з підробленими грошима у Ромнах: «июня 29 дня 1731 года /.../ в городе Ромны /.../ взяти с воровскими деньгами Корнев сын да товарищ его Тимофей Ерентьев сын, которые в допрос себе показали быть именно ителем нежинским»⁸. Також фальшиві монети, зокрема фальшиві 50 копійок, було виявлено у Воронежській сотні Ніжинського полку⁹.

Про існування вагомої проблеми підробки грошей свідчить указ російського сенату від 1 червня 1730 року «Про відрядження з Монетної Контори до Губерній та Провінцій із знаючих монетаріїв по одній людині, для нагляду за лічильниками, щоб ті фальшивих мідних копійок до скарбниці не

¹ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 1077. Арк. 1-2.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 205-209.

³ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 1103. Арк. 1-16.

⁴ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 1337. Арк. 1-4.

⁵ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 1353. Арк. 1-7.

⁶ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 3950. Арк. 1-9.

⁷ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 2571. Арк. 1-4.

⁸ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 3832. Арк. 1-5.

⁹ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 5435. Арк. 1-29.

приймали»¹, але свідчень в українських архівах про роботу таких фахівців на території Гетьманщини ми не знаходимо, як і великої кількості мідних копійок цього часу. Цікавий також такий етап проведення слідства, як експертиза запідозрених у фальшивості виявлених монет. Відповідно до імператорського іменного указу Анни Іоанівни від 24 травня 1732 р., виробників фальшивої монети у разі виявлення необхідно було доставити разом із продукцією до Монетної Канцелярії у Москві або Санкт-Петербурзі чи в Контору Другої Експедиції, так само як і в Губернські, Провінційні та Воєводські Канцелярії².

У період повного приєднання земель українського Лівобережжя до складу Російської імперії фокус фальшивомонетників повністю орієнтується насамперед у напрямку зразків з російських обігових монет (Рис. 34-37).

1750 р. виявлені у Гадяцькій полковій канцелярії фальшиві рублі були надіслані до Московської Монетної контори на перевірку: «наводится требование о том /.../ Войсковую Генеральную Канцелярию полковая Гадчинская Канцелярия представляла как по состоявшего в прошлом 749 году указу велено: ежели где явятся фальшивые деньги оные представлять в надлежащие места. /.../ По Ея Величества указу определено, выше прописано два фальшивых рублевика отослать в Монетную Контору»³. Того ж року до цієї авторитетної установи було надіслано фальшивий гривенник зі Стародуба⁴ та напівполтинник із Гадяча⁵. До Монетної контори також пересилались виявлені у населення монети із портретом усунутого від влади імператора Іоанна Антоновича, заборонені урядом. Інформування щодо виявлених підробок також здійснювалось до Колегії іноземних прав⁶, куди так само відправлялись виявлені на території Лівобережжя підробки⁷. Цікавий випадок стався у грудні 1754 р. на Лубенщині, коли був затриманий за зберігання рубля Іоана

¹ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 137.

² Там само. С. 289.

³ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 10195. Арк. 4.

⁴ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 10489. Арк. 1-4.

⁵ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 10151. Арк. 1-4.

⁶ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 1. Справа. 823. Арк. 2.

⁷ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 1. Справа. 1027. Арк. 1-22.

Антоновича чоботар Федір Решотко, який отримав монету за продані чоботи на ярмарку за кордоном – «в заграничном местечку Фойнеках(?)»¹. Повернувшись до Любецької сотні Чернігівського полку, чоботар зіткнувся із тим, що обіг цих монет обмежено владою.

За фактами виявлення фальшивих монет Генеральною Військовою Канцелярією проводилось також слідство, спрямоване не лише на виявлення у різних осіб фальшивих монет, а й інструментів для їхнього виготовлення, ймовірно, викинутих чи прихованих зловмисниками. Так, у відповідь на донесення гетьманові Кирилу Розумовському від Менського отамана Прокопа Сляшевського у жовтні 1753 р. про виявлену у дячка Якова Прокопенка села Баби фальшиву напівполтину Генеральною Військовою Канцелярією було наказано провести слідство та виявити інструменти для підробки². Пошук інструментів для підробки монет оголошує Генеральна Військова Канцелярія й відповідно до донесення у полкову Лубенську канцелярію від 23 червня 1755 р. за фактом виявлення у місцевого жителя Івана Гончара фальшивого рубля, отриманого від козака Сенчанської сотні Грицяя Тарасенка, у якого слідство намагалось в'яснити: «не ведает ли про кого кто оное воровство учинил, и чим етли у себе на то копил инструментов, надлежаше производство злостное, и что с оного вится»³.

Влада була зацікавлена у зменшенні кількості підробок у грошовому обігу та докладала значних зусиль для протидії виробникам підроблених монет. У Генеральній військовій канцелярії проводився моніторинг появи фальшивих грошей на території Гетьманщини, наприклад, 1751 р. було зафіксовано 12 випадків виявлення фальшивих монет⁴. Справам з виявлення та винесення покарання щодо фальшивомонетників приділялась значна увага, недарма випадки з виявленням фальшивих монет відправлялися на розгляд безпосередньо самого гетьмана. Так, 1755 р. до гетьмана Кирила Розумовського

¹ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 12561. Арк. 1-4.

² ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 11631. Арк. 2-9.

³ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 13363. Арк. 3.

⁴ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 10733. Арк. 1-83.

було відправлено селянина з виявленими фальшивими рублем та полтинником¹, а також звинуваченого із Гадяцького полку, підозрюваного у підробці полтинника².

У першій пол. XVIII ст. все ще зберігалось суворе покарання, передбачене для фальшивомонетників – традиційне з часів Середньовіччя залиття у горло розплавленого металу із виконаних фальшивих монет. В. Узденіков категорично вказує тільки на наявність смертної кари, що чекала фальшивомонетників при доведенні факту їх злочинної діяльності³. Але варто вказати на неповну однозначність цієї міри покарання. Відомий вітчизняний знавець юриспруденції та права, професор Університету Св. Володимира В. Сокольський⁴ наводить більш розширену систему покарань за фальшивомонетництво, посилаючись на твердження Берг-Колегії, надіслане до Сенату від 14 листопада 1724 р., де смертна кара шляхом залиття в горло розправленого металу передбачалась для колишніх майстрів монетної справи, що працювали на монетному дворі і, так би мовити, зрадили службі на користь державі. Для інших суворість покарання визначалась ступенем участі особи у зловмисній справі: від помилування тим, хто добровільно зізнається та свідчитиме проти спільників у діяльності до 1725 р., до відрубання пальця руки, відсічення голови за виготовлення фальшивих монет та навчання цьому ремеслу інших осіб. Наприклад, досить «м'яке» покарання у вигляді биття батогами отримав житель села Клинци Стародубського полку за переховування фальшивого рубля⁵. Але це було покарання за зберігання, а не за виготовлення фальшивих грошей. Щодо власне фальшивомонетників у Гетьманщині, то покарання призначалися для них відповідно до російського законодавства. Зокрема, 2 квітня 1723 р. на ярмарку в Миргороді було затримано фальшивомонетників: «прислано с города Хорола сюда сорочинца с

¹ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 12657. Арк. 1-15.

² ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 13263. Арк. 1.

³ Узденіков В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С. Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. С. 28.

⁴ Сокольский В. О нарушениях Уставов монетных. Историко-Юридическое исследование. Киев, 1873. С. 117-122.

⁵ ЦДІАК. Фонд 59. Опис 1. Справа 6018. Арк. 1-6. Рік 1769.

воровскими гроши безрукого в Полтаву за /.../ грошей руку отнято»¹. Це вказує на те, що виконання вироку у вигляді відсічення руки було здійснено ледь не миттєво, оскільки для подальшого слідства осудженого конвоювали вже без руки. У 1736 р. запідозрений у фальсифікації монет О. Кучер був засуджений до смертної кари шляхом «залиття горла»². Вирок був виконаний 1737 р.: «жителю грошеробу Алексею Кучеру, да цыганку Семену Даценку /.../ за его воровство что делал оловянные деньги /.../ учинить смертную казнь залив олово в горло»³. Менш суворим було покарання винних у фальшивомонетництві у вигляді довічної каторги, зокрема, 1752 р. було вислано звинувачених у підробці монети циган⁴. Досить лояльним у контексті смертних покарань ми бачимо рішення про заборону вивчати основи ювелірної справи для малолітнього глухонімого, затриманого у 1754 р⁵. Привертає увагу випадок сприяння населенням слідству та пошуку фальшивомонетників. Так, зокрема, 1750 р. шинкарка, яка заявила та вказала на фальшивомонетників, претендувала на отримання передбаченої в такому випадку винагороди⁶.

Сенатський указ від 27 липня 1753 р. «Про невивіз із-за кордону фальшивої монети на російське карбування»⁷ в деталях описує цілу справу про викриття гусара за підробку монет у Чигиринському полку. Зокрема, капітаном гусарського полку Лазарем Серезлією було повідомлено до Полкової Канцелярії про те, що гусар 19 роти у м. Суботів Чигиринського полку Тимофій Нікітін пійманий із фальшивими олов'яними півполтинниками та гривенниками. Винний повідомив, що виготовив ці гроші у своєму домі на загальну суму 5 рублів, які вдало збув на ярмарку у с. Глинське. Затриманий зізнався, що виготовляв і фальшиві золоті монети. Також указав фальшивомонетник і на свого вчителя – мешканця села Алшаном – Михайла

¹ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 1103. Арк. 1-16.

² ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 6125. Арк. 1-6.

³ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 5997. Арк. 3.

⁴ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 12005. Арк. 1-43.

⁵ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 12657. Арк. 1-15.

⁶ ЦДІАК. Фонд. 51. Опис. 3. Справа. 10200. Арк. 1-10.

⁷ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб. Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 431-433.

Воскобойнікова, який окрім вказаних номіналів підробляв ще й полтинники та збував їх у Новій Сербії¹. Відповідно до цього випадку Сенат вимагав від представників влади у Київській губернії та в Новій Сербії перешкоджати ввезенню до Російської імперії фальшивих грошей.

Значний інтерес викликає питання підробки та поширення в Гетьманщині золотих монет, емісія яких у Російській імперії у досліджуваний період відбувалась досить спорадично, а тому всі збережені до нашого часу монети вважаються серед нумізматів досить рідкісними. У контексті вивчення підробок монет Російської імперії для грошового обігу А. Бойком-Гагаріним опубліковано цікаву підробку часів Катерини II² (Рис. 38). Монету із шаром позолоти було передано до НМІУ прокуратурою Києва у 1971 р. без зафіксованого точного місця її виявлення. Рік карбування оригінального прототипу позолоченого червінця не є досить рідкісним³, хоча 10-ти- та 5-рублеві монети російських імператриць (Рис. 39) нечасто трапляються в музейних колекціях. Щодо атрибуції цієї підробної монети А. Бойко-Гагарін розглянув два можливих варіанти – зарахувати її до дукачів (жіночих прикрас з використанням монет⁴, інколи позолочених⁵, чи з релігійними сюжетами⁶) або до підробок для обігу в часи побутування. Нами не було виявлено відповідних свідчень у фондах архівів України щодо таких підробок, окрім розпорядження та надання Васильківській митниці ордера на обшук підозрюваних у розповсюдженні фальшивих грошей: «осматривать пограничной таможене ордер на осмотрение чтоб приезжавшими в Россию русскими и иностраннными купцами и разного звания люди как российской так и иностранной фальшивой монеты в здешние границы ввозимо не было»⁷.

¹ ЦДІАК. Фонд 59. Опис 1. Справа 2439. Арк. 2.

² Бойко-Гагарін А.С. Позолочений червінець Катерини II (1763-1796) із зібрання НМІУ. Нумізматика і фалеристика. № 1. Київ, 2019. С. 14-15.

³ Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть II. (1740-1917). Киев: «Юнона-Монета», 2003. С. 632.

⁴ Десятников О. Монети на дукачах. Нумізматика і фалеристика. № 2. Київ, 2004. С. 48-49.

⁵ Строкова Л.В. Музей історичних коштовностей. Путівник. Київ: Простір, 2013. С. 62.

⁶ Терещук О.М. Дукачі з бантами XVIII-XIX ст. в колекції НМІУ. Збірник праць IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматика в системі допоміжних історичних дисциплін». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 85-87.

⁷ ЦДІАК. Фонд 121. Опис 1. Справа 15. Арк. 1-3. Рік 1768.

У такий спосіб ми встановили, що населенням Гетьманщини підроблялися усі найбільш поширені в регіоні типи московських та російських імперських монет. У період побутування монет із дроту відомі підробки срібних та мідних копійок, а також лудіння та посріблення останніх. З упровадженням Петром I сучасних та той час технологій – карбувальних машин – кількість підробок дещо зменшується, масовими прототипами для підробки залишаються лише мідні полушки. У процесі товарообміну підробні монети також потрапляли із російських територій, адже документи фіксують часті випадки фальшування полушок та п'ятикопійчників на території Московської держави, а згодом Російської імперії. Архівні документи свідчать про актуальність питання боротьби влади з фальшивомонетництвом у другій пол. XVIII ст. у Гетьманщині. Незважаючи на відносну рідкість обігових золотих монет, нами було досліджено їхні підробки, при цьому виокремлено їх серед поширених жіночих прикрас – дукачів.

4.3. Теорії щодо емісій українськими гетьманами власних монет

Р. Шуст цілком справедливо вказує, що «десятиліття, яке передувало національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648-1657), характеризується стабілізацією монетно-грошових стосунків на території Речі Посполитої. Це стало можливим завдяки поліпшенню економічного становища, пов'язаного зі зростанням обсягів виробництва товарної продукції, значна частина якої вивозилась за кордон, насамперед до країн Центральної та Західної Європи, більш цілеспрямованій монетарній політиці уряду»¹.

В історичній науці існують гіпотези, підтверджені архівними документами, про карбування українськими гетьманами монет. У другій пол. XVII ст. – на поч. XVIII ст. в Українській козацькій державі фальшивомонетництво досягло свого апогею, підроблялися, практично, всі

¹ Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 213.

найбільш популярні на грошовому ринку монети¹. У цей період на території Гетьманщини побутувала змішана монетна система, яка поєднувала монети Західної Європи та Московії, що знайшло відображення у тогочасній податковій документації², хоча в другій чверті XVIII ст. європейські монети поступаються домінантними позиціями російській обіговій монеті. Відповідно прототипами для підробки монет фальшивомонетниками були переважно найпопулярніші монети у складі грошового обігу як московського карбування, так і досить різноманітного європейського. У попередніх наших дослідженнях ми визначали можливість карбування за часів козацької доби як VI-й період в історії грошового обігу України – «Польсько-Литовський XIV-XVIII ст.»³.

У праці В. Шугаєвського зазначено, що спроби українського гетьмана Богдана Хмельницького, «як видно, не мали успіху, і незабаром після нього знову зайшла мова про українську монету, а саме польський уряд устами Беневського визнав раціональність окремої української монети і оголосив, що в Гетьманщині «деньги делают будут по обычаю княжества Литовского», а Гадяцькі статті передбачали окремий двір задля вибивання монет «в Киеве или где лучше». Цієї «милості» було надано туркам і Дорошенкові, який мав свій монетний двір у Лисянці та в Каневі, де Дорошенко вибивав «чехи» з і'мям короля Яна Казимира»⁴.

Загалом В. Шугаєвський не підтримував гіпотезу про існування гетьманських монет, зазначаючи у своїй праці: «Спробую довести, що ніяких «властиво українських» грошових знаків у XVII віці не було. А я беру на себе сміливість взагалі відкинути вибивання монети Хмельницьким. На Правобережжі і Лівобережжі України було занотовано в науці більше сотні знайдених монетних кладів, що належать до 2-ї пол. XVIII віку, а також

¹ Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 2-е изд. Минск: Народная Асвета, 1977. 399 с.

² Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. С.43, 377.

³ Нечитайло В.В. Исторические периоды денежного обращения в Украине и их краткая характеристика. Нумизматика и фалеристика. № 2. Киев, 1997. С. 8.

⁴ Шугаєвський В.А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XIX. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 55.

надзвичайно багато знахідок окремих монет з того ж часу, але ніколи ні в одному із кладів не трапилось ні одної монети, хоч би трохи подібної до вищеописаних московськими агентами, також не траплялось таких монет і в окремих знахідках»¹.

У 1920-ті рр. мала місце дискусія між В. Шугаєвським та професором М. Слабченком, коли останній, не погоджуючись із критикою В. Шугаєвського, впевнено підтримував ідею про існування української гетьманської монети, спираючись на тогочасні актові джерела². Позицію М. Слабченка щодо існування української гетьманської монети підтримував М. Петровський. Учений вважав, що якщо до цих пір не знайдено монет Богдана Хмельницького, то це не доводить того, що їх взагалі не існувало³. Проте монети з іменем Богдана Хмельницького (як і інших гетьманів) не відомі й на сьогодні, що свідчить на користь позиції В. Шугаєвського.

Свідчення роботи гетьманських монетарень знаходимо і в «Записке дьяка Григория Кунакова о добытых им в бытности в Польше сведениях касательно войны поляков с казаками в 1649 г., о сейме, о сотсояннии умов в Польше и проч.». У даному документі повідомляється про події в Україні, зокрема й щодо карбування Б. Хмельницьким монет: «А в Чигирині, де учинив Богдан Хмельницький минзу та гроші роблять, а на тих нових грошах на одній стороні меч, а на іншій – його Богданове ім'я»⁴. Щоправда, так званий свідок не наголошує на тому, що він бачив, чи то сам монетний двір, чи виготовлені ним монети, а лише чув про це від інших осіб. Зазначена записка так само, як і публікація в «Gazette de France» за 21 грудня 1652 р., дала підстави українським дослідникам на початку ХХ ст. впевнено стверджувати про наявність

¹ Там само. С. 56-57.

² Слабченко М.Е. Чи була в Гетьманщині своя монета. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XX. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 64-66.

³ Петровський М.Н. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XXI. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 120.

⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 110.

гетьманського карбування. Проте головна проблема вирішена не була – не було визначено та доведено, що ж саме виготовлялось на гетьманських монетарнях?

Сумніву слова Григорія Кунакова піддав М. Петровський, наголошуючи на тому, що у подальших актових джерелах немає жодних свідчень ні про відповідну реакцію царату щодо чутки про карбування власної монети в Україні, ні стосовно вивчення обставин карбування грошей чи їхнього виявлення¹.

До речі, науковими співробітниками НІКЗ «Чигирин» в опублікованих матеріалах щодо нумізматичного зібрання заповідника не вказано на щось подібне до окремих гетьманських емісій: серед монет скарбу з с. Вітове Чигиринського району, за повідомленням Н. Чигирик² та О. Маламуж, такі монети відсутні³. У більш комплексній розвідці Я. Діденко щодо вивчення всіх скарбів Модерної доби в колекції заповідника подібне також не вказане⁴. Так само не відзначено і гетьманських монет у публікації Т. Немічевої, що дослідила нумізматичну колекцію ДІАЗ «Хотинська фортеця»⁵.

Ми підтримуємо позицію М. Котляра стосовно того, що тогочасні свідки козацької емісії могли сплутати та сприйняти за монети Б. Хмельницького інші, схожі за описом монети чи рахункові жетони⁶.

Про етнографічне джерело, в якому згадуються монети Б. Хмельницького, повідомляє у своїй розвідці Г. Козубовський, цитуючи перекази, зібрані Марком Грушевським з села Суботова у 1897-1899 рр.: «А що кладі Хмельницького є багато у землі, то є /.../ На шляху /.../ виносить водою гроші, дукачі, намиста /.../ Гроші є і з баввонцем у короні – се мабуть польські

¹ Петровський М.Н. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького. Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XXI. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 122.

² Чигирик Н., Лищенко А. Монетний скарб XVII ст., знайдений на Чигиринщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 27. Київ: УТОПШ, 2018. С. 116-119.

³ Маламуж О. Скарб монет XVII ст. (з фондів НІКЗ «Чигирин»). Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 9. Київ, 2000. С. 74-80.

⁴ Діденко Я.Л. Середньовічні скарби в фондівому зібранні Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Могиланські читання. Частина 2. Доля музейних зібрань. Київ, 2006. С. 43-48.

⁵ Немічева Т. Монетні знахідки XVII століття з фондів ДІАЗ «Хотинська Фортеця». Тези доповідей II наукового семінару. Археологія Буковини: здобутки та перспективи. (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. С. 62-63.

⁶ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 113.

позоставались, а то все з козаком на коні з пікою – все вже, мабуть, виробка часу Хмельницького. Є й гетьман з булавою на деяких. Махей Трегуб старий, Топчій, розказує, що як козакував у лісі /.../ та бачив знайшли у Тіньках люди Хмельницького грошей золотих чимало й по проваллях і по ямах увалених то по могилах і у Суботові. Та се кісь инчі були – тоненькі, як луска з риби і жовті все – мабуть давніші се, бо за Хмельницького золото як жар червоне все було, скіко не доводилось бачити»¹. Проте Г. Козубовський спростовує дану народну творчість, цілком аргументовано вказуючи, що згадані у переказі гроші є московськими мідними копійками царя Олексія Михайловича, які були карбовані у м. Москві (вершник із списом) та у м. Пскові (вершник із булавою). Проте Г. Козубовський цілком погоджується із тим, що в адміністрації гетьмана Богдана Хмельницького існувала нагальна потреба карбування власних грошей, і не відхиляє можливості карбування гетьманом, окрім дрібної розмінної, також і великої срібної (талера) та золотої (дуката) власної монети².

Пошук монет, карбованих Богданом Хмельницьким, проводився і з-посеред монет, що перебували у гаманцях козаків, знайдених на полі битви під Берестечком, припускаючи, що там могла опинитись монета, якою гетьман розплатився із найманцями перед баталією. Протягом 1970-1993 рр. на місці, де відбулась битва (район сучасних с. Пляшева та с. Острів Радивилівського р-ну Рівненської обл.), а також поблизу нашвидкоруч змайстрованої козаками при відступі переправи велися археологічні дослідження під керівництвом І. Свешнікова. Проте ні самим І. Свешніковим, ані його послідовниками не зафіксовано монет, які могли б бути віднесені до карбування Богдана Хмельницького. Серед археологічного матеріалу, знайденого під Берестечком, фігурують втрачені козаками гаманці, всередині яких містяться здебільшого рядові монети Речі-Посполитої, а один гаманець містив, окрім монет, ще й

¹ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 39.

² Там само. С. 40.

свинцеві кулі¹. В окремому спеціальному дослідженні нумізматичного матеріалу з Берестечка Р. Шуст також не досягнув результатів у пошуках гетьманських монет². Привертає увагу знахідка у одному із козацьких гаманців фальшивого талера провінції Брабант з Іспанських Нідерландів³. Очевидно, що дана тогочасна підробка не може бути ідентифікована як монета, карбована за наказом Богдана Хмельницького, найбільш імовірно, загиблий під Берестечком козак став жертвою тогочасних фальшивомонетників. Новітні розкопки місця Берестецької битви, проведені археологами Рівненського обласного краєзнавчого музею, лише розширюють у кількісному вимірі введені попередниками до наукового обігу прості й поширені в часи Хмельниччини дрібні обігові монети⁴.

Дослідником поля Берестецької битви О. Войтюком звернено увагу на однаковий калібр артилерійських ядер із матеріалами розкопок фортеці Самарь⁵. Це спонукало нас приділити більш ретельну увагу опублікованим монетним знахідкам з розкопок фортеці, здійснених В. Шалобудовим. Проте серед знайдених археологами монет також фігурують найпоширеніші та прості монети Речі Посполитої, Московського царства та Російської імперії, серед яких неможливо виділити окремо групи гетьманських монет. Привертає увагу наявність серед знайдених монет старої підробки польсько-литовського півторака, а також шостака 1680 р., карбованого він імені Яна III Собеського, балтійських солідів королеви Христини, дротяних копійок Михайла Федоровича та севського чеха 1686 р.⁶. Також археологи В. Векленко та

¹ Свешніков І.К. Розкопки на місці Берестецької битви. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України. XV наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Одеса, 1972. С. 368-370.

² Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 219.

³ Там само. С. 220.

⁴ Войтюк О. Нові дослідження на полі Берестецької битви. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 37.

⁵ Там само. С. 36.

⁶ Шалобудов В. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск 19. Київ, 2010. С. 110-111.

Д. Філімонов не вказують на присутність серед знайдених монет таких, які мали б ознаки гетьманських емісій,¹.

Близько 70% солідів балтійських володінь Швеції дослідниками залишків фортеці в Жаботині було віднесено до фальшивих, що наводить деяких дослідників на думку про можливість локалізації гетьманського монетного двору². Але, ймовірніш за все, археологи атрибували молдавські імітації солідів Христини, що були виконані в Сучаві як фальшиві монети. Василь та Сергій Пустовалові, досліджуючи монетні знахідки на о. Мала Хортиця, вказують на масове поширення обігових монет Речі Посполитої та Російської імперії³, а монет, які могли бути характерними для гетьманської емісії, ними не було виявлено.

Вагомим аргументом багатьох нумізматів довгий час була відсутність у скарбових знахідках монет, які могли б бути однозначно віднесені до емісії. Такої позиції дотримувався не лише В. Шугаєвський, а також М. Котляр, стверджуючи, що «відсутність в українських скарбах другої пол. XVII ст. монет, які можна було б приписати Хмельницькому, вирішує справу не на користь цієї думки»⁴.

Дійсно, процитовані вище матеріали з результатів офіційних археологічних пошуків, проведених на місцях козацьких поселень, Богородицької фортеці та місця Берестецької битви, фортеці в Жаботині та на о. Мала Хортиця не дали науці знахідок бажаної власної монети Богдана Хмельницького.

Серед досліджених та проаналізованих українським науковцем О. Бакальцем скарбів, знайдених на території Гетьманщини, зокрема 494 тезаврацій, зафіксованих дослідником на 2007 р., у складі жодної також не

¹ Векленко В., Філімонов Д. Археологічне закриття козацької Самарі XVI-XVII ст. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 27. Київ: УТОПК, 2018. С. 125-134.

² Ляшко Ю. Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина. Збірник матеріалів VI міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). Археологія & Фортифікація. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 184-185.

³ Пустовалов В., Пустовалов С. Знахідки монет на острові Мала Хортиця (Байда). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 24. Київ, 2015. С. 140-143.

⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 112.

виявлено монету, яка б впевнено мала ознаки, необхідні для ідентифікації її як монети, емісії гетьмана Богдана Хмельницького¹. Загалом О. Бакалець указує на відсутність монети Богдана Хмельницького у 2500 скарбів, відомих нумізматичній науці².

Не підтверджує факту карбування козацькими гетьманами власних монет і А. Бойко-Гагарін, який на основі проведеного глибокого аналізу зафіксованих знахідок приватних підробок на території України не встановив такої групи монет, хоча і виділив регіони з найбільшою концентрацією знахідок підробок, де і справді могли бути локалізовані центри підпільного виготовлення монет³. Хоча в дослідженні групи ідентичних фальсифікатів прибалтійських солідів з Черкащини вчений указує на їх характерність суто для зазначеного регіону⁴. Можна, звісно, висловити припущення про те, що саме ці монети стосуються емісій за наказом гетьмана, але, на нашу думку, пошук потенційних монет варто здійснювати серед більш якісних підробок. При цьому описані підробки з Черкащини і справді, найімовірніше, належать приватним фальшивомонетникам, що не мали відношення до владних структур Гетьманщини.

Проте, беручи до уваги різке збільшення нумізматичного скарбового матеріалу, здобутого приватними пошуковцями за останні майже 20 років, став можливим розвиток у вивченні питання карбування українськими гетьманами власних монет. При цьому пророчими стали слова М. Котляра про те, що час відповіді на це питання настане в майбутньому, коли його зможуть забезпечити нові знахідки. Учений наголошує, що, на його думку, «цю нележку роботу нумізмати зможуть виконати в майбутньому, встановивши технічні особливості перелічених монет, насамперед, шляхом визначення послідовності лицьових та

¹ Бакалець О.А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1764 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.06. Київ, 2007. С. 8.

² Бакалець О.А. Організація фінансової справи та карбування власних монет за гетьманування Б.Хмельницького. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія. Вінниця, 2003. С. 16.

³ Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. 560 с.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Група ідентичних фальшивих шведських солідів XVII ст. зі знахідок Черкаської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 133-137.

зворотних штемпелів, якими карбували ці монети. Подібна операція дасть можливість окреслити замкнені групи монет, що не матимуть відношення до офіційних монетних дворів тогочасної Польщі. Такі монети можна буде вважати фальшивими, з певною обережністю, відносити частину з них до монетного двору Дорошенка у Лисянці»¹. Вважаємо, що цей час настав сьогодні.

Т. Ігером опубліковано низку різноманітних срібних підробок трояків; укладач каталогу обрав принцип демонстрації якомога більшої колекції різновидів цих підробок без указання місць їх знахідок, а також виділення характерних регіональних типів². Ми обрали інший шлях наукового опрацювання цих підробок, виокремивши найбільш масові та характерні типи для України. Нашу увагу привернув той факт, що найбільше у монетних знахідках Черкаської, Полтавської та Київської обл. трапляються срібні підробки трояків за прототипом монет Краківського монетного двору 1618-1624 рр., що є найбільш масовими трояками, які перебували у грошовому обігу.

Щодо можливих типів підробок монет, які можна віднести до таємної емісії козацьких гетьманів, зазначимо, що ми попередньо уклали каталог таких потенційних монет, опираючись на новітні монетні знахідки з території Гетьманщини³. На сьогодні зафіксовані в попередніх дослідженнях численні знахідки підробок монет дрібних номіналів за прототипом монет Речі Посполитої з території Київської та Чернігівської обл. дали нам можливість висловити припущення про дійсне тривале виготовлення фальшивих монет у Лисянці⁴.

На нашу думку, з обґрунтованих у попередніх публікаціях та у складеному каталозі штемпельних різновидів півтораків до півтораків, що могли гіпотетично бути виготовленими за наказом Богдана Хмельницького, ми

¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 114.

² Iger T. Katalog trojakow polskich. – Warszawa, 2008.

³ Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. 60 с.

⁴ Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. Збірник наукових праць. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. С. 225.

можемо умовно віднести імітації півтораків, виготовлені із застосуванням срібла (Рис. 41)¹. Водночас ми визначаємо срібні підробки півтораків як можливі емісії за наказом українських гетьманів, не виключаючи карбування частини цих монет і за ініціативою приватних осіб, як і більшості підробок, виготовлених методом нанесення поверхневого покриття. Аналізуючи новітні знахідки монет в Україні, ми виявили більше 500 штемпельних різновидів фальшивих солідів, емісія яких може з високим ступенем імовірності належати козацьким гетьманам². Так, зокрема, у скарбових комплексах, тезаврація яких датується 1660-ми рр., виділяється півторак із датою «1622», що має високий хрест у зображенні держави та напис цифри «2», що не був характерним для півтораків державного карбування³.

Збагачення гетьманів за рахунок емісії монет відоме з історії Речі Посполитої. К. Філіповим та Б. Куклік проведено дослідження групи мідних шелягів для Литви часів Яна Казимира, які були офіційно карбовані на монетному дворі в Уяздові зі знаком мінцмейстера «Сліповрон» та призначалися для покриття витрат гетьмана Вінцентія Гонсевського, понесених у військових кампаніях Речі Посполитої проти Московії⁴.

Тогочасні підробки за прототипом оригінальних монет Речі Посполитої часів короля Сигізмунда III Вази, які могли бути карбованими за наказом українських гетьманів, ми частково опублікували у каталозі трояків та шостаків зазначеного польського монарха⁵. У виданні об'єднано монети з приватного зібрання О. Литвинчука, а також нові випадкові одиничні знахідки з Черкаської обл., про які автору повідомили місцеві краєзнавці та нумізмати.

¹ Нечитайло В.В., Замеховський Є.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. С. 167-174.

² Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. С. 4.

³ Нечитайло В.В., Замеховський Є.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. С. 176.

⁴ Куклик Б., Филиппов К. Медные шеляги полевого гетмана Винцента Гонсевского великого подскарбия литовского. Банковский вестник. № 4 (33). Минск, 2006. С. 73-74.

⁵ Нечитайло В.В. Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. С. 40.

Нова монетна ординація у Речі Посполитій, прийнята рішенням короля Яна II Казимира, кардинально змінила курсові співвідношення монет та вимагала обмінювати старі монети на нові за чітко врегульованим королем курсом¹. Саме цей факт, на нашу думку, міг спонукати гетьманські адміністрації до виготовлення власних монет.

На думку Р. Шуста, Іваном Виговським було налагоджено карбування імітацій монет Кримського ханства у м. Торговиці, що невдовзі припинилося через непопулярність кримської та турецької монети серед населення Гетьманщини². Після невдалої спроби налагодження карбування монет у Торговиці гетьманом Іваном Виговським було налагоджено карбування монет у Лисянці, де, на думку Р. Шуста, виготовлялись імітації шостаків Сигізмунда III та Яна II Казимира³. Г. Козубовським наводяться свідчення з архівних джерел про спроби пошуку за наказом гетьмана Івана Виговського срібної руди на пагорбах Києва, що не увінчалися успіхом⁴.

У березні 1658 р. Іваном Виговським було укладено Гадяцький трактат із Річчю Посполитою, згідно з яким території Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств мали сформувати окрему автономну частину – Велике князівство Руське, яке також мало б право на карбування власної монети на відновленій монетарні у Києві⁵. В. Рябцевич вважав, що однією з причин бажання отримання монетної регалії українським гетьманом було засилля мідної неповноцінної монети⁶. Плани Івана Виговського щодо карбування у Києві чи іншому українському місті власної монети Великого князівства Руського, подібної до польсько-литовських монет, не здійснились, а наступним

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 134.

² Там само. С. 168.

³ Там само. С. 168-169.

⁴ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 42.

⁵ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 167-168.

⁶ Рябцевич В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII века в кладах Белоруссии и Украины. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). Древности Белоруссии. Минск, 1969. С. 432.

українським гетьманом, який продовжив спроби налагодження карбування монет в Українській козацькій державі, став Петро Дорошенко.

Досліджуючи імітацію шведських, польсько-литовських та бранденбурзько-прусських солідів у Молдавському князівстві на монетарні в Сучаві, О. Огуй наводить дані про втечу монетного майстра Єнакія Златаря до «країни козаків» у м. Рашків¹. Можна припустити, що згаданий у документі майстер міг згодом карбувати монети для гетьмана Петра Дорошенка.

Г. Козубовський зазначає, що на монетах Петра Дорошенка «повинен був бути портрет короля Яна Казимира з відповідними легендами – іменем короля та його титулами. На реверсі – відповідна символіка із датою випуску. Монети Руського Князівства на реверсі могли мати герб Київської землі – архангела Михаїла, традиції зображення якого сягають XVI ст. Міг зображатися комбінований герб із символами київського, брацлавського та чернігівського князівств, козак з мушкетом та шаблею – розповсюджена емблема печаток Війська Запорозького. Під портретом короля або на реверсі повинен був бути знак монетного двору, скоріше за все, Києва»². Дослідник називає найбільш імовірну дату виготовлення за ініціативи Петра Дорошенка власних монет у Лисянці в жовтні – листопаді 1671 р. під час перебування там гетьмана³.

Ми цілком підтримуємо позицію В. Шугаєвського щодо визначення монет Петра Дорошенка, карбованих у Лисянці. «Дорошенко дійсно вибивав таку монету в період між 1669-1673 рр. Але чи була це властиво українська монета? Звичайно – ні: це була підробка під польську монету Яна-Казимира, «воровская» монета (за виразом московських джерел), яка не мала ніяких ознак українського грошового знаку»⁴. М. Котляр запропонував шлях пошуку таких

¹ Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі). Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Число 22-23. Київ, 2013. С. 422.

² Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 41.

³ Там само. С. 43.

⁴ Шугаєвський В.А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН. Том XIX. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 57.

монет, визначаючи за ймовірність віднайдення монет Петра Дорошенка серед фальшивих шостаків львівського карбування та мідних солідів Яна Казимира¹.

У захопленій керованими Іваном Самойловичем російськими стрільцями Лисянці в 1674 р. було виявлено устаткування для карбування монет та затримано Янка Гранковського, якого пізніше було залучено до карбування імітацій польсько-литовських монет у Севську². Як удаło зазначив Г. Козубовський, надані Янком Гранковським під час допиту у Малоросійському приказі свідчення могли надатися під тиском або тортурами, що зумовлює імовірність їх неправдивості³.

А. Калиновський на основі аналізу тогочасних підробок шостаків Яна II Казимира, які були виготовлені з низькопробного срібла і трапляються на території України як випадкові одиничні знахідки, припустив, що саме вони можуть бути продуктами підпільних гетьманських монетарень. Дослідник описує монети з датами на полі «1669» та «1666» (при тому, що остання цифра «6» у даті перегорнута), а також з літерами CL, що імітують та викривлюють знаки мінцмейстера. Досліджені А. Калиновським срібні імітації шостаків за метричними характеристиками близькі до оригінальних монет, оскільки вони мають вагу 3,36 гр. та пробу 345 проміле. Головною особливістю цих монет (Рис. 40) виступає спосіб їхнього виготовлення – застосування вальцювального станка. Про це Антоном Калиновським вдало зроблено зауваження, а саме що прості фальшивомонетники з рядових верств населення не могли мати доступу до такого високотехнологічного на той час обладнання, що свідчить на користь висновку про можливе продукування таких підробок у професійній монетарні, організованій владною особою, ймовірно, гетьманом. Срібний сплав та близьку до оригінальних монет пробу дослідник вважає аргументом масового карбування. Факт фіксації двох таких знахідок в Угорщині наводить дослідника

¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 114.

² Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 169.

³ Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 43.

цих підробок на думку, що вони могли використовуватись в іноземних закупівлях¹.

Знахідки тогочасних підробок за прототипом шостаків Речі Посполитої відомі не лише в Гетьманщині, має місце й імітація із неповною датою «166(?)», опублікована у роботі В. Шлапінського та С. Білопольського із зібрання Державного музею у Кракові (Інв. № MNK Cz. № 2333)². Ми не можемо піддавати сумніву сучасні дослідження львівського монетного карбування за часів Яна II Казимира, що впевнено та аргументовано доведено українським відомим дослідником В. Шлапінським³. Тим більше, що основою вивчення продукції монетарні стала його приватна колекція. Але напрям пошуку гетьманських монет серед шостаків був, найімовірніше, загалом правильним.

Нашу увагу щодо причетності гетьманської адміністрації до виготовлення монет привернули висновки А. Бойка про географію карбування монет в Україні, де дослідником наведені припущення про існування центрів емісії монет у Лохвиці, Пирятині, Веприку, Кобеляках, Келеберді, Тарасівці (Полтавська обл.) та Орлівці (Дніпропетровська обл.)⁴, на додачу до відомих центрів офіційного карбування державних монет. На жаль, дослідником не наведено вагомих підтверджень власних гіпотез, а викладені припущення не підкріплені архівними джерелами чи матеріалами археологічних пошуків на цій території. Але на особливу увагу заслуговує фігурування у наведеному переліку міст міста Келеберда, де науковцями вже були опубліковані свідчення про знахідки підробок. Інакше кажучи, ця місцевість, на нашу думку, імовірно, також може розглядатись як потенційний центр емісії монет козацькими гетьманами.

¹ Калиновский А. Шостак Яна Казимира 1669 г. подражания, фальшивки или оригиналы? *Studia I Materialy. Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*. № 2. Bialystok, 2016. S. 189-194.

² Szlapinskij W., Bielopolskij S. Monety koronne Jana Kazimierza, bite w mennicach zarządzanych przez Andrzeja i Tomasza Tymfow w latach 1662-1667 (przypisanie do poszczegolnych mennic). Lwow, 2003. S. 75.

³ Шлапінський В. Процес виготовлення монет на Львівському монетному дворі у 1656-1657 рр. Матеріали міжнародної наукової конференції. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність*. м. Львів, 14-15 травня 2004. Львів, 2005. С. 229-230. Його ж. Шлапінський В. Чотири етапи діяльності монетного двору у Львові (1656-1663). *Львівські нумізматичні записки*. № 1. Львів, 2004. С. 21.

⁴ Бойко А.П. Географія монетного карбування на території України другої половини XVII ст. *Зб. наук. праць. «Історико-географічні дослідження в Україні»*. Київ: «Наукова думка», 1994. С. 153-154.

Досліджуючи фальсифікати московських монет, в попередніх публікаціях ми висловили гіпотезу щодо можливої причетності гетьмана Данила Апостола до виготовлення фальшивих мідних полушок¹. Хоча документальних достовірних свідчень про підробку полушок за наказом Данила Апостола ми не знаходимо у фондах державних архівів, а широке різноманіття відомих на сьогодні підробок для обігу за зразком полушок Петра I не дає змоги встановити єдиний нелегальний центр їхнього виготовлення на території Гетьманщини.

Виходячи із наведеного вище масиву фактів, ми припускаємо, що, очевидно, монетами, карбованими від імені та за ініціативою українських гетьманів, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла. Срібні підробки трояків та шостаків ми окремо виділяли у складеному спільно з Є. Замеховським та І. Єрмаченко каталозі, присвяченому штемпельним різновидам монет цих номіналів, де введено до наукового обігу низку раніше невідомих нумізматичній науці різновидів цих монет з оформленням окремих елементів поля та варіантами легенди, а також підробки за прототипом цих монет зі срібла. На нашу думку, ці монети випускались у 1648-1658 рр., про що свідчить їх присутність у скарбових знахідках аж до 1690-х рр.²

Ми погоджуємось із позицією М. Котляра в тому, що навіть визначені та доведені тогочасні імітації, карбовані козацькими гетьманами, не можна відносити до власне українських монет³. Не дозволяє застосовувати таку ідентифікацію цілковита таємність процесу виготовлення та відсутність на них імен гетьманів та назви держави – законного емітента.

Але, на наше глибоке переконання, емісія за дорученням козацьких гетьманів була реальною, про що впевнено свідчить проведений і викладений вище аналіз нових українських скарбів, де трапляються монети, характерні для

¹ Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. С. 51-5.

² Нечитайло В.В. Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шостаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. С. 19-20.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 113.

карбування гетьманами, щодо яких і задавали напрямок дослідження попередники.

Висновки до розділу 4.

На території Гетьманщини серед монет Західної Європи прототипами для підробки приватними особами стали мідні шеляги – «боратинки», та неповновартісні тимфи Яна II Казимира, а також наявні в тогочасному грошовому обігу монети Сигізмунда III Вази дрібних номіналів. Проникнення на територію Гетьманщини солідів балтійських монетних дворів та зростаюча їх популярність спричинила появу їхніх підробок. Ми припускаємо можливість їх виготовлення у Черкаському замку. Срібні європейські талери та дукати також стали прототипами для приватної таємної фальсифікації. Уявлення про процеси підробки монет Центральної та Західної Європи ми розширили, ввівши до наукового обігу нові подібні знахідки.

Нами встановлено, що населенням Гетьманщини підроблялися усі найбільш поширені в регіоні типи московських та російських імперських монет. У період побутування монет із дроту відомі підробки срібних та мідних копійок, а також лудіння та посріблення останніх. З упровадженням Петром I сучасних та той час технологій, а саме карбувальних машин, кількість підробок дещо зменшується, масовими прототипами для підробки залишаються лише мідні полушки.

Свідчення про підробку обігових монет за прототипом грошей Російської імперії зафіксовані в тогочасних актових джерелах, а також частково введені до наукового обігу дослідниками. Вагомим інформативним джерелом у дослідженні процесу фальшування російських монет в Україні у другій пол. XVII – першій пол. XVIII ст. стали дані, збережені в державних історичних архівах. Для формування загального уявлення про процеси підробки монет протягом цього періоду нами було вперше введено до наукового обігу справи фальшивомонетників, що зберігаються у ЦДІАК України у фонді Генеральної Військової Канцелярії. У зазначеному фонді містяться свідчення про виявлення серед зібраних податків фальшивих монет, про допити підозрюваних,

затримання зловмисників, а також відомості про офіційні заходи боротьби державної влади, спрямовані проти фальшивомонетників. Нерідко архівні документи містять детальні описи не лише самих підробок, а й технологій їх виготовлення, тут знаходимо перелік виявлених при обшуках інструментів для підробляння грошей.

На початку ХХ ст. у нумізматичних колах України точилася активна наукова дискусія щодо ймовірності карбування за ініціативи козацьких гетьманів власних монет. Наукові пошуки проводились не лише серед монет державного карбування, а й серед тогочасних підробок. Зазначимо, що, дійсно, монети, які можна впевнено віднести до карбування українських гетьманів, відсутні в колекціях державних музеїв на території України, а також нічого подібного не виявлено в процесі археологічних розкопок на місцях битв та козацьких поселень.

До монет, що могли гіпотетично бути виготовленими за наказом Богдана Хмельницького, ми можемо умовно віднести імітації півтораків, виготовлені із застосуванням срібла. Водночас ми визначаємо срібні підробки півтораків як можливі емісії за наказом українських гетьманів, не виключаючи карбування частини цих монет і за ініціативою приватних осіб, як і більшості підробок, виготовлених методом нанесення поверхневого покриття. Аналізуючи новітні знахідки монет в Україні, нам удалося виявити більше 500 штемпельних різновидів фальшивих солідів, емісія яких може належати і Богдану Хмельницькому.

Ми припускаємо, що монетами, карбованими від імені та за ініціативою Петра Дорошенка, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла. На наше глибоке переконання, емісія з доручення козацьких гетьманів була реальною, про що впевнено свідчить проведений і викладений вище аналіз нових українських скарбів, серед яких трапляються монети, характерні для карбування гетьманами, щодо яких і висловлювали припущення попередники.

ВИСНОВКИ

Починаючи з першої чверті ХХ ст., різко зростає цікавість до історії грошового обігу України, до виявлення його особливостей та закономірностей. Дослідниками приділяється увага складанню топографії знахідок монет в Україні, формуванню загальних картин грошового обігу у різні історичні періоди, висловлюється припущення про можливість карбування власних монет козацькими гетьманами. У радянський час вченими було сформовано хибне уявлення про особливості та окремі проблемні питання історії українського грошового обігу, що обумовлювалося впливом ідеологічних переконань та вимогами часу проведення більшості цих досліджень. Із здобуттям Україною незалежності різко посилюється інтерес дослідників до вітчизняного історичного та культурного спадку, особливого значення набувають дослідження проблем формування української нації та держави. Приділяється увага розвитку уточнення окремих аспектів питань карбування власних монет в Україні, постає необхідність формування нової, переосмисленої, вільної від радянських стереотипів та хибних висновків моделі грошового обігу. До того ж, стає актуальним уточнення чи спростування окремих положень праць попередників, що зумовлено різким збільшенням кількості нових знахідок, зафіксованих під час пошуків із застосуванням точної пошукової техніки. До основних джерел дослідження запропонованої теми насамперед відносяться збережені до нашого часу монети та монетні скарби, що зберігаються у приватних колекціях та зібраннях державних музеїв. Суттєвий науковий потенціал ми вбачаємо в опрацюванні нових знахідок монет, які виявлені із застосуванням сучасної пошукової техніки. Високою інформативністю у вивченні історії грошового обігу та процесів фальшування монет в Україні у ХVIII ст. характеризуються дані державних архівів та дорадянських газет, свідчення з яких уводяться до наукового обігу вперше. Досягти поставленої в дисертаційному дослідженні мети допомогло використання не лише загальнонаукових методів, а й спеціальних нумізматичних: ідентифікації монет,

визначення метричних характеристик, датування монет та скарбів, типологізації монет, порівняння штемпелів, визначення структури елементного складу металу.

Верхівку грошової системи Європи XVII-XVIII ст. займають золоті дукати та срібні талери, які також мали свої кількакратні номінали та дрібніші фракції. Вагому роль дукатів і талерів підкреслено у тогочасних актових джерелах. Ці монети справді забезпечили основу значних торговельних угод. Основну картину грошового обігу Гетьманщини було сформовано на основі дослідження архівних джерел та музейних колекцій ще в період існування Російської імперії, активного розвитку набувають ці питання і за радянських часів. Проте зі збільшенням кількості відомих монетних знахідок гостро назріла необхідність уточнення чи спростування у дослідженні актуальних проблем історії вітчизняного грошового обігу. Нами уточнено роль талерів та кількакратних дукатів Речі Посполитої, що була недооцінена попередниками з причини нечисленності знахідок цих монет. У результаті дослідження особливостей обігу монет дрібних номіналів у Гетьманщині нам удалося ввести до наукового обігу нові різновиди імітацій солідів, виготовлених на монетарні в Сучаві, а також навести додаткові свідчення про загадкові монети із зображенням храму з легендами SOLID CIVIT HAB та SOLID CIVIT HAMB. Доповнено типологію імітації балтійських солідів, виготовлених в Сучаві. Висунуто припущення щодо появи у знахідках українських земель французьких монет номіналом $\frac{1}{12}$ екю, карбованих у 1660-х рр. від імені Людовіка XIV. Підкреслено особливе та неоднозначне місце в історії грошового обігу Гетьманщини європейської мідної монети. В роботі нами узагальнено свідчення про обіг мідних шелягів Яна II Казимира на Київщині, охарактеризовано мідні соліди Валахії 1658 р. і монети королівства Швеції ($\frac{1}{6}$ ере 1660-1670-х рр. та мідні плати номіналом 4 та 8 даальдерів) у складі українських скарбів. Визначено структуру грошового обігу Гетьманщини в часи правління останніх монархів Речі Посполитої, розглянуто основні поширені в цей час іноземні монети, увага до яких досі була спорадичною.

Свідчення про окремі знахідки ісламських монет на території Гетьманщини частково фігурують у вітчизняній історіографії, проте у працях дослідників зазвичай не представлено можливого цілісного уявлення про загальну картину участі цих монет в грошовому обігу. Узагальнені свідчення про знахідки ісламських монет на території Гетьманщини є першим у вітчизняній історіографії топографічним зведенням та аналізом знахідок монет ісламського світу в цьому періоді. Основними ісламськими монетами, які курсували у грошовому обігові на території Запоріжжя у другій половині XVII ст. були срібні османські куруші «леви», а вже у першій половині XVIII ст. – білонні бешлики ханів династії Гіреїв, срібні пара та акче і мідні мангіри Османської імперії, виготовлені за допомогою вальцверка. Враховуючи те, що обіг монет ханів династії Гіреїв був загалом обмежений Кримським півостровом та Південними регіонами, наявність та достатня поширеність їх в Гетьманщині може бути охарактеризована як особливість грошового обігу досліджуваного регіону. Помітна роль східної монети викликала занепокоєння російської влади. У результаті остання за допомогою власної монети вела «боротьбу за витіснення» із вітчизняного грошового обігу не лише західноєвропейської, але й ісламської монети.

Проаналізувавши монетні знахідки в Україні, починаючи з 2000 р. (з моменту використання приватними особами металодетекторів), робимо висновок, що жодної знахідки мідних полтин Олексія Михайловича зафіксовано не було. Це дає можливість висловити припущення про їх повну відсутність в обігу на противагу усталеній в українській нумізматичній історіографії думці щодо присутності у ньому цих монет, переправлених з Москви. Описані попередниками факти спроб москвитів збути нібито прислані з Москви мідні гроші великого номіналу, на нашу думку, слід вважати актом збуту фальшивих грошей. Принципово нову позицію нами висвітлено у дослідженні питання обігу московських «ефімків з ознаками» в Українській козацькій державі. У результаті вивчення ареалу обігу та аналізу складеної

попередниками топографії вивчення «єфімків з ознаками» вдалося встановити сучасний обласний район найбільш масових знахідок скарбів із вмістом цих монет – Новосанжарський район Полтавської обл., що залишалося поза увагою дослідників, які концентрували свої зусилля на пошуку найбільших знахідок навколо області чи історичного регіону – Чернігівщини. Нами було висунуто нове припущення щодо потенційної ймовірності виявлення у складі скарбів фальсифікату часів побутування або нанесення підроблених клейм на західноєвропейські талери з метою підвищення їх до номінальної ціни примусового курсу «єфімка з ознаками». Подальшими перспективними напрямками вивчення цієї теми в Україні ми бачимо: пошук «єфімків з ознаками» на раніше не зафіксованих талерах-основах; уведення до наукового обігу нових знахідок та монет із колекцій державних музеїв; включення коректив у підручники та методичні видання з нумізматики з такою оцінкою ролі та побутування московських монет, яка відповідає історичній дійсності. Ми вважаємо за потрібне змінити ідеологічне русло у вивченні обігу «єфімків з ознаками», акцентуючи увагу на злочинних фактах фінансової агресії Московської держави щодо Гетьманщини на етапі планування реформи. Щодо поступового посилення в обігу ролі московських монет дрібних номіналів у роботі вдалось досягти таких результатів. Уточнено та охарактеризовано структуру складу скарбів із вмістом мідних монет другої половини XVII ст.; наведено нові факти щодо обігу фракції московської мідної монети – деньги та гроша. Аргументовано, що першими, поширеними за правління Петра I, срібними монетами були копійки, алтини та алтинники, гривні та гривенники, що суперечить висновкам попередників, які були сформовані лише на основі законодавчих актів в українській нумізматичній історіографії. Аналіз новітніх знахідок монет в Україні, здійснених із застосуванням точної техніки, також дозволив спростувати окремі тези попередніх дослідників. Подальшого розвитку у даній роботі надано уточненню іконографії путивльських чехів, що репрезентує один з аспектів економічної експансії московських царів на українські землі. При спробі ідентифікації елементу іконографії путивльського

чеху, зокрема знаку мінцмейстера у вигляді якоря, нами введено до наукового обігу півтораки із наявною на його полі оригінальною контрамаркою у вигляді якоря у щитку, що, імовірно, може мати спільні риси. У роботі зафіксовано нові знахідки севських чехів 1686 року, а також тимфів Петра I. Уточнено функції та роль московських золотих дровових монет. Опубліковані попередниками лише джерела та відомості про сутність золотих дровових московських монет підтверджуються новітніми знахідками. До того ж, знахідки на території України золотих дровових московських монет, особливо у складі скарбів, свідчать про те, що ці монети виконували, окрім функції нагородження, також і функцію платежу, будучи повноцінними монетами в грошовому обігу. Можна впевнено припустити, що, описане М. Котляром та В. Рябцевичем «нагородження» козаків війська Богдана Хмельницького, було звичайним жалуванням та виплатою, здійсненими золотою монетою. Така форма оплати ніяк не свідчить про описану попередниками форму відносин українців як підданих Московського царства, а була оплатою за надані військові послуги та підтримку на паритетних умовах, що вдало приховали і замаскували радянські історики у описі головної функції золотої дрової копійки як переважно своєрідної нагороди, аніж обігової монети. Отже, нами було доведено, що протягом досліджуваного періоду московська влада використовувала українські землі в якості майданчика для проведення фінансових експериментів, про що свідчать факти проведення ряду реформ та заходів. Зокрема, введення у грошовий обіг контрамаркованих талерів за завищеною щодо ринкової ціною, а також мідних рублів та полтин у середині XVII ст., які збувались представниками московської влади на українських ринках, що можна впевнено порівняти із таємним поширенням фальшивої монети на державному рівні, введення до обігу мідних монет за номінальною ціною срібних у 1660-ті рр., спроби карбування чехів у Путивлі у 1670-ті рр., впровадження карбування імітації півтораків Речі Посполитої нижчої якості у Севську у 1686 р., проект введення на українські ринки знецінених московських полушок 1720-х рр.

Протягом другої половини XVII та першої половини XVIII ст. населенням Гетьманщини підроблялися всі найбільш поширені типи московських та російських імперських монет. У період побутування монет із дроту відомі підробки срібних та мідних копійок, а також лудіння та посріблення останніх. Із впровадженням Петром I прогресивної та той час технології – карбувальних машин – кількість підробок дещо зменшується, масовими прототипами для підробки залишалися мідні полушки. Хоча не можна унеможливити потрапляння їх із території Росії в процесі товарообміну, адже документи того часу, збережені в сучасній Російській Федерації, фіксують часті випадки фальшування полушок та п'ятикопійчників. Документи, збережені до нашого часу в архівах України, містять свідчення про актуальність питання боротьби влади з фальшивомонетництвом у другій половині XVIII ст. на Лівобережжі. Незважаючи на відносну рідкість обігових золотих монет, нами було досліджено їхні підробки, при цьому виокремлено їх серед поширених жіночих прикрас – дукачів, які імітували золоті монети. Отримано загальну картину знахідок фальшивих монет за прототипом монет Речі Посполитої та інших емітентів Центральної та Західної Європи на території Гетьманщини, підтвердивши висновки попередників новими знахідками.

На початку XX ст. в нумізматичних колах України точилася активна наукова дискусія щодо імовірності карбування за ініціативи козацьких гетьманів власних монет. Наукові пошуки проводились не лише серед монет державного карбування, а і з-посеред тогочасних підробок. Зазначимо, що, дійсно, монети, які можна впевнено віднести до карбування українських гетьманів, відсутні в колекціях державних музеїв, а також нічого подібного не виявлено в процесі археологічних розкопок на місцях битв та козацьких поселень. До монет, які гіпотетично могли бути виготовленими за наказом Богдана Хмельницького, ми можемо умовно віднести імітації півтораків, виготовлені із застосуванням срібла. Водночас ми визначаємо срібні підробки півтораків як можливі емісії за наказом українських гетьманів, не виключаючи

карбування частини цих монет і за ініціативою приватних осіб, як і більшості підробок, виготовлених методом нанесення поверхневого покриття. Аналізуючи новітні знахідки монет в Україні, нам вдалось виявити більше 500 штемпельних різновидів фальшивих солідів, емісія яких може з високим ступенем імовірності належати Богдану Хмельницькому. Плани Івана Виговського щодо карбування у Києві монети Великого князівства Руського, подібної до польсько-литовських монет, на жаль, не здійснились. Ми припускаємо, що монетами, карбованими від імені та за ініціативою Петра Дорошенка, могли бути монети середнього номіналу, виготовлені зі срібла. На наше глибоке переконання, емісія за дорученням козацьких гетьманів, як і передбачали попередні дослідники, була реальною, про що промовисто свідчить проведений і викладений вище аналіз нових українських скарбів, серед яких трапляються монети, характерні для карбування гетьманами.

Подальші перспективи наукових пошуків у дослідженні грошового обігу Гетьманщини ми бачимо у введенні в науковий обіг матеріалів музеїв та приватних колекцій, зібраних із знахідок монет на території відповідного регіону, а також продовження пошуків документів про можливі емісії українських гетьманів у фондах вітчизняних та зарубіжних архівів. Це допоможе зафіксувати нові різновиди обігових монет, додатково уточнити ареали обігу монет різних емітентів на території України, виявити «єфимки з ознаками» на раніше не зафіксованих талерах-основах, а також, можливо, виявити точну локацію виготовлення монет за ініціативою козацьких гетьманів. Для визначення більш точної локалізації виробництва монет, гіпотетично виготовлених у Гетьманщині за ініціативою козацьких гетьманів, необхідно здійснити поглиблений аналіз іконографії та штемпельних зв'язків срібних імітацій монет за прототипом півтораків та шостаків Речі Посполитої, а також створити більш розширену зведену топографію їхніх знахідок на території сучасної України, а також Польщі, Білорусі та Литви.

Головним досягненням цього дисертаційного дослідження ми вважаємо формування об'єктивного й неупередженого бачення історії грошового обігу України-Гетьманщини у 1648-1764 рр., нами описано та проаналізовано основний зміст реформ московської влади в Україні.

Враховуючи постійні спроби фінансової окупації України та визначення української території як зони економічних експериментів Московської держави та її наступників, вважаємо допустимим та виправданим внесення змін до Статті 32 Закону України «Про Національний банк України» відповідно до пропозиції депутата Верховної Ради VIII скликання О. Мусія, виклавши її в такій редакції: «Стаття 32. Грошова одиниця. Грошовою одиницею України є гривня, що дорівнює 100 рублям»¹.

¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо введення історично обґрунтованого найменування рубль як меншої частини грошової одиниці України гривні. №: 2491а від 10.08.2015. Стаття 32.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України).

Фонд 51. «Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів».

Оп. 1.

1. Справа 1027. Справа про відправлення до Колегії іноземних справ фальшивих грошей, виявлених у Лівобережній Україні. Арк. 1-22.

2. Справа 1248. Про виявлення фальшивої монети Іоана Антоновича у Переяславському та Чернігівському полках. Арк. 1-11.

3. Справа 823. Лист до Колегії іноземних справ щодо виявлення фальшивих грошей. Арк. 2.

Оп. 3.

4. Справа 10151. Справа про передачу у Монетну контору фальшивого півполтинника з Гадяча. Арк. 1-4.

5. Справа 10195. Справа про пересилку у Монетну контору фальшивих рублів із Гадяцької полкової канцелярії. Арк. 1-6.

6. Справа 10200. Справа про спробу ніжинської шинкарки отримати винагороду за викриття фальшивомонетника. Арк. 1-10.

7. Справа 10489. Справа про відправлення до Монетної контори фальшивого гривеника із Стародуба. Арк. 1-4.

8. Справа 10698. Справа про передачу до Полтавської полкової канцелярії справи про втечу полтавського мешканця фальшивомонетника. Арк. 2-8.

9. Справа 10733. Опис 12 випадків виявлення фальшивих грошей у Лівобережній Україні за 1751 рік. Арк. 1-83.

10. Справа 1077. Універсал наказного гетьмана Павла Полуботка до Чернігівського полкового старшини про вилучення із обігу фальшивих монет. Арк. 1-2.
11. Справа 1103. Справа про арешт фальшивомонетників на ярмарках у Миргороді. Арк. 1-16.
12. Справа 11631. Справа про пересилання до Колегії іноземних справ фальшивих гршей, виявлених у селян. Арк. 2-9.
13. Справа 12005. Справа про засудження до вічної каторги циган, звинувачених у підробці грошей. Арк. 1-43.
14. Справа 125. Інквізиція та розшук у містах Келеберді та Кобеляках фальшувальників та розповсюджувачів підроблених грошей. Арк. 4-10.
15. Справа 12561. Справа про відправлення до Монетної канцелярії рубля із портретом Іоана Антоновича. Арк. 1-4.
16. Справа 12657. Справа про виявлення у глухонімого малолітнього відлитого фальшивого гривеника та заборону вивчати ювелірну справу. Арк. 1-15.
17. Справа 13010. Справа про затримання у Гадяцькому полку жителя м. Мереви з гривеником із портретом Іоана Антоновича. Арк. 1-4.
18. Справа 13263. Справа про виявлення у попа Івана Кльопова фальшивої монети. Арк. 1.
19. Справа 13363. Про виявлення фальшивого рубля у Сінчанській сотні. Арк. 3.
20. Справа 1337. Справа про відправлення у Глухів фальшивомонетника, келебердинського мешканця Дениса Криворученка. Арк. 1-4.
21. Справа 1353. Справа про взяття на поруки мешканця містечка Келеберда, затриманого із фальшивими грошима, Дениса Сементовича. Арк. 1-7.
22. Справа 2571. Повернення козаку міста Ніжин його грошей, вилучених у зв'язку із звинуваченням у фальшивомонетництві. Арк. 1-4.

23. Справа 3832. Затримання у місті Ніжині селян із фальшивими грошима та указ гетьмана про розслідування справи. Арк. 1-5.

24. Справа 3950. Справа про заслання до Сибіру мешканця Старих Санжар за підробку грошей. Арк. 1-9.

25. Справа 5435. Про виявлення у Воронежській сотні фальшивих 50 копійок. Арк. 1-29.

26. Справа 5997. Підтвердження Монетної канцелярії про залиття горла свинцем Олексію Кучеру за підробку грошей. Арк. 1-3.

27. Справа 6067. Справа про заміну смертної кари Олексію Кучеру. Арк. 2-4.

28. Справа 6125. Справа про покарання смертю Олексія Кучера за підробку грошей. Арк. 1-6.

29. Справа 9946. Справа про виявлення двох фальшивих рублів Іоана Антоновича Канцелярією Малоросійських зборів. Арк. 1-12.

Фонд 59. «Київська губерньська канцелярія. м. Київ».

Оп. 1.

30. Справа 1331. Справа про покарання батогоми відставного солдата за приховування фальшивих грошей. Арк. 4.

31. Справа 2438. Справа про виголошення указу Слідчої комісії щодо фальшивих векселів. Арк. 2-5.

32. Справа 2439. Справа про оголошення Сенатом щодо додаткових охоронних заходів на митних форпостах. Арк. 2-7.

33. Справа 6018. Справа про покарання батогоми за переховування фальшивого рубля мешканцем с. Клинци Стародубського полку. Арк. 1-6.

34. Справа 6952. Справа про покарання братів Пушкіних за підроблення асигнацій. Арк. 1.

35. Справа 7736. Справа про заслання на вічну каторгу селян за фальшивомонетництво та побиття священника. Арк. 2-7.

Фонд 121. «Стайківська прикордонна митна застава, с. Стайки Київського полку, з 1782 р. – Київського намісництва».

Оп. 1.

36. Справа 15. Ордер про обшук на митниці Васильківської застави через виявлення у Польщі фальшивих російських грошей. Арк. 1-3.

Періодичні видання та публіцистика

37. Кладъ. *Киевские вестн.* 16 (29) жовтня 1909 року. (№ 275). Київ, 1909. С. 4.

38. Кладъ. *Подольнин.* 9 червня 1913 року. (№ 783). Кам'янець-Подільський, 1913. С. 2.

39. Кладъ. *Юго-Западный Край.* 16 травня 1915 року. (№ 110). Вінниця, 1915. С. 3.

40. Находка древних документов. *Южная копейка.* (№ 226). 25 июля 1911. Киев, 1911. С. 3.

41. Нищать книжки. *Український козак.* Фронтowa газета Української Народної Армії. (Ч. 59). Вівторок, 30 вересня 1919 р. С. 3.

42. Открытие новых пещер в Межигорье. *Киевлянин.* (№ 305). Киев, 1907. С. 4.

43. Твердые цены на яйца. *Киевская Мысль.* (№ 113). четверг, 11 июля (28 июля). Киев, 1918. С. 1.

Література**Монографії, статті та рецензії**

44. Boiko-Gagarin A. Home-Made Counterfeits of the Tymfs (złotówki) of John II Casimir (1648-1668) from Finds in the Historical Region of Volhynia. *Notae Numismaticae. Zapiski Numizmatyczne.* Tom XII. Krakow, 2017. S. 231-236.

45. Bojko-Gagarin A., Staroverov D. Talary hrabstwa Rietberg – fałszerstwa emitenta? *Biuletyn Numizmatyczny.* Nr 1 (369). Warszawa, 2013. S. 11-14.

46. Buzdugan G. Luchian O. Oprescu C. Monede si bancnote Romanesti. Bucuresti, 1977. 432 p.

47. Delmonte A. The silver Benelux. Crowns – half-crowns and siege coins in the territories of the former northern and southern Netherlands. Amsterdam, 1967. 320 p.
48. Dutkowski J. Wielodukaty w XVII wieku na ziemiach Polskich, ile prestżu ile ekonomii. *Studia i Materiały «Pieniądz i systemy monetarne wspólne dziedzictwo Europy»*, Augustów-Warszawa, 2012. P. 197-212.
49. Haljak G. Livonian coins XIII-XVIII century. Part II: Kingdoms. Tallin, 2011. 352 p.
50. Iger T. Katalog trojaków polskich. Warszawa, 2008. 330 s.
51. Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy Polskich i z Polska związanych. Warszawa, 1995.
52. Kotlar M. Znaleziska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. *Wiadomości Numizmatyczne*. Rok XXI. Zeszyt 4 (82). Warszawa, 1977. S. 193-256.
53. Niemirycz W. Duże szelagi miedziane Jana Kazimierza z 1650 r. *Biuletyn Numizmatyczny*. Nr. 4 (292). Warszawa, 1993. P. 18-21.
54. Orlik W. W sprawie Metodologii badań numizmatycznych [Recenzja książki A. L. Ponomarev, *Evolucja deneznyh sistem Pricernomor'a i balkan XIII-XV vv.*, Moskwa 2011, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta, 672 s., ISBN 978-5-211-06307-5.] // *Wiadomości Numizmatyczne*, R. LVIII, 2014, z. 1-2 (197-198), S. 259-263.
55. Orlik W. W sprawie Metodologii badań numizmatycznych [Recenzja książki A. L. Ponomarev, *Èvolûciâ deneznyh sistem Pričernomor'â i balkan XIII-XV vv.*, Moskwa 2011, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta, 672 s., ISBN 978-5-211-06307-5.] // *Wiadomości Numizmatyczne*, R. LVIII, 2014, z. 1-2 (197-198), s. 259-263.
56. Paszkiewicz B. False kopecks of Tsar Alexis Mikhailovich in Gdansk. *Numizmatikos rinkiniai: istorinës Lietuvos ir su ja susijusių šalių paveldas*. Vilnius: «Lietuvos nacionalinis muziejus», 2015. P. 131-141.
57. Retowski O. Die Münzen der Girei. *TMHO*. T. II. Вып. 3. М., 1901.

58. Szlapinskij W., Bielopolskij S. Monety koronne Jana Kazimierza, bite w mennicach zarządzanych przez Andrzeja i Tomasza Tymfow w latach 1662-1667 (przypisanie do poszczególnych mennic). Lwow, 2003. 60 s.
59. The Sincona Collection and Russian Coins & Medals from Other Properties. Auction 12. Part 2.14-16 October 2013. Zurich, 2013. Lot #1531;
60. Wolski C. Miedziane szelągi Jana Kazimierza Wazy 1659 – 1667. Lublin, 2017. 528 s.
61. Арендар Г.П., Гончаренко В.С. Голубицький скарб 2001 року. Скарбниця української культури. Вип. 4. Чернігів, 2004. С. 38-40.
62. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ 1713-1776. Упор. Л.З.Гісцова, Л.Я. Демченко. Київ: «Наукова думка», 1994. 225 с.
63. Базилевич К.В. Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук, 1936. 116 с.
64. Байвидович О. На Подоле обнаружили русло и польские монеты. Вести. № 161 (561). 9 сентября 2015. Киев, 2015. С. 3.
65. Бакалець О.А. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни*. Число 14. Київ: Інститут історії НАН України. Київ, 2007. С. 310-335.
66. Бакалець О.А. Барський скарб польсько-литовських монет XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. № 7. Київ: Інститут історії НАН України, 2004. С. 325-330.
67. Бакалець О.А. Велико-Бушівський скарб 2004 р. західноєвропейських монет XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. № 11. Київ: Інститут історії НАН України, 2009. С. 197-203.
68. Бакалець О.А. Гроші та грошовий обіг на Поділлі XVII-XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни*. № 13. Київ: Інститут історії НАН України. Київ, 2006. С. 97-126.

69. Бакалець О.А. Копійка Катерини I (1725-1727 рр.) із м. Кременчука. *Спеціальні історичні дисципліни*. № 18. Київ: Інститут історії НАН України, 2011. С. 7-12.
70. Бакалець О.А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1764 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.06. Київ, 2007. 15 с.
71. Бакалець О.А. Організація фінансової справи та карбування власних монет за гетьманування Б. Хмельницького. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 7. Серія: Історія. Вінниця, 2003. С. 12-18.
72. Бакалець О.А. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII-I чверті XVIII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. № 8. Київ: Інститут історії НАН України, 2005. С. 308-334.
73. Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Бар, 2004. 25 с.
74. Бакалець О.А. Талер у грошовому обігу України кінця XVI-першої чверті XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни*. № 12. Київ, 2005. С. 142-171.
75. Бакалець О.А. Українські літописи XVII-XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. *Спеціальні історичні дисципліни*. № 11. Ч. 1. Київ, 2004. С. 218-232.
76. Башинська Л.С. Монети Російської держави XVI-XVIII ст. у фондах БКМ. *Юр'ївський літопис*. № 14. Біла Церква, 2015. С. 105-115.
77. Безпалько В. Особливості побутування монетно-лічильних найменувань у Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами НМІУ). Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки». (21-22 червня 2018 р.). – Меджибіж–Переяслав-Хмельницький–Кропивницький–Київ, 2018. С. 114-118.

78. Безпалько В. Скарб солідів XVII ст. із с. Стара Аврамівка Полтавської області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 19. Київ, 2010. С. 117-120.

79. Безпалько В.В. Солид XVII в. с изображением монастыря – фальшивка, имитация, гибрид? Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16-19 мая 2013, Кошице, Словакия, 2013. С. 64-66.

80. Берг Д.Я. Клад медных монет XVIII в. из Киева. *Нумизматика и сфрагистика*. № 2. Киев: Наукова Думка, 1965. С. 211-213.

81. Берг Д.Я. Клад монет XVII в. из с. Жаботина Черкасской области. *Нумизматика и сфрагистика*. № 4. Киев: Наукова Думка, 1971. С. 92-95.

82. Беляя О. Архівні джерела про монетні скарби Києва. Пам'ятки. *Археографічний щорічник*. № 14. Київ, 2013. С. 189-194.

83. Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть I. (1699-1740). Киев: «Юнона-Монета», 2003. 544 с.

84. Бойко А.П. Географія монетного карбування на території України другої половини XVII ст. Зб. наук. праць. «Історико-географічні дослідження в Україні». Київ: «Наукова думка», 1994. С. 153-154.

85. Бойко-Гагарин А.С. Испанские реалы XVI-XVII вв. и их фальсификаты в находках на территории Украины. Збірник наукових праць II Міжнародна конференція «Расмір: східна нумізматика». м. Одеса, 9-11 серпня 2012 року. Київ, 2015. С. 83-95.

86. Бойко-Гагарин А.С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет. *VIII Богданівські читання*, Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. Черкаси, 2014. С. 118-122.

87. Бойко-Гагарин А.С. Кустарные подделки монет Августа III Саксонца (1733-1763) и Станислава Августа Понятовского (1764-1795) в находках Украины. *Acta Archeologica Lodziensia*. Nr. 61. Lodz, 2016. S. 77-80.

88. Бойко-Гагарин А.С. Новые данные о фальшивых проволочных копейках Петра I Алексеевича (1696-1725). *Банкаўскі веснік*. Мінск, Сакавік 2014. С. 40-41.
89. Бойко-Гагарин А.С. О кустарной подделке голландского дуката 1729 года. *Нумізматика і Фалеристика*. 2014. № 3. С. 18.
90. Бойко-Гагарин А.С. Солиды Антона Гюнтера графа Ольденбурга. *Нумізматика і Фалеристика*. № 1. Київ, 2017. С. 16-18.
91. Бойко-Гагарин А.С. Фальсификаты польских полтораков 1614 года с изображением орла. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 33. С. 207-211.
92. Бойко-Гагарин А.С. Фальсификаты шотландских торнеров, найденные на Украине и технологии их производства. Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16-19 мая 2013, Кошице, Словакия, 2013. С. 66-67.
93. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. 560 с.
94. Бойко-Гагарин А.С., Гринкевич В.И., Цвирко С.Л., Зайончковский Ю.В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII века в Восточной Европе. *Львівські нумізматичні записки*. № 10. 2013, Львів, 2014. С. 23-35.
95. Бойко-Гагарин А.С. Группа идентичных фальшивых шведских солидов XVII ст. зі знахідок Черкаської області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 25. Київ, 2016. С. 133-137.
96. Бойко-Гагарин А.С. Монеты Центральной та Східної Європи XIV-XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування: дис. ... кан. істор. наук: 07.00.06. Кіровоград, 2014. 227 с.
97. Бойко-Гагарин А.С. Намисто із шестигрошовиками, карбованими на львівському монетному дворі, найдене у Вінницькій області. *Львівські нумізматичні записки*. № 10. Львів, 2014. С. 48-49.

98. Бойко-Гагарін А.С. Нове надходження до зібрання НМІУ – «севський чех» 1686 року. *Нумізматика і Фалеристика*. № 2. Київ, 2018. С. 16-18.
99. Бойко-Гагарін А.С. Позолочений червінець Катерини II (1763-1796) із зібрання НМІУ. *Нумізматика і фалеристика*. № 1. Київ, 2019. С. 14-15.
100. Быков А.В. Наличные деньги крестьян Северной Руси и некоторые проблемы тезаврации кладов первой половины XVII в. Тезисы докладов и сообщений «*Всероссийская нумизматическая конференция*». Вологда, 18-21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С. 55-57.
101. Векленко В., Філімонов Д. Археологічне закриття козацької Самарі XVI-XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 27. Київ: УТОПК, 2018. С. 125-134.
102. Войтюк О. Нові дослідження на полі Берестецької битви. *Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні*. Випуск 25. Київ, 2016. С. 34-38.
103. Гарбуз Б., Стрижакова Н. Польские монеты в Национальном музее Украины (история и стан коллекции). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza*. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 21-30.
104. Губочкін М. Гіпотези походження одного з топонімів с. Кропивна – колишнього полкового міста Кропивнянського козацького полку. *Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні*. Випуск. 24. Київ, 2015. С. 281-286.
105. Гулецькі Д. Медзяны патоп. *Беларус*. № 557. Ч. VI. 2009. С. 1-6.
106. Гуржій О.І. Податне населення України XVI-XVIII ст: нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009. 296 с.
107. Гуржій О.І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки / Відп. ред.: В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2015. 80 с.

108. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 223 с.
109. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. Київ: Альтернативи, 1999. 304 с. (*Україна крізь віки.* – Т. 8).
110. Гуржій О., Реєнт О., Шапошникова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.) / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2018. 365 с.
111. Гуржій О.І., Орлик В.М. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2012. 278 с.
112. Гуржій О.І., Орлик В.М. Оподаткування сільського населення України (XVII-середина XIX ст.) [монографія]. Черкаси: Ант, 2011. 196 с.
113. Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законом с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. СПб.: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887.
114. Десятников О. Монети на дукачах. *Нумізматика і фалеристика.* № 2. Київ, 2004. С. 48-49.
115. Діденко Я.Л. Середньовічні скарби в фондівому зібранні Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». *Могілянські читання.* Частина 2. Доля музейних зібрань. Київ, 2006. С. 43-48.
116. Дубіцька В.В. Реформа царя Олексія Михайловича та її вплив на грошовий обіг України. *Купола.* Вип. 8. Київ, 2008.
117. Дукач. Нумізматичний аукціон. Аукціон № 10. Лот № 94.
118. Дукач. Нумізматичний аукціон. Аукціон № 2. 29 жовтня 2009 р. Київ, 2005. Лот 48.
119. Дукач. Нумізматичний аукціон. Аукціон № 8. Київ, 2007. Лот № 454.

120. Єршов А.Є. До історії грошової лічби у монети на лівобережній Україні XVII-XVIII в. Науковий збірник за 1929 рік. *Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН*. Том XXXII. Київ: Державне видавництво України, 1929. С. 102-114.

121. Желіхівська Н.М. Батурин – один із торгівельних центрів Гетьманщини XVII-XVIII ст. *Конотопські читання*. Випуск IV. Конотоп, 2013. С. 12-15.

122. Закон України «Про Національний банк України».

123. Зварич В.В. Нумизматический словарь. Изд. 3. Львов: Вища школа, 1978. 338 с.

124. Зразюк З.А. Монеты-подделки из клада, найденного в 2000 году в с. Лелюховка Новосанжарского района Полтавской области. Тезисы докладов и сообщений «XIV Всероссийская нумизматическая конференция». Санкт-Петербург, 2007. С. 124-125.

125. Зразюк З.О. Монетні скарби першої половини XVII ст. з території Правобережної України (сучасна територія Київської та Житомирської областей). *Тематичний збірник наукових праць. Національному музею історії України – 110*. Частина 1. Київ, 2009. С. 158-168.

126. Зразюк З.О. Рідкісні золоті монети Речі Посполитої в нумизматичному зібранні НМІУ, що походять з колекції Волинського (Кременецького) ліцею. *Зб.наук.пр. «Науковий вісник Національного музею історії України»*. Випуск 2. Київ, 2017. С. 214-225.

127. Зразюк З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць. *Музей та його колекції*. Київ: «ІІІ, ЛТД», 2003. С. 88-95.

128. Івакін Г., Чміль Л., Чекановський А., Івакін В. Знахідки XVI-XVIII ст. з науково-рятивних розкопок Київського Подолу у 2016 р. (вул. Кирилівська, 37). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 26. Київ: УТОПІК, 2017. С. 37-47.

129. Кабанець Є.П., Сирота В.В. Вивчення нумізматичного комплексу XVII ст. з Близніх печер Києво-Печерської Лаври. *Музейні читання*. Київ, 1999. С. 172-176.

130. Калиновский А. Шостак Яна Казимира 1669 г. подражания, фальшивки или оригиналы? *Studia I Materialy. Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*. № 2. Bialystok, 2016. S. 189-194.

131. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899. Упор. Я.Р. Дашкевич. Київ: «Наукова думка», 1971. 183 с.

132. Климовский С.И. Стрельцы-фальшивомонетчики в Киеве. Тезисы докладов и сообщений «Седьмая всероссийская нумизматическая конференция», 19-23 апреля 1999. Ярославль-Москва, 1999. С. 170-171.

133. Ключев А. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII – XVIII ст.). Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматки у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 66-68.

134. Кобринец В.А. К вопросу о «ефимках с признаками» в Беларуси (по материалам Актовой книги Полоцкого магистрата 1656-1657 гг.). Сборник научных трудов «Ученые записки». Т. 18. Витебск, 2014. С. 38-44.

135. Козубовский Г.А. «Стрелецкие клады» XVII ст. в Киеве. Тезисы докладов и сообщений «Всероссийская нумизматическая конференция». Вологда, 18-21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С. 63-65.

136. Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. *Магістеріум. Археологічні студії*. Випуск 6. Київ: Києво-Могилянська академія, 2001. С. 38-44.

137. Кокоржицкая Т.Н. Шведская монета, найденная в с. Чабанка Одесской области. *Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика*. Выпуск 5. Херсон, 2001. С. 153-154.

138. Космылев В.С. К вопросу о денежной терминологии Восточной Беларуси в XVIII веке. *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza.* Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 129.

139. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. 174 с.

140. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. 238 с.

141. Котляр М.Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII ст. *Український Історичний Журнал.* № 9. Київ, 1970. С. 105-109.

142. Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей.* Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 3.

143. Коцур В.П. Знахідки золотих дукатів в Україні – проблеми та перспективи дослідження. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne».* № 2. Bialystok, 2016. S. 18-24.

144. Коцур В.П. Історіографія українського скарбознавства. *Український Нумізматичний Щорічник.* № 1. Київ, 2017. С. 15-32.

145. Коцур В.П. Португал Богемії з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки». (21 – 22 червня 2018 р.). – Меджибіж–Переяслав-Хмельницький–Кропивницький–Київ, 2018. С. 89-90.

146. Коцур В.П. Талеры и ефимок с признаками в коллекции Национального историко-культурного заповедника «Переяслав», как источник денежного обращения в Украине в XVI-XVIII веках. *Acta Archaeologia Lodziensia.* Nr 61. Lodz, 2016. P. 77-80.

147. Коцур В.П. Щодо проблеми використання матеріалів «чорної» археології в наукових дослідженнях з нумізматики. Тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 11-14.

148. Коцур Г.Г. Денежное обращение в новой запорожской сечи (1734-1775). Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16-19 мая 2013, Кошице, Словакия, 2013. С. 72-73.

149. Крижанівський А.Л. Львівський монетний двір у XIV-XV століттях. Львів: ВАТ Львівобленерго, 2007. 221 с.

150. Крыцук Р.І. Анамальны солід з Дзяржынскага скарба. Другія Навуковыя Чытанні памяці прафесара Валянціна Навумавіча Рабіцэвіча (1934-2008), Мінск–Нясвіж 26-28 лістапада 2014 г., С. 36-37.

151. Куклик Б., Филиппов К. Медные шеляги полевого гетмана Винцента Гонсевского великого подскарбия литовского. *Банковский вестник*. № 4 (33). Минск, 2006. С. 73-74.

152. Курмаз А., Яушева-Омельянчик Р. Памятная медаль Польши XVII в. в собрании Музея истории г. Киева. *Нумізматика і фалеристика*. № 2. Київ, 2005. С. 33-34.

153. Курок О., Бакалець О. Скарби монет XV-XVIII ст. із Меджибожа та його окраїн. *Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики*. Число 22-23. Київ, 2013. С. 471-485.

154. Кухаренко В. Краткий словарь-справочник бониста. *Нумізматика і фалеристика*. № 1. Київ, 2000. С. 18.

155. Куштан Д.П. Нові дослідження посаду Черкаського замку. *Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні*. Випуск. 13. Київ, 2004. С. 19-22.

156. Лихачев Н.П. Русские монеты 1741-1796 годов (критическая заметка). СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1897. 20 с.

157. Лучшие находки 2013 года. *Журнал Violyty* – Отдых и путешествия. № 1. Киев, 2013. С. 17.

158. Ляшко Ю. Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина. Збірник матеріалів *VI міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934)*. Археологія & Фортифікація. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 184-185.

159. Маламуж О. Скарб монет XVII ст. (з фондів НІКЗ «Чигирин»). *Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні*. Випуск. 9. Київ, 2000. С. 74-80.

160. Марковецький Р. Російські єфимки (XV-XVII ст.) як історико-економічне джерело. Збірник наукових праць. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 2005. С. 160-165.

161. Махун С., Пядышев Д. Монета талер. История, стиль, легенды, искусство гравиров, портреты великих Киев: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2014. 408 с.

162. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. Вид. 2. Київ-Полтава, 1995. 310 с.

163. Мельник О.О. Цвинтар Старокиївської церкви в ім'я Живоначальної Трійці. *Археологія і давня історія України*. Випуск 1 (12). Київ, 2014. С. 68-78.

164. Мельникова А.С. Старый Московский денежный двор во время денежной реформы 1654-1663 гг. *Археографический ежегодник за 1964 год*. Москва: Наука, 1965. С. 77-84.

165. Михальчишин І.Р., Вдовиченко А.М. До методології історичної науки. Тематичний збірник наукових праць «*Національний музей історії України – скарбниця історичної пам'яті українського народу*». Київ: «ІІІ, Лтд», 1999. С. 12-20.

166. Мірущенко О. Військо Запорізьке, Російська імперія, Кримське ханство, Туреччина: конфлікти, компроміси, дійові особи при вирішенні «південного питання» у XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 26. Київ: УТОПК, 2017. С. 509-512.

167. Нечитайло В.В. Джерела дослідження грошового обігу на території козацької держави України-Гетьманщини у 1648-1764 роках. *Соціум. Документ. Комунікація*: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Вип. 6. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 52-65.

168. Нечитайло В.В. Исторические периоды денежного обращения в Украине и их краткая характеристика. *Нумизматика и фалеристика*. № 2. Киев, 1997. С. 8.

169. Нечитайло В.В. Імітація коронних шостаків Яна II Казимира з датою «1660». *Етнічна історія народів Європи*. № 1. Київ, 2019. С. 23-26.

170. Нечитайло В.В. Інформаційний потенціал Інтернет-ресурсів у вивченні проблем грошового обігу України-Гетьманщини. *Соціум. Документ. Комунікація*: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Вип. 7. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 77-87.

171. Нечитайло В.В. Каталог монет кримського хана Шахин-Гирея. Киев, 2012. 44 с.

172. Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. 60 с.

173. Нечитайло В.В. Каталог подільських, молдавських і валаських монет, що були в обігу на Україні у XIV – XVII ст. Київ, 2014. 112 с.

174. Нечитайло В.В. Мини-каталог польсько-литовських монет, оброщавшихся на территории Украины в XIV-XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. № 2. Киев, 1997. С. 9-17.

175. Нечитайло В.В. Мини-каталог польсько-литовських монет, оброщавшихся на территории Украины в XIV-XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. № 3. Киев, 1997. С. 11-22.

176. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовських монет, обрацьавшихся на території України в XIV-XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. № 4. Київ, 1997. С. 9-10.

177. Нечитайло В.В. Нові знахідки севських чехів 1686 року на території України. Збірник наукових праць. *Нові дослідження пам'яток козацької доби*. № 28. Київ, 2019.

178. Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. Збірник наукових праць. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 2005. С. 224-225.

179. Нечитайло В.В. Фальшування монет Речі Посполитої та Західної Європи на території козацької Держави України. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 3. Białystok, 2019. S. 103-110.

180. Нечитайло В.В. Щодо новітніх досліджень питання обігу в Україні московських ефімків з ознаками. *Український селянин*. Вип. 20. Черкаси, 2018. С. 35-54.

181. Нечитайло В.В. Юбилейный аукцион № 1 Киевского «Нумизмат-Клуба». Киевскому клубу 30 лет. Київ, 2010.

182. Нечитайло В.В., Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. 47 с.

183. Нечитайло В.В., Замеховський Є.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера, карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. 192 с.

184. Немічева Т. Монетні знахідки XVII століття з фондів ДІАЗ «Хотинська Фортеця». Тези доповідей II наукового семінару. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи*. (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. С. 62-63.

185. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. Випуск 1. *До 150-ліття Якова Новицького*. Запоріжжя: Тандем-У, 1997.

186. Огуй О. Фальшування монет-домніц на Сучавській монетарні у XVII ст. *Materialy z VII Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej «Psucie pieniadza w Europie Srodkowo-Wschodniej od antyku po czasy wspolczesne»*, Bialystok-Augustow, 7-10 wrzesnia 2006. Warszawa, 2006. S. 152-162.

187. Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі). *Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики*. Число 22-23. Київ, 2013. С. 412-442.

188. Омелянчик Р.М. Монетні скарби музею. *Київ і кияни*. Випуск 2. Київ: Кий, 2002. С. 95-96.

189. Опимах О.Г. Надходження до нумізматичної збірки Національного заповідника «Софія Київська» у 2003 та 2004 рр. Збірник праць IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі допоміжних історичних дисциплін». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 62-64.

190. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. С. 43, 377.

191. Орлик В.М. Богдан Хмельницький і Швеція. *Наукові записки з історії України*. Збірник статей. Вип.4. Кіровоград, 1995. С. 39-48.

192. Орлик В.М. Військові формування з іноземців в Україні у другій половині XVIII століття. *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Випуск 30. К.: УНІВЕРС, 2009. С. 54-58.

193. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XVIII. 2011. Київ. С. 59-64.

194. Орлик В.М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії. *Історична пам'ять*, Вип.1-2. 2005. С. 53-63.

195. Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю «Архівознавчі та

джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі». 14 березня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С. 129-133.

196. Орлик В.М. Козацтво в нашому краї та його побут. *Методичний вісник-95*. Ч.4. Кіровоград, 1995. С.14-18.

197. Орлик В.М. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654-1764 рр.). *Бористен* №8. 2010. С. 25.

198. Орлик В.М. Фонди міністерства фінансів у Російському державному історичному архіві. *Студії з документознавства, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки*. Вип.1. Кіровоград: КНТУ, 2011. С. 98-110.

199. Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1044 с.

200. Перелигіна О. Кубок з монетами. *Нумізматика і фалеристика*. № 1. Київ, 1999. С. 17.

201. Петровський М.Н. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького. *Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН*. Том XXI. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 120-123.

202. Пінкасеви́ч О., Саламаха В. Три скарби XVII ст. з-під Умані. Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання нумізматика в системі спеціальних галузей історичної науки». (21-22 червня 2018 р.). Меджибіж–Переяслав–Хмельницький–Кропивницький–Київ, 2018. С. 97-99.

203. Поворознюк К.В. Монетні скарби XV-XVIII ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (ХОКМ). Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. 18-19 листопада 2010 р. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 97-105.

204. Пономарев А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан XIII-XV вв. – М.: Издательство Московского университета, 2011. – 672 с.

205. Попельницька О. Нумізматично-речові скарби як історичне джерело (на прикладі скарбу XVI-XVII століття з села Старосілля). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Число 11. Частина 1. Київ, 2004. С. 204-217.

206. Попельницька О. Речовий скарб XVII ст. з с. Новоселиці. *Вісник. № 1 (3)*. Київ: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 1999. С. 58-59.

207. Потин В.М. Введение в нумизматику. *Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа*. Том 26. Ленинград: Искусство, 1986. С. 69-160.

208. Потин В.М. Сокровища монастырской казны (Киево-Печерский клад 1898 г.). *Нумізматика і фалеристика*. № 4. Київ, 2000. С. 30-33.

209. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо введення історично обґрунтованого найменування рубль як меншої частини грошової одиниці України гривні. №: 2491а від 10.08.2015.

210. Прядко О., Юрченко О. Нумізматичні знахідки ранньомодерного часу з с. Пристроми на Переяславщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 24. Київ, 2015. С. 143-148.

211. Пустовалов В., Пустовалов С. Знахідки монет на острові Мала Хортиця (Байда). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 24. Київ, 2015. С. 140-143.

212. Пухов Е.В. Монета «ефимок с признаком». СПб., 2014. 136 с.

213. Пухов Е.В. Неизвестный тип копеечного надчекана на ефимках. *Петербургский коллекционер*. № 5 (91). СПб., 2015. С. 18-19.

214. Руденко А.Д. Монетно-речовий клад з с. Пекарі. *Вісник Київського університету*. № 8. Київ, 1967. С. 79.

215. Рябцевич В.Н. Дело Лариона Уваровича (К вопросу об обращении севских чехов в Белоруси). Тезисы докладов и сообщений «*Всероссийская нумизматическая конференция*». Вологда, 18-21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С. 69.

216. Рябцевич В.Н. Некоторые особенности обращения медной монеты на территории Польши. I *Miedzynarodowy Kongres Archeologii Slowianskiej*. Т. 6. Wroclaw-Warszawa, 1969. S. 292-295.

217. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 1-е изд. Минск: Народная Асвета, 1968. 256 с.

218. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 2-е изд. Минск: Народная Асвета, 1977. 399 с.

219. Рябцевич В.Н. Российско-«польские» шестаки и тинфы Петра I. *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza*. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 121-127.

220. Рябцевич В.Н., Титок В.А. Русская монетная медь XVII века в кладах Белоруссии и Украины. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969). *Древности Белоруссии*. Минск, 1969. С. 427-435.

221. Свешніков І.К. Розкопки на місці Берестецької битви. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України). *XV наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. Одеса, 1972. С. 368-370.

222. Сементовский Н. Запорожская рукопись указывающая в каких именно местах и какие сокрыты клады гайдамаками и местными жителями. Киев: Типография А. Гаммершмида, 1857. 96 с.

223. Сидоренко О.В. Скарб монет XVII ст. з Лубенщини. *Археологічний Літопис Лівобережної України*. № 1-2. Полтава, 1998. С. 125.

224. Синчук И. И. Оболганный молвою (о Тите Ливии Боратини, ученом и предпринимателе). *Нумізматика і Фалеристика*. 2004. № 1. С. 14-17.

225. Синчук И.И. Обола Тешена в кладах Украины. *Numizmatika*. № 1. Lietuvos nacionalinis muziejus, 2000. P. 53-62.

226. Синчук И.И. Почему полтораков больше на украинских землях? Збірник наукових праць. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 2005. С. 199-212.

227. Скороход О. Стан наукової розробки проблеми заходів російського уряду у сфері грошового обігу на Півдні України у другій половині XVIII ст. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 2. Białystok, 2016. S. 51-59.

228. Скороход О.В. Грошовий обіг Запорізької Січі: історіографія. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Białystok, 2016. S. 164-168.

229. Слабченко М.Е. Чи була в Гетьманщині своя монета. Науковий збірник за 1925 рік. *Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН*. Том XX. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 64-66.

230. Смирнов М.И. Архивный фонд Петербургского монетного двора: история и современное состояние. Тезисы докладов и сообщений «*Всероссийская нумизматическая конференция*». Вологда, 18-21 мая 1993 г. – Вологда: ЛиС, 1993. С. 80-83.

231. Смолій В.А. Українська козацька держава. Український історичний журнал. №4. 1991. С.11.

232. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватись українська нація. Київ: Наукова Думка, 1991. 112 с.

233. Сокольский В.В. О нарушениях Уставов монетных. Историко-Юридическое исследование. Киев, 1873. 215 с.

234. Спасский И.Г. Будьте внимательны, нумизматы! Советский коллекционер. № 4. Москва, 1966. С. 81-82.

235. Спасский И.Г. Исследования в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. *Нумизматика в Эрмитаже*. Ленинград, 1987. С. 83-90.

236. Спасский И.Г. Каталог ефимков 1655 г. *Нумизматика и сфрагистика*. Т. IV. Москва, 1971 С. 96-105.

237. Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. 98 с.

238. Стрельник М., Стрельник О. Матеріали новітніх археологічних досліджень літописного Чорнобиля на виставці «Скарби землі Чорнобильської» в Національному музеї історії України. *Археологічні зошити з Пересопниці*. Вип. III. Пересопниця: Видавець О.Зень, 2015. С. 100-107.

239. Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських монет XVII ст. із м. Борзни Чернігівської області, знайдений у липні 1986 року. Тематичний збірник наукових праць «*Шляхи становлення Національного музею історії України: від першовитоків до сьогодення*». Київ, 1994. С. 43-51.

240. Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 231. Львів, 1996. С.299-344.

241. Строкова Л.В. Музей історичних коштовностей. Путівник. Київ: Простір, 2013. 85 с.

242. Стукалова Т.Ю. Клад солидов XVII в. из Чернобыля. *Восьмая всероссийская нумизматическая конференция*. Москва: Государственный исторический музей, 2000. С. 114-115.

243. Супруненко А.Б. Исследования на Полтавщине. Археологические открытия 1983 года. Москва: Наука, 1985. С. 361-362.

244. Терещук О.М. Дукачі з бантами XVIII-XIX ст. в колекції НМІУ. Збірник праць IV Міжнародної науково-практичної конференції «*Актуальні проблеми нумізматики в системі допоміжних історичних дисциплін*». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 85-87.

245. Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки о нумизматике. Под ред. А.С.Мельниковой. Москва: Мир Отечества, 1994. 207 с.

246. Федонин А. Новая, добрая. *Нумізматики і фалеристика*. № 2. Київ, 2008. С. 14-15.

247. Храменков А.В. «Четвероугольные жеребейки» для дела фальшивых полушек образца 1718 года. Сборник материалов Первой международной научной конференции «*Деньги в российской истории. Вопросы производства, обращения, бытования*». Выпуск 1. 18-19 октября 2018 г. СПб., 2018. С. 23-31.

248. Храменков А.В. Проект 1732 г. по ввозу в Речь Посполитую российских полушек. Тезисы докладов. *Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы*. 26-28 апреля 2006. Вильнюс, 2006. С. 227-228.

249. Храменков А.В. Производство и обращение фальшивых полушек образца 1718 года. *Нумизматический сборник ГИМ*. Том XVIII. Москва, 2007. С. 195-218.

250. Хромов К.К. З історії грошового обігу на землях сучасної України. *Нумізмати́ка і фалеристика*. № 1. Київ, 1998. С. 14-18.

251. Хромова І.К. Програмне забезпечення у нумізматичному дослідженні колекції. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. Число 25. С. 173-179.

252. Чернова К. Історія скарбу Великої церкви Києво-Печерської лаври XVII-XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 26. Київ: УТОПК, 2017. С. 178-182.

253. Чигирик Н., Лишенко А. Монетний скарб XVII ст., знайдений на Чигиринщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 27. Київ: УТОПК, 2018. С. 116-119.

254. Чиркин В. Рубль 1722. *Нумізмати́ка і фалеристика*. № 3. Київ, 1997. С. 26-27.

255. Шалобудов В. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році. *Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні*. Випуск 19. Київ, 2010. С. 109-113.

256. Шалобудов В. Монети з Самарі – Новобогородицької фортеці в контексті датування пам'ятки. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Випуск 8. Дніпропетровськ, 2010. С. 401-407.
257. Шаталин И. Орты Сигизмунда III Вазы и орты Густава Адольфа, Георга Вильгельма. Москва, 2015. 124 с.
258. Швидько Г. Джерела до історії Гетьманщини в архіві зовнішньої політики Росії. *Третій міжнародний конгрес україністів*. 26-29 серпня 1996 р., Історія. Частина 1. Харків, 1996. С. 89-92.
259. Шлапінський В. Про походження назв нумізматичних термінів «шаг» та «ізрой». *Нумізматика і фалеристика*. № 2. Київ, 2003. С. 8-9.
260. Шлапінський В. Процес виготовлення монет на Львівському монетному дворі у 1656-1657 рр. Матеріали міжнародної наукової конференції. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність*. м. Львів, 14-15 травня 2004. Львів, 2005. С. 229-230.
261. Шлапінський В. Чотири етапи діяльності монетного двору у Львові (1656-1663). *Львівські нумізматичні записки*. № 1. Львів, 2004. С. 21.
262. Шостопал А. Скарби Черкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. 120 с.
263. Шпортун О. Нумізматичні веб-сайти України. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 174-179.
264. Шпортун О. Проблеми використання сайту «Auction.violity.com» в нумізматичних дослідженнях. Збірник праць IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі допоміжних історичних дисциплін». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 125-127.
265. Шугаевский В.А. Дата на ефимках царя Алексея Михайловича. *Нумизматические заметки*. СПб., 1911. С. 5-14.
266. Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. 47 с.

267. Шугаевский В.А. О научном значении монетных находок. СПб., 1911. 42 с.

268. Шугаєвський В.А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. *Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН*. Том XIX. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 55-61.

269. Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. 376 с.

270. Шуст Р.М. Севські чехи. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9: С. 503.

271. Шуст Р.М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького? *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 2005. С. 213-221.

272. Яушева-Омельянчик Р.М. Монеты Польши и Московского государства в кладах Украины (на материалах Национального музея истории Украины). *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina wspolne dzieje pieniadza*. Suprals, 20-22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 101-115.

273. Яушева-Омельянчик Р.М. Предмети нумізматики, фалеристики, сфрагістики (розділ із Словника-довідника музейного працівника). *Нумізмати́ка і фалеристика*. № 3. Київ, 2015. С. 15.

274. Яушева-Омельянчик Р.М. Скарб знайдено. *Нумізмати́ка і фалеристика*. № 1. Київ, 2002. С. 12-13.

Музейні матеріали

275. МІК. Московське царство. Борис Годунов. Копійка дротова. Інв. № КП-40018;

276. МІК. Московське царство. Владислав Жигимонтович. Копійка дротова. Інв. № КП-42169;

277. МІК. Московське царство. Михайло Федорович. Копійка дрова. Інв. № 38246;
278. МІК. Московське царство. Федір Олексійович. Копійка дрова. Інв. № 38166;
279. МІК. Об'єднані провінції Нідерландів. Цволле. Левендаальдер 1648 р. Інв. № КП-11579;
280. МІК. Річ Посполита. Ян II Казимир. 6 грошів 1662 р. Інв. № КП-64562/264;
281. МІК. Річ Посполита. Ян II Казимир. 6 грошів 1663 р. Інв. № КП-64562/265;
282. МІК. Річ Посполита. Ян II Казимир. 6 грошів 1665 р. Інв. № КП-64562/268;
283. МІК. Річ Посполита. Ян II Казимир. 6 грошів 1666 р. Інв. № КП-64562/269;
284. МІК. Річ Посполита. Ян II Казимир. 6 грошів 1667 р. Інв. № КП-64562/270;
285. МІК. Річ Посполита. Ян II Казимир. 6 грошів 1668 р. Інв. № КП-64562/279;
286. МІК. Річ Посполита. Ян II Казимир. Орт 1656 р. Інв. № КП-13725;
287. МІК. Річ Посполита. Ян II Казимир. Шеляг (боратинка) 1664 р. м.д. Вільно. Інв. № КП-39987;
288. МІК. Скарб з с. Великі Проходи Дергачівського р-ну Харківської обл. Інв. № Нз 6972-7168;
289. МІК. Угорщина. Леопольд I Габсбург. 3 крейцери 1969 р. Інв. № КП-39978;
290. МІКУ. Російська імперія. Катерина II. Червінець 1768 р. (фальшак позолочений). Інв. № МІК-1270;
291. НІЕЗ «Переяслав». Брабант. Філіп IV (1621-1654). Альбертусталер 1641 р. Інв. № СН-84;

292. НІЕЗ «Переяслав». Брабант. Філіп IV (1621-1654). Альбертусталер н/д. Інв. № СН-80;
293. НІЕЗ «Переяслав». Брабант. Філіп IV. Альбертусталер 1644 р. Інв. № СН-24;
294. НІЕЗ «Переяслав». Брабант. Філіп IV. Альбертусталери 1623. 1636. 1654 та 1655 рр. Інв. № СН-340;
295. НІЕЗ «Переяслав». Велике князівство Литовське. Ян II Казимир. Гріш 1652 р. м.д. Вільно. Інв. № СН-357;
296. НІЕЗ «Переяслав». Зальцбург. талер 1677 р. Інв. № СН-86.
297. НІЕЗ «Переяслав». Інв. № 2132. Московське царство. Єфімок з ознаками на левендаальдері м. Гельдерн 16(?)2 р.;
298. НІЕЗ «Переяслав». Московське царство. Олексій Михайлович. Копійки дратові (4 од.). Інв. № СН-331;
299. НІЕЗ «Переяслав». Московське царство. Петро I (1682-1725). Алтин 1704 р. Інв. № СН-90;
300. НІЕЗ «Переяслав». Московське царство. Петро I (1682-1725). Гривна 1705 р. Інв. № СН-89;
301. НІЕЗ «Переяслав». Московське царство. Петро I (1682-1725). Дратова копійка початку XVIII ст. Інв. № СН-212;
302. НІЕЗ «Переяслав». Московське царство. Петро I (1682-1725). Копійки дратові (15 од.). Інв. № СН-3;
303. НІЕЗ «Переяслав». Московське царство. Петро I (1682-1725). Копійки дратові (265 од.). Інв. № СН-209;
304. НІЕЗ «Переяслав». Московське царство. Петро I. Рубль 1719 р. Красний монетній двір. Інв. № 2261. СН-309. КВ-290.
305. НІЕЗ «Переяслав». Московське царство. Федір Олексійович. Копійка дратова. Інв. № СН-332;
306. НІЕЗ «Переяслав». Об'єднані провінції Нідерландів. м. Кампен. Левендаальдер 1641 р. Інв. № СН-323;

307. НІЕЗ «Переяслав». Об'єднані провінції Нідерландів. Ріксдаальдер 1654 р. Інв. № СН-16;
308. НІЕЗ «Переяслав». Річ Посполита. Ян II Казимир. Півторак 1662 р. Інв. № СН-87;
309. НІЕЗ «Переяслав». Річ Посполита. Ян III Собеський. 6 грошів 1683 р. Інв. № СН-18;
310. НІЕЗ «Переяслав». Російська імперія. Анна Іоанівна. Рубль 1732 р. Інв. № СН-312;
311. НІЕЗ «Переяслав». Російська імперія. Анна Іоанівна. Рубль 1734 р. Інв. № СН-313;
312. НІЕЗ «Переяслав». Російська імперія. Єлизавета Петрівна. Рубль 1752 р. Інв. № СН-1;
313. НІЕЗ «Переяслав». Російська імперія. Катерина I. Рубль 1725 р. Інв. № СН-311;
314. НІЕЗ «Переяслав». Російська імперія. Петро I (1682-1725). Рубль 1719 р. Інв. № СН-309;
315. НІЕЗ «Переяслав». Російська імперія. Петро I (1682-1725). Рубль 1720 р. Інв. № СН-310;
316. НІЕЗ «Переяслав». Російська імперія. Петро I (1682-1725). Полтина 1724 р. Інв. № СН-336;
317. НІЕЗ «Переяслав». Російська імперія. Петро II. Рубль 1727 р. Інв. № СН-5;
318. НІЕЗ «Переяслав». Шведська окупація земель Балтії. Карл XI Густав. Соліди (64 од.). Інв. № Н-532;
319. НІЕЗ «Переяслав». Шведська окупація земель Балтії. Христина Августа Ваза. Драйпелькер 1648 р. м.д. Лівонія. Інв. № СН-365;
320. НІЕЗ «Переяслав». Шведська окупація земель Балтії. Христина Августа Ваза. Драйпелькер 1646 р. м.д. Лівонія. Інв. № СН-157;
321. НІЕЗ «Переяслав». Шведська окупація земель Балтії. Христина Августа Ваза. Скарб солідів 1632-1654 рр. Інв. № Н-529;

322. НКПКЗ. Богемія. Фердинанд Габсбург. Португал (10 дукатів) 1648 р. Інв. № КПЛ-м-2587;
323. НКПКЗ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна. Червінець 1759 р. Інв. № КПЛ-м-2586;
324. НКПКЗ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна. Червінець 1759 р. Інв. № КПЛ-м-2586;
325. НКПКЗ. Російська імперія. Петро II. Червінець 1729 р. Інв. № КПЛ-м-2582;
326. НМІУ. Бранденбург-Пруссія. Фрідріх III (1688-1713). Орт 1699 р. Інв. № № AR-12625/28;
327. НМІУ. Інв. № . Московське царство. Чех м.д. Севськ. 1686 р.;
328. НМІУ. Інв. № AR-10709. Єфімок з ознаками 1655 р., карбований на талері м. Страсбург (н/д);
329. НМІУ. Комплекс дрібних срібних московських копійок Петра Олексійовича. Інв. № AR-11047;
330. НМІУ. Московське царство. Іван Олексійович (1682-1696). Копійка дротова. Інв. № AR-4851;
331. НМІУ. Московське царство. Копійки царя Михайла Федоровича. Московський м.д. Частина скарбу західноєвропейських та московських монет, знайденого у 2000 році біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської області. Інв. № AR-23918.
332. НМІУ. Московське царство. Михайло Федорович (1613-1645). Копійка дротова. Інв. № 12625/953;
333. НМІУ. Московське царство. Олексій Михайлович (1645-1676). Єфімок з ознаками 1654 р. на талері Богемії 1597 р. Інв. № AR-9310;
334. НМІУ. Московське царство. Олексій Михайлович (1645-1676). Єфімок з ознаками 1654 р. на талері м. Франкфурт 1650 р. Інв. № AR-2493;
335. НМІУ. Московське царство. Олексій Михайлович (1645-1676). Єфімок з ознаками 1654 р. на талері провінції Утрехт 1653 р. Інв. № AR-11237;

336. НМІУ. Московське царство. Олексій Михайлович (1645-1676). Рубль 1654 р. Інв. № AR-5243;
337. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). 10 денег 1704 р. Інв. № AR-9326/1;
338. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Алтин 1704 р. Інв. № AR-18111;
339. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Гривеник 1704 р. Інв. № AR-2526;
340. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Гривник 1704 р. Інв. № AR-2527;
341. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). 1704 р. літери БК. Інв. № AR-9430;
342. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Гривник 1705 р. літери БК. Інв. № AR-5194;
343. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Гривник 1709 р. літери БК. Інв. № AR-9985;
344. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Рубль 1718 р. м.д. Москва. Інв. № AR-9865;
345. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Рубль 1719 р. м.д. Москва. Інв. № AR-9864;
346. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Рубль 1720 р. м.д. Москва. Інв. № AR-2539;
347. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Полтина 1705 р. м.д. Москва. Інв. № AR-5966/18;
348. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Полтина 1706 р. м.д. Москва. Інв. № AR-5966/2;
349. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Полтина 1720 р. м.д. Москва. Інв. № AR-5966/7;
350. НМІУ. Московське царство. Петро I (1682-1725). Тимф 1708 р. Інв. № AR-2525;

351. НМІУ. Об'єднані провінції Нідерландів. Фердінанд III (1637-1657). м. Ембден. Флорін б/д. Інв. № AR-12625/83;

352. НМІУ. Ольденбург. Антон Гюнтер. 28 штюверів (флорін). 1603-1667 рр. Інв. № AR-6033;

353. НМІУ. Річ Посполита. Август III Саксонець. Дукат 1754 р. Інв. № AU-527;

354. НМІУ. Річ Посполита. Михайло Корибут. Дукат 1673 р. м.д. Гданськ. Інв. № AU-520;

355. НМІУ. Річ Посполита. Як II Казимир. Дукат 1650 р. м.д. Торунь. Інв. № AU-516;

356. НМІУ. Річ Посполита. Як II Казимир. Дукат 1661 р. м.д. Торунь. Інв. № AU-519;

357. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1660 р. Інв. № AR-12625/26;

358. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1660 р. Інв. № AR-12625/27;

359. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1661 р. Інв. № AR-12625/28;

360. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1662 р. Інв. № AR-12625/30;

361. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1663 р. Інв. № AR-12625/35;

362. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1665 р. Інв. № AR-12625/42;

363. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1666 р. Інв. № AR-12625/43;

364. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1666 р. Інв. № AR-12625/45;

365. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1667 р. Інв. № AR-12625/49;

366. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). 6 грошів 1667 р.
Інв. № AR-12625/50;
367. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). Орт 1668 р.
Інв. № AR-12625/79;
368. НМІУ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). Орт 1668 р.
Інв. № AR-12625/80;
369. НМІУ. Річ Посполита. Ян III Собеський (1674-1696). 6 грошів
1678 р. Інв. № AR-12625/65;
370. НМІУ. Річ Посполита. Ян III Собеський (1674-1696). 6 грошів
1680 р. Інв. № AR-12625/67;
371. НМІУ. Річ Посполита. Ян III Собеський (1674-1696). 6 грошів
1683 р. Інв. № AR-12625/72;
372. НМІУ. Річ Посполита. Ян III Собеський (1674-1696). Дука́т 1677 р.
м.д. Гданськ. Інв. № AU-521;
373. НМІУ. Річ Посполита. Ян III Собеський (1674-1696). Орт 1677 р.
Інв. № AR-12625/82;
374. НМІУ. Річ Посполита. Ян III Собеський. дука́т 1688 р. м.д. Гданськ.
Інв. № AU-522;
375. НМІУ. Російська імперія. Анна Іоанівна (1730-1740). Рубль 1731 р.
Інв. № AR-12625/19;
376. НМІУ. Російська імперія. Анна Іоанівна (1730-1740). Рубль 1733 р.
Інв. № AR-12625/20;
377. НМІУ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна (1741-1761).
5 копійок 1758 р. Інв. № AR-9989;
378. НМІУ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна (1741-1761).
Напівполтина 1752 р. Інв. № AR-5972/38;
379. НМІУ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна (1741-1761). Полтина
1738 р. Інв. № AR-9945;
380. НМІУ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна. Рубль 1741 р. м.д.
Інв. № AR-5358;

381. НМІУ. Російська імперія. Катерина II (1762-1796). Рубль 1765 р. Інв. № AR-9795/14
382. НМІУ. Російська імперія. Петро II (1727-1730). Дукач з рублем 1729р. Інв. № AR-10646;
383. НМІУ. Російська імперія. Петро II (1727-1730). Рубль 1728 р. Інв. № AR-12625/16;
384. НМІУ. Російська імперія. Петро II (1727-1730). Рубль 1729 р. Інв. № AR-12625/18;
385. ФДКМ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). Шеляг литовський 1661 р. Інв. № НБ-813;
386. ФДКМ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). Шеляг литовський 1664 р. Інв. № НБ-421;
387. ФДКМ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). Шеляг литовський 1665 р. Інв. № НБ-426;
388. ФДКМ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). Шеляг литовський 1666 р. Інв. № НБ-817;
389. ФДКМ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). Шеляг польський 1659 р. Інв. № НБ-810;
390. ФДКМ. Річ Посполита. Ян II Казимир (1648-1668). Шеляг польський 1660 р. Інв. № НБ-811;
391. ФДКМ. Російська імперія. Анна Іоанівна (1730-1740). Деньга 1731 р. Інв. № НБ-826;
392. ФДКМ. Російська імперія. Анна Іоанівна (1730-1740). Деньга 1734 р. Інв. № НБ-2322;
393. ФДКМ. Російська імперія. Анна Іоанівна (1730-1740). Деньга 1735 р. Інв. № НБ-829;
394. ФДКМ. Російська імперія. Анна Іоанівна (1730-1740). Полушка 1734 р. Інв. № НБ-3113;
395. ФДКМ. Російська імперія. Анна Іоанівна (1730-1740). Полушка 1735 р. Інв. № НБ-428;

396. ФДКМ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна (1741-1761). 2 копійки 1758 р. Инв. № НБ-855;
397. ФДКМ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна (1741-1761). 5 копійок 1758 р. Инв. № А-16238;
398. ФДКМ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна (1741-1761). Деньга 1743 р. Инв. № НБ-832;
399. ФДКМ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна (1741-1761). Деньга 1744 р. Инв. № НБ-833;
400. ФДКМ. Російська імперія. Єлизавета Петрівна (1741-1761). Деньга 1754 р. Инв. № НБ-837;
401. ФДКМ. Російська імперія. Петро I (1689-1725). Деньга 1700-1712 р. Инв. № НБ-3165;
402. ФДКМ. Шведська окупація земель Балтії. Христина Августа Ваза. Солід 1647 рр. м.д. Рига. № НБ-3169;
403. ФДКМ. Шведська окупація земель Балтії. Христина Августа Ваза. Солід 1632-1654 рр. м.д. Рига. № НБ-434.

Електронні ресурси

404. 5 полушек Петра I. URL: <https://auction.violity.com/97647992-5-polushek-petra-i> (актуальність 26.12.2018).
405. The coins of Moldavia and Wallachia. The virtual exposition [Electronic resource]. Title from screen. Access mode: <http://romaniancoins.ancients.info/falsuri.htm> (актуальність 18.11.2018).
406. Аукціон New Auction. URL: <https://newauction.com.ua/> (актуальність 03.01.2019 р.).
407. Аукціон UNC. URL: <https://unc.ua/> (актуальність 03.01.2019 р.).
408. Бойко-Гагарін А. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет. URL: https://www.academia.edu/9835838/To_the_question_of_the_possibility_of_the_forgery_coin_mint_by_the_hetman_Bogdan_Khmelnitskiy (актуальність 03.01.2019 р.).

409. ВРП полушка 1720 R1. URL: <https://auction.violity.com/ru/97645823-vrp-polushka-1720-r1> (актуальність 26.12.2018).

410. Гетьманщина або Військо Запорозьке. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гетьманщина_або_Військо_Запорозьке (актуальність 03.01.2019 р.).

411. Деньга 1712 (ошибка вместо ашви ашив). URL: <https://auction.violity.com/97845859-denga-1712-oshibka-vmesto-ashvi-ashiv> (актуальність 26.12.2018).

412. Економіка Гетьманщини. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Економіка_Гетьманщини. (актуальність 03.01.2019 р.).

413. Заготовка монетной ленты от солидов Сигизмунд III №2. Violity Аукціон для колекціонерів. [Електронний ресурс]. Назва з екрану. Режим доступу: <https://auction.violity.com/93786345-zagotovka-monetnoj-lenty-ot-solidov-sigizmund-iii-2>. Актуальність: 18.11.2018 р.

414. Полторак 1614 г. (фальшак). URL: https://newauction.com.ua/offer/poltorak_1614_g_falshak-i49350013557552.html#2 (актуальність 03.01.2019 р.).

415. Полторак 1666 R6. Violity Аукціон для колекціонерів. URL: <http://arc.violity.com/poltorak-1666-r6-28909276> (актуальність 26.12.2018).

416. Полторак 1666 R6. Violity Аукціон для колекціонерів. URL: <https://auction.violity.com/68566570-poltorak-1666-r6> (актуальність 26.12.2018).

417. Полторак 1666. Violity Аукціон для колекціонерів. URL: <https://auction.violity.com/77340894-poltorak-1666> (актуальність 26.12.2018).

418. Польский полторак 1666 г., Ян Казимир, R6. Violity Аукціон для колекціонерів. URL: <https://auction.violity.com/77403174-polskij-poltorak-1666-g-yan-kazimir-r6> (актуальність 26.12.2018).

419. Севський чех. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Севський_чех (актуальність 03.01.2019 р.).

420. Солид боратинка 1651 фальшак. URL:
<https://auction.violity.com/99574543-solid-boratinka-1651-falshak> (актуальність
04.02.2019)

421. Тымф 1708 г. URL:
[https://forum.violity.com/viewtopic.php?p=11139048&sid=952b311e56917cd674f40
55cdf5ebfa9](https://forum.violity.com/viewtopic.php?p=11139048&sid=952b311e56917cd674f4055cdf5ebfa9) (актуальність 03.01.2019 р.).

422. Товариство нумізматів Волині. URL:
<https://www.facebook.com/groups/319814968425078/> (актуальність 03.01.2019).

423. Український Нумізматичний Щорічник. URL:
[https://independent.academia.edu/Ukrainian Numismatic Annual](https://independent.academia.edu/UkrainianNumismaticAnnual) (актуальність
03.01.2019 р.).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, що відображають основні наукові результати дисертації:

1. Нечитайло В.В. Щодо новітніх досліджень питання обігу в Україні московських єфімків з ознаками. *Український селянин*. Вип. 20. Черкаси, 2018. С. 35-54.
2. Нечитайло В.В. Фальшування монет Речі Посполитої та Західної Європи на території козацької Держави України. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 3. Bialystok, 2019. S. 103-110.
3. Нечитайло В.В. Інформаційний потенціал Інтернет-ресурсів у вивченні проблем грошового обігу України-Гетьманщини. *Соціум Документ Комунікація: збірник наукових статей*. Серія «Історичні науки». Вип. 7. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 77-87.
4. Нечитайло В.В. Джерела дослідження грошового обігу на території козацької держави України-Гетьманщини у 1648-1764 роках. *Соціум Документ Комунікація: збірник наукових статей*. Серія «Історичні науки». Вип. 6. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 153-181.
5. Нечитайло В.В. Імітація коронних шостаків Яна II Казимира з датою «1660». *Етнічна історія народів Європи*. № 1. Київ, 2019. С. 23-26.
6. Нечитайло В.В. Нові знахідки севських чехів 1686 року на території України. Збірник наукових праць. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. № 28. Київ: УТОПК, 2019. С. 267-270.
7. Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. Збірник наукових праць. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 2005. С. 224-225.

8. Нечитайло В.В. Исторические периоды денежного обращения в Украине и их краткая характеристика. *Нумизматика и фалеристика*. № 2. Киев, 1997. С. 8.
9. Нечитайло В.В. Юбилейный аукцион № 1 Киевского «Нумизмат-Клуба». Киевскому клубу 30 лет. Киев, 2010.
10. Нечитайло В.В., Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. 47 с.
11. Нечитайло В.В. Каталог подільських, молдавських і валаських монет, що були в обігу на Україні у XIV – XVII ст. Київ, 2014. 112 с.
12. Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. 60 с.
13. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовських монет, оброщавшихся на території України в XIV – XVIII вв. *Нумизматика и фалеристка*. № 2. Киев, 1997. С. 9-17.
14. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовських монет, оброщавшихся на території України в XIV – XVIII вв. *Нумизматика и фалеристка*. № 3. Киев, 1997. С. 11-22.
15. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовських монет, оброщавшихся на території України в XIV – XVIII вв. *Нумизматика и фалеристка*. № 4. Киев, 1997. С. 9-10.
16. Нечитайло В.В., Замеховський Є.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера, карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. 192 с.
17. Нечитайло В.В. Каталог монет кримського хана Шахин-Гирея. Киев, 2012. 44 с.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

міжнародних – IV Міжнародній науковій конференції «Forum Numizmatyczne: Polska – Wschod», м. Августов, Підляське воєводство, Польща (заочна участь);

всеукраїнських – II Міжнародній дистанційній науково-методичній конференції «Передові технології реалізації освітніх ініціатив» на кафедрі документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький, Україна (заочна участь); XXVIII міжнародній науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», м. Київ, Україна (очна участь); V науково-практичній викладацько-студентській конференції «Моя Україна: історія та сьогодення», м. Вінниця, Україна (очна участь); Міжнародному фаховому семінарі «Грошовий обіг на теренах Південно-Східної Європи в XIV – XVII ст.» на базі Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж», м. Меджибіж, Україна (очна участь).

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Річ Посполита, Ян II Казимир, дукат 1650 р., м.д. Торунь.
НМІУ, Інв. № AU-516.

Рис. 2. Річ Посполита, Август III Саксонський, дукат 1754 р.¹.
НМІУ, Інв. № AU-527.

¹ Зразок З.О. Рідкісні золоті монети Речі Посполитої в нумізматичному зібранні НМІУ, що походять з колекції Волинського (Кременецького) ліцею. Зб.наук.пр. «Науковий вісник Національного музею історії України». Випуск 2. Київ, 2017. С. 212-224.

Рис. 3. Шведська окупації Балтії, Густав II Адольф, драйпелькер 1624 р., м.д. Рига з легендою реверсу MON NOVA CIVI RIGE¹.

Рис. 4. Московія, Петро I, рубль 1704 р., м.д. Москва, з легендою реверсу МАНЕТА ДОБРАЯ ЦЕНА РУБЛЬ 1704².

¹ Федонин А. Новая, добрая. Нумізмати́ка і фалеристика. № 2. Київ, 2008. С. 14-15.

² Федонин А. Новая, добрая. Нумізмати́ка і фалеристика. № 2. Київ, 2008. С. 14-15.

Рис. 7. Богемія, португал (10 дукатів) 1648 р. НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-м-2587¹.

Рис. 8. Нові знахідки півтораків Яна II Казимира, карбовані у 1666 р.

¹ Коцур В.П. Португал Богемії з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки». (21 – 22 червня 2018 р.). – Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. – С. 89-90.

Рис. 9. Сучава, імітація ризького соліду кін. XVII – поч. XVIII ст. із залишками виробничого ажурю. Приватна колекція.

Рис. 10. Імітація солідів Сучави, виконана із застосуванням малюнків аверсу та реверсу польсько-литовського мідного соліду Яна II Казимира та білонового соліда 1652-1653 рр. (Рис.)¹.

¹ Солид боратинка 1651 фальшак. URL: <https://auction.violity.com/99574543-solid-boratinka-1651-falshak> (актуальність 04.02.2019)

Рис. 11. Швеція, 1 далер 1669 р.. Колекція ОАМ¹.

Рис. 12. Скарб монет із с. Пекарі. Експозиція НМІУ.

¹ Кокоржицкая Т.Н. Шведская монета, найденная в с. Чабанка Одесской области. Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика. Выпуск 5. Херсон, 2001. С. 153-154.

Рис. 13. Два різновиди надкарбувань штемпеля копійки на ефімках з ознаками¹.

Рис. 14. «Єфімок з ознаками» із колекції НІЕЗ «Переяслав»².

Рис. 15. Московія. Олексій Михайлович. Золотий у $\frac{1}{4}$ угорського. 1665 р.
Знахідка: м. Корсунь-Шевченківський.

¹ Пухов Е.В. Неизвестный тип копеечного надчекана на ефимках. Петербургский коллекционер. № 5 (91). Санкт-Петербург, 2015. С. 18.

² Коцур В.П. Талеры и ефимок с признаками в коллекции Национального историко-культурного заповедника «Переяслав», как источник денежного обращения в Украине в XVI-XVIII веках. Acta Archaeologia Lodziensia. Nr 61. Lodz, 2016. P. 77-80.

Рис. 16. Московія. Іоанн та Петро Олексійовичі під регентством царівни Софії. Алтин. Знахідка: Чернігівська обл.¹.

Рис. 17. Севський чех 1686 р. Знайдений у Волинській обл.

Рис. 18. Севський чех 1686 р. Знайдений у Чернігівській обл., Борзнянський р-н, берег р. Сейм.

¹ Нечитайло В.В. Аукцион Киевского «Нумизмат-Клуба». Киев, 2011. С. 31.

Рис. 19. Севський чех 1686 р. із колекції НМІУ¹.

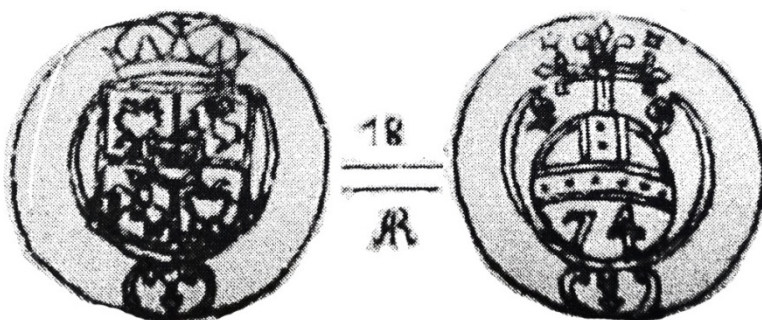

Рис. 20. Проект чехів на монетарні в Путивлі².

Рис. 21. Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза. Півторак 1620 р. м.д. Бидгоць із контрамаркою у вигляді якоря.

¹ Бойко-Гагарін А.С. Нове надходження до зібрання НМІУ – «севський чех» 1686 року. Нумізматика і Фалеристика. № 2. Київ, 2018. С. 16-18.

² Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. С. 43. Рис. 18.

Рис. 25. Скарб монет Петра I.

Рис. 26. Комплекс полушок Петра I з монетою з перегравіруванням дати «178».

Рис. 27. Полушка Петра I з датою «1720», підробка того часу.

Рис. 28. Деньга Петра I, карбовна 1712 р.

Рис. 29. Тимф 1708 р., Петро I¹. Вага: 6,70 г.

94. **1/4 Копійки. 3 ШТ. 1719(2), 1722.**
Набережний мон. двір.

Рис. 30. Полушки Петра I державного карбування та 1 підроблена в часи побутування з аукціону «Дукат»².

¹ Тымф 1708 г. URL: <https://forum.violity.com/viewtopic.php?p=11139048&sid=952b311e56917cd674f4055cdf5ebfa9> (актуальність 03.01.2019 р.).

² Дукат. Нумізматичний аукціон. Аукціон № 10. Лот № 94;

Рис. 31. Полушки Петра I квадратної форми з матеріалів РДАДА¹.

Рис. 32. Російська імперія, 5 копійок 1727 р. з легендою «КОПЕЯКЪ»².

Рис. 33. Російська імперія, Петро I, пробний карбованець із міді. Аукціон Sincona³.

¹ Храменков А.В. «Четвероугольные жеребейки» для дела фальшивых полушек образца 1718 года. Сборник материалов Первой международной научной конференции «Деньги в российской истории. Вопросы производства, обращения, бытования». Выпуск 1. 18-19 октября 2018 г. СПб., 2018. С. 23-24.

² Дукат. Нумізматичний аукціон. Монети і бони України та світу. Аукціон №2. 29 жовтня 2009 р. Київ, 2005. Лот 48;

³ The Sincona Collection and Russian Coins & Medals from Other Properties. Auction 12. Part 2.14-16 October 2013. Zurich, 2013. Lot #1531;

Рис. 34. Російська імперія, тогочасна підробка рубля часів Катерини I. Приватна колекція.

Рис. 35. Російська імперія, тогочасна підробка рубля 1733 р. часів Катерини I, фрагмент. Приватна колекція.

Рис. 36. Російська імперія, тогочасна підробка рубля 1766 р. часів Катерини II. Приватна колекція.

Рис. 37. Російська імперія, тогочасна підробка рубля 1740 р.

Приватна колекція.

Рис. 38. Російська імперія, Катерина II, червінець 1768 р.
Мідь, позолота. Вага 11,62 г. Зібрання НМІУ.

Рис. 39. Російська імперія. Єлизавета Петрівна. Червінець 1759 р.
Золото, вага 16,34 г. НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-м-2586;

Рис. 40. Імітації шостака Речі Посполитої із датою «1660»¹.

¹ Калиновский А. Шостак Яна Казимира 1669 г. подражания, фальшивки или оригиналы? *Studia I Materialy. Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*. № 2. Białystok, 2016. S. 189-194.

Рис. 41. Імітації півтораків Речі Посполитої, виготовлені з низькопробного срібла¹.

¹ Нечитайло В.В., Замеховський Є.І. Каталог монет XVII ст. 1/24 талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. С. 167-174.